

Жаңы Ала-Тоо

2011, 11 (31)

ЭЛ АРАЛЫК АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ
кыргыз жана орус тилдеринде

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ:

СУЛТАНОВ Омор –

редакциялык кеңештин төрагасы,

Кыргызстан:

АБЫЛКАСИМОВА Майрамкан,

АКМАТАЛИЕВ Абдылдажан,

БОНДАРЕНКО Олег,

ЖЕТИМИШЕВ Сейит,

КАЛБАЕВ Абдымомун,

КУЛТЕГИН Кожогелди,

ҮКҮБАЕВА Лайли

АБДУЛЛАЕВ Чингиз (Азербайжан),

ДЕЛИӨМЕРОГЛУ Якуп (Түркия),

ОРОЗАЛИН Нурлан (Казакстан),

МАРКИШ Давид (Израиль),

МЕХМОН Бахти (Тажикстан),

КОВСКИЙ Вадим (Россия)

РЕДАКЦИЯЛЫК ЖАМААТ:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ –

башкы редактордун орун басары

Жылкычы ЖАПИЕВ –

редактор

Алым ТОКТОМУШЕВ –

редактор

Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА –

корректор

Рахим ТӨЛӨБЕКОВ –

дизайнер

Нурлан КЫДЫКОВ –

дизайнер

Альбина КАСЫМОВА –

оператор

Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт. Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама, плакат, буклет ж.б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.

Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ:

720031, Бишкек шаары,

М. Горький к. – 1А. Тел: 53-08-84

E-mail: Jany.alatoo@gmail.com

Күбөлүк: № 1510

Терүүгө 10.08.2011. берилди.

Басууга 6.12.2011. кол коюлду.

Форматы 70x100¹/₁₆, Көлөмү 14 б.т.

Заказ № 793. Нускасы 2000

Бул санда

Айкөл Гарбачок	3	Боордош элдердин адабиятынан: Азербайжан Расим ГАРАДЖА Ырлар	161
Айгүл УЗАКОВА Ырлар	20	Азад ЯШАР Ырлар	165
Абдылда КАРАСАРТОВ Казак жеңем	24	Салам Ырлар	167
Калчоро КӨКҮЛОВ Жаңы ырлар	29	Владимир ТЕНДРЯКОВ На блаженном острове коммунизма	169
Кубатбек ЖУСУБАЛИЕВ Аккан сууда арам жок	36	Пётр ЧААДАЕВ Жиндинин актануусунан	192
Түгөлбай КАЗАКОВ Эсимде	44	Жолдошбек ЗАРЛЫКБЕКОВ Турмуштан тамган тамчылар	197
Касымаалы ЖАНТӨШЕВ Эки жаш	81	Максим ГОРЬКИЙ Сергей Есенин	203
Талантаалы БАКЧИЕВ Каныйкейдин кошогу	109	Төлөгөн КОЗУБЕКОВ Кара-Буура ханбы же Караханбы?	210
Сидней ШЕЛДОН Асман жерге түшөрдө	125	Баарын билгим келет	220
		Адабият жаңылыктары	223

Мукабанын биринчи бетинде белгилүү жазуучу Кубатбек ЖУСУБАЛИЕВ.
70 жылдыгына карата макала 36-бетте.

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

Бардык почта түйүндөрүндө
«Жаңы Ала-Тоо» журналына
2012-жылдын I жарым жылдыгына
жазылуу жүрүп жатат.
Жазылуу индекси – 77324
6 айга – 480 сом
3 айга – 240 сом (редакциялык баа)
«Жаңы Ала-Тоо» журналын I-санынан баштап окуйм деген
окурмандар редакциядан алышса болот.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш. М. Горький к. 1А. Телефону: 53-08-89; Факс: 53-08-91.

«Арча-2011» конкурсуна

Айкөл

ГАРБАЧОК

(Аңгемө)

«Карарган деңиз, агарган толкун».

Алым ТОКТОМУШЕВ

Саат эртең мененки жетиге чукулдап калган. Капар уулун бала бакчага жеткирмек да, андан ары жумушуна кетмек. Эмне, демейдеги эле иши да: бала бакча, анан жумуш. Бирок ал бүгүн негедир өзүнө өзү батпай турду. Көңүлү чөгүп эле капаланат, ичинен туталанат. Дүйнө да чөгүп, үлүрөйүп тургандай. Таңданды. Өзүнө өзү таңданды. Эмне үчүн эле минтип жатам деп ойлоду. Ушинтип ойлоп, туталанып жатканын кадимкидей сезип жатты. Акыры ал мындай сезимге кийинки күндөрдө өзүнөн өзү эле көп кабыла баштаганын сезип, бул дүйнөгө батпай кетти. Коридордо аркы-терки баса баштады да:

– Мен эшикке чыга турайынчы... – деди айласы кеткендей, уйкулуу баласын кийинтип жаткан аялына.

Аялы таңдана карады:

– Эмне эле үйдөн качасың?..

Аялы зекиген деле жок, жөн гана жай айтты. Капар түшүнбөй калгансыды, үндөбөй ары басып кетти. Кичине басып барды да, аялынын эмне дегени эми гана жеткендей шарт бурулуп, жарылып кетти:

– Үйдөн качасың?! Ким качып жатат? Ким дейм!..

Баласы селт этти да, корккондой Капарды алая тиктеп калды. Капар сестене түштү, негедир өзүн ыңгайсыз сезип кетти. Аялы жооп кайтарбады, өзүнчө эле ыйлактап, күнкүлдөп койду:

– Кыялы да бузулду. Бирдеме десең эле ар-р этип...

Капар аялына назар бурган жок. Бирок аялы ага зиркилдеп, зекип жаткандай эле туюлуп туруп алды. Чыдай албай кеттиби, эшикти шарт ачып, каалганы карс жаап чыгып кетти.

Аялы айласы кеткендей ыйлактап кала берди:

– Үйдөн эле качат... Үйдөн эле качат...

Капар эшикке атып чыкты. Өзүнөн өзү качып келаткандай. Кичине эле токтоп калса, башы чарт жарылып кетчүдөй. Анан уулун күтүшү керек экени эсине түшүп, үйдүн бурулушуна келгенде тык токтоду. Токтоду да, көбүнчө уулун ушул жерден күтөрүн, ушул жерге жеткенде өзүнөн өзү эле токтоп каларын ойлоп, тандана кетти. «Деги эмне болуп жатам?..» – деп койду анан өзүнө өзү түшүнбөгөндөй башын чайкап.

Ушул маалда сол тараптан өзүнө тааныш коңур үн жаңырды:

– Аа-а, дагы турган экенсиң да машиненди күтүп...

Жалт карады. Балкондо чылымын дембе-дем соруп, түтүнүн ыракаттана үйлөп, анан бул түтүн кайда барат, кантип жоголуп кетет дегендей, анын артынан ойлуу карап, жазуучу Карып туруптур. Карып – жамы журтка аттын кашкасындай таанымал кашкөй жазуучу, азыр бир адабий гезиттин редактору болуп иштейт. Ал Капарды карады да, мулуң этип күлүп койду. Капар өзүнүн ички сырын тиги киши билип койгондой, оңтойсуздана кетти. «Эми тийише баштайт...» – деп койду анан өзүнчө шыбырап. Чын эле, бул жазуучу кимге болбосун тийишпей койчу эмес. Таң аздан тамекисин кере-кере соруп балконунда турчу да, ары өткөн, бери өткөн коңшуларына тамашалап тийише берчү. Соо же мас экени билинчү эмес. Бирок ал дайыма кызымтал жүргөндөй туюла берчү Капарга. «Эми тийише баштайт...» – деп кайра ойлоп койду. Анан анын суроосу эсине түшүп, селт этти:

– Машинаны? Кайсы?..

– Эмне, өкмөт сага дагы эле машине бере элекпи?.. Ушул жерде дайыма эле какыйып туруп калганыңдан, мен сени машиненди күтүп жатабы деп...

– Кайдагы машина?.. – Капар жылмая кол шилтеди да, өзүнчө шыбырай кетти. – Соолуга элек окшойт...

– Кандай, кайдагы машине?.. – деди Карып Капарды сырдуу тиктеп. – Сендей чондорго бериши керек да. Мен деле бир волганы минип жүрөм го, бир гезитке редактор болумуш болуп...

– Кайдагы чоң?.. – деп койду Капар кайдыгер гана.

– Кандай чоң эмессиң... – деди тиги чын ниетинен. – Мына, эртең бүрсүгүнү доктор, профессор болом деп турасың. Эмне, доктор, профессорлор талаада жатыптырбы...

Капар үндөбөй ийнин куушуруп койду. Карыптын ак дилинен айтып жатканын туйду да, ичи жылый түштү. Аны ыраазы болгондой карап калды. Карып адатынча чылымын кере соруп, бул дүйнөдө өзү эле жалгыз калгандай, чубалжып кетип бараткан түтүндү ойлуу тиктеп турган. Капар аны тиктеп кыйлага туруп калды, ал кимдир бирөөнү кыйпычыктап күтүп жаткандай туюлду Капарга. Өзүн кимдир бирөө карап турганын сезгендей, ал бир кезде Капарга башын жалт бурду да:

– Эмне, Гарбачокту күтүп жатасынбы? – деди.

«Эми эле машинанды күтүп жатасынбы деди эле? – деп шыбырай кетти Капар өзүнчө.– Эми Гарбачокту... Чын эле, соолуга элек окшойт».

– Ооба, – деди анан Карыпты карап. – Баламды күтүп жатам, садикке алып барыш керек...

– Аа катының эмне кылат?

– Кандай эмне кылат?

– Ой, бакчага катының алып барбайбы! Бу аялдын иши да.

– Кандай аялдын иши?... – Капар түшүнбөгөндөй ийнин куушурду. Анан эсине эми келгендей актана кетти. – Менин ишим садиктин жанында да. Баламды таштап, он кадам аттасам эле иш. А келинчегим шаардын тээ четинде...

– Ии, ошондой десең... – деп койду Карып сырдуу, аны толук сүйлөтпөй. – Ошентип Гарбачокту күтүп жатам дечи... – Сөзүн улабады да, кайрадан чубалжып бараткан түтүнүн ойлуу тиктеп туруп калды.

Баласы Карыпты Горбачёвго окшоштуруппу, айтор, Гарбачок дечү. Ага эч ким деле үйрөткөн эмес, бир күнү өзүнөн өзү эле Гарбачок деп калыптыр. Баары таңданышкан. Бул Карыптын өзүнө да жетиптир. Ызаланган эмес, тескерисинче, каткырып күлгөн. Ошондон кийин ал баланын өзүн дайыма Гарбачок деп чакырчу. Капар ушуларды ойлоп: «Азыр баламдын аты Эдил экенин деле унутуп калса керек», – деп шыбырай кетти.

– Мени эмне үчүн Гарбачок, – дейт деди аңгыча Карып Капардын эмнени ойлоп жатканын туйгандай. – Же эмне, Горбачёв экөөбүз окшошпузбу?

Капар күлүмсүрөй башын чайкады:

– Билбейм...

– Окшошпуз да!.. – Карып жаш баладай мулуң эте башын сылай кетти. – Экөөбүз тең тазбыз да. Ал сары таз, а мен кара таз. Ал орустун тазы, мен кыргыздын тазы. Ха-ха-ха... – Негедир тык токтоду да, ойлуу туруп калды. Анан кайрадан кашка башын сылагылап: – Күндү Кудай урарда, кыш кезинде жаз болот, кишини Кудай урарда, жапжаш туруп таз болот... – Мулуң этип күлүп койду да, ойлуу туруп калды.

Карып Капарга негедир аянычтуу көрүнүп кетти. Жүрөгү зырып дей түштү. «Не деген талант!.. – деди суктангандай башын чайкай. Көп өтпөй таңдана шыбырады. – Деги бу киши качан жазат болду экен? Дайым эле кызымтал, дайым эле чылым соруп турмай...» Кайрадан Карыпты карайды, ал дагы эле аянычтуу көрүндү. Капар өзүндөгү ойдон кутулгусу келди. «Эмнеге кечигип жатат?!..» – деди уулун ойлоп. А Карып түтүнүн ойлуу тиктеп, үнсүз мелтирейт. Капар кайрадан өзүнө өзү батпай баштады.

– Бу, – деди аңгыча Карып башын бери буруп, – бу ойлоп отурсам, бу Керим менен Нооманга катындын деле кереги жок окшойт.

– Кандайча кереги жок?

– Ой, аларын өздөрү эле катын тура!..

– Кандайча катын?.. – Капардын оозу ого бетер ачылды.

– Жөн эле... Мына, эртеден-кечке ушу жерге туруп калсаң, экөөнүн салып-уруп жүргөнүн эле көрөсүң. «Кайдан келатасың?» – «Дүкөндөн». – «Эмне алып келатасың?» – «Нан, сүт, пияз, калемпир...» Тү-үү!.. – Капарды карап, колун силкилдете. – Анан буларга катындын эмне кереги бар!.. Деги булардын катындары эмне кылышат, ыя?..

– Кандай эмне кылышат?.. – деди Капар адатынча.

– Баякүну... – деди Карып Капардын суроосуна назар бурбай. – Ноо-ман келатат таламандын тал түшүндө кудундап, колунда көтөргөн баштыгы бар. «Кайдан?» десем, – дүкөндөн дейт, супнабор алып келатам, арзан экен дейт. Супнабор дейт! Тү-үү!.. – Карып кыжырдана түкүрүнө кетти.

«Буга эмне эле жаны күйүп жатат?.. – деп ойлоп койду Капар. – Кызык... өзү барбаса эле...» Чын эле мына бир үйдө жашагандарына төрт жылга чукулдап калды, Капардын бир да жолу дүкөнгө барганын көрө элек. Жада калса, аракка да барбайт. Же аялын жиберет, же башка бирөөнү. А өзү болсо таң азандан балкондо турганы турган, чылымын бурулдатып. Ары-бери өткөндөргө кычкыл сөздөрүн ыргытып. Капар өзүнчө эле ачууланып жаткан Карыпты карап турду да, кайрадан таңданды: «Бу киши деги качан жазат?..» Экөө кыйлага үндөбөй калышты. «Эмнеге эле кечигип жатат!..» – деди Капар уулуна жиндене. Карып чылымын бир соруп, түтүнүн үйлөй, Капарга кайрылды:

– Жанагы Келемишчи, – деди аргасы түгөнгөндөй күлүмсүрөй, – Керимди айтам, ошол Келемиш жакында ушу биз жашаган беш кабат үйдү кулатып жаны тынат.

– Кандайча?

– Силер түнүчүндө тык-тык, кытыр-кытыр деген үндү угасыңарбы?

Капар башын чайкады.

– Эми силер алыссыңар да. А биздин подъездде эки күндүн биринде эле түн ортосуна чейин тык-тык, кытыр-кытыр... Кайдан чыгат деп акмалап жүрсөм, Керимдин үйүнөн чыгат экен. Баякүну атайы токтотуп алып: «Деги кытыратып эле эмне кылып жатасың?» – деп сурасам, ремонт кылып жатам дейт. Анан төрт жылдан бери бүтпөгөн ал эмне деген ремонт десем, кылганга жараша кылгандай кылыш керек да дейт. Немистерди карачы, бир кылса өмүр бою жеткидей кылат – дейт. А кыргыздарың!.. – деп сөгүнүп колун шилтейт. Немистердин богун жейсиңби! – дедим жаным кашайып. – Сен ремонт кылбай эле кемирип жатпайсыңбы, ушинтип жүрсөң жакында баарыбызды кемирип жутуп, түбүбүзгө жетесиң дедим. Десем, колун шилтеп туруп, чунандап үйүнө кирип кетти. Ошондон бери саламдашпайт, анын саламына эле бирөө жутап тургансып... – Даттангандай Капарга кайрылды. – Айтсаң, бу Келемишиң бизге уйку береби же жокпу?..

Капардын күлкүсү келди. «Сизге уйкунун эмне кереги бар? – деди өзүнчө шыбырап. – Түнүчүндө баары бир кирпич какпайсыз да».

– Айтсаң, – деди аңгыча Карып, – бу Келемишиң түнүчүндө катыны менен чогуу жатабы, ыя?.. – Өз сөзүнө ыраазы болгондой мулуң этип күлүп койду да, анан ойлуу. – Буга катыны кантип түтүп жүрөт, ыя, деги буга кандай катын түтөт, ыя?..

«Өзүңүзчү?..» – деди Капар шыбырап. «Бу Карыпка түтүп жүргөн Бүбүнүн жаны темирден, – деп айтып калышчу коңшулары, биресе тандангандай, биресе суктангандай. – Эрге түтсө, ушу Бүбүдөй түтсүн!.. Карып түн бою уйку бетин көрбөйт, а Бүбү бир лам деп койбой, дайыма анын жанында...» Буга Капар ишенчү эмес, атүгүл түшүнчү да эмес. Бирок бир окуядан кийин бул сөздүн тууралыгына биротоло ынанып калган. Бир жолу саат таңкы бешке чукулдап калганда телефон шынгырап калды. Эмне балакет болуп кетти деп алдастап барып тыңшоорду алса, Карып экен.

– Капарсыңбы, бул менмин, Карып байкеңмин, – деди ал коңур үнү менен. – Үйгө тезинен келип кетчи, сен тууралуу бир олуттуу иш болуп жатат.

– Балдар уктап жатты эле... – деди Капар тайсалдай. – Үйдө аялым жок эле, айылга кеткен...

– Уктап жатышса, уктап жата турушар... Өтө олуттуу иш, угуп жатасыңбы, сенин тагдырыңа байланыштуу дейм.

Капар алактап шашып барып, эшигинин коңгуроосун баскан. Үй ичинен өзүнө тааныш үндү уккан:

– Бүбүш, эшикти аччы, бирөө келди окшойт.

Көп өтпөй эле эшик ачылды.

– Аа... кандайсың? – деди Бүбү көптөн бери күтүп жаткандай жөн-жай гана. – Келгиниң... Байкең тиякта... – Колун сол жакка жаңсап койду да, өзү аркы бөлмөгө кирип кетти.

Бөлмөгө кирсе, Карып креслодо отурган экен чалкалап гезит окуп. Келдиңби дегендей Капарды көзүнүн төбөсү менен карап койду да, отургун дегенсип маңдайындагы отургучка башын жаңсады. Отурду. «Советская Россия», – деп өзүнчө шыбырап окуп койду Карыптын колундагы гезитке карап. Көп өтпөй Карып башын көтөрүп, гезитти үстөлгө таштады да:

– Бүбүш!.. – деди олуттуу. – Үйгө киши келди, бирдемең бар беле?

– Капар ичпейт да... – деди аркы бөлмөдөн аялы.

– Капардан башка кишилер деле бар да.

– Капардан бөлөк сен эле барсың да...

– Мен, эмне, киши эмесминби?.. – Карып Капарды карап, адатынча мулуң эте күлүп койду.

– А-ай... – Аялы аста күлгөндөй болду. Көп өтпөй жарымы ичилген бөтөлкөнү, анан бир стакан алып аялы кирип келди да, аларды үстөлгө акырын коюп, билинер-билинес жылмайып чыгып кетти.

«Бирдемеси ушул экен да!..» – Капар өзүнчө күрсүнө шыбырады.

Карып бөтөлкөнү алды да, стаканга куя баштады. Куюп жатып, Капардан сурап койду:

– Сен ичпейсиң да, ээ...

Капар башын чайкады. «Олуттуу иши эмне болду экен?..» – деп ойлоп койду.

Карып стаканды алып жиберди да:

– Капар, – деди өтө олуттуу тарта, чын дитинен, – сени, угуп калып жүрөм, давление болуп жүрөт деп, жүрөгүң дүкүлдөп түнүчүндө уктай албай чыгат деп... Жүрөк деген жаман. Жүрөк менен ойнобош керек!.. Ошо жүрөгүң дүкүлдөй баштаганда эле, мага телефон чал. Түндүн кайсы оокуму болбосун, чала бер. Баары бир мен уктабайм. Бүбү эжең да... Жүрөктү алаксытыш керек.

Капар эчтеке түшүнбөдү. «Олуттуу иши ушубу?..» – деп ойлоп койду.

– Ээ, Бүбүш!.. – деди аңгыча Карып. – Маа уйку бересиңерби, же ушинтип тегеректеп алып эле... – Сөзүн улабай, Капарды сырдуу тиктеп калды.

Капар эмне деп жатасың дегендей, аны алая тиктеди. Ушул маалда аялы кирип келди да, адегенде Карыпты тигиле карап, анан Капарга бурулуп, башын ийкегилеп жылмайып койду. Капар бир нерсени туйгандай ордуна туруп, башын ийкегилеп коштошуп, үйүнө жөнөп кеткен. Үйүнө жеткиче энги-деңги абалда барган. Өзгөчө аялынын лам деп ооз ачпаганы, кабагым-кашым дебегени, жөн-жай гана күлүмсүрөп койгону таң калтырган. Ага ошондо Карып да, аялы да аянычтуу көрүнгөн. Азыр да Капар ошол окуяны эсине түшүрүп, эч нерсе түшүнбөгөндөй башын чайкап турду. Башын чайкаган тейде шыбырап алды: «Ошондогу олуттуу иши эмне болду экен?..» Анын оюн Карыптын бакылдаган үнү бузуп жиберди:

– Ой, сен дагы эле мусыр төгүп жүрөсүңбү?.. – деди Карып кимдир бирөөгө. – Өзүң килтейген «Манас» аэропортунун бир жагын чоюп жүрсөң. Анан...

Капар башын оңго бурду. Коңшусу, «Манас» аэропортунун жетекчилеринин бири келатыптыр. Колунда таштанды салынган чакасы бар. Ал киши көп сүйлөбөгөн, өтө оор басырыктуу жан эле. Капар менен баш ийкешип учурашып койду. Жедеп көнүп бүткөнбү, Карыптын сөзүн тамаша катары санап, кулагынын сыртынан кетирди.

– Өзүң килтейген «Манас» аэропортун титиретип турасың... Анан мусыр көтөрүп... Манастын атын булгап... Ой, сен төктүртпөйсүңбү... Дайым эле мусыр төгүп жүрөсүң, деги сенин катының эмне иш кылат, ыя?..

Тиги үндөбөдү. Таштандыны челекке төктү да, чакасын көтөрүп үйүн көздөй басып кетти.

– А-аай, – деди Карып, аны узата карап башын чайкай. – Катындарды жедеп жаман көндүрүп бүттүңөр го, эми аларың үй оокатын кылганын да

колко кылышчу болуптур... – Тажагандай колун шилтеди да, тамекисин соро кетти.

«Ким эмне кылат, мунун эмне иши бар?..» – деп ойлоп койду Капар.

– Жанагы эмнеге кечикти, ыя?.. – деди бир кезде чочугандай селт эте Капарды карап. – Алеки заматта эле алып жетип келем, байке, – деп желпилдеп кетпеди беле...

– Ким?

– Же, эмне, Кудай урган баягы аялдык түбүнө тартып, дагы көр-пөрүн издеп кеттиби?.. – деди тиги ого бетер сырдуу.

Капар эч нерсеге түшүнбөй, ийнин куушурду. Ушул маалда кимдир бирөө колунан тарткылады. Караса, уулу экен. Эчтекеден бейкапар эдирендейт.

– Аа... Келдиңби?.. – Эсине бирдеме түшкөндөй, жиндене кетти. – Эмне кылып жүрдүң, бирөө байлап койдубу?

– Бир бутумду таппай жаттым.

– Кандай бутум?

– Жөн эле бутум. Бир батинкемдичи.

– Аа... Таптыңбы анан?..

– Жок.

– Кандайча жок?.. – Капар уулунун бутун карап калды. Эки бутунда тең эле батинкеси бар экен. – Кандайча жок?.. – деди кайра таңдана.

– Мамам экөөбүз үйдү бүт шимшип издеп таппай койдук. Бегайым кийип кеткен окшойт. Баягында да кийип кеткен. – Эдирендеди. – А мен аныкын кийип алдым.

Бегайым Капардын улуу кызы эле. Эдилден эки жашка чукул улуу болчу. Кечээ таажесинин үйүнө кеткен.

– Кандайча кийип алдым? – деди Капар таңдана, уулунун бутуна кайра тигиле. – Эмне, экөөңөрдүкү окшошпу?

– Опокшош!.. – деди уулу эдирендей. – Аныкы кичине эле чоңураак...

– Аа... – Таңдангандай башын чайкап, жылмайып койду. Кайрадан башын чайкады – ушуга чейин балдарынын бутуна көңүл бурбаптыр да. – Жүрү эми, кеттик. – Уулун колдон алды. – Кечигип калабыз. – Өзүнчө шыбырап койду. – Кечиксек, сени албай коёт.

Экөө жөнөп калды.

– Капар, Капар! – деди Карып алар узай бергенде, эсине бирдеме түшкөндөй шашкалактап. – Сенин давлениң төмөн беле, же жогорубу?..

Капарга шылдыңдап жаткандай туюлду. «Буга менин давлениемдин эмне кереги бар?!» – деди кыжына. Анан артына карабай, бурк этти:

– Төмөн да, жогору да!..

Чын эле, Капардын кан басымы бирде көтөрүлүп, бирде төмөндөп секирип турчу.

– Анда бир күнү көк чай, бир күнү пиво ичишиң керек экен... – деди тиги боору ооругандай.

«Буга менин давлениемдин эмне кереги бар?..» – деп кайра шыбырай кетти. Бирок Карыптын бул сөздү чын ниетинен айтып жатканын анын үнүнүн добушунан сезип турду. Кайрадан ал аянычтуу көрүнүп кетти.

– Капар, алдагы уулуңа айтып койчу, – деди Карып ого бетер бакылдап, – мени Гарбачок дебей жүрсүн, андай болду Горбачёв деп эле ачык айтпайбы...

– Уктунбу? – деди Капар уулуна, – мындан кийин Гарбачок дебей жүр, Горбачёв дегиниң.

– Тилим келбейт да.

– Келбесе да Горбачёв дегиниң!.. – Капар бурк этти.

– Ооба, сага... – Уулу чукчундай кетти. – Өзү айтып коёт да...

– Ким?

– Гарбачоктун өзү да. Бир жолу үйүнө барсам мени Гарбачок дейт экенсин, молодессин деген. Туура айтасың деген. Экөөбүз тең тазбыз деген. Гарбачок да таз, мен да тазмын деген. Ал СССРдин тазы, а мен Кыргызстандын тазымын деген. – Уулу үндөбөй калды да, Капарга сууроолуу элейди. – Папа, таз деген эмне?

Капар кичине буйдала түштү, анан:

– Чачы жок да... – деди мукактана, – маңдайында.

– Сеники барбы?

– Турбайбы.

– Аа...

Көпкө үндөшпөй келишти.

– Аа-ай, ата, – деди бир кезде уулу, куду чоң кишидей башын чайкап, – кечээ Гарбачок иттей жаман мас болуп келди!

Капардын жүрөгү тыз дей түштү.

– Аны кайдан билдиң?

– Эмнени?

– Мас болуп келгенинчи.

– Өлгүдөй темтеңдеп тамтаңдады да. Адыл экөөбүз өлгүдөй корктук.

– Адылың ким?

– Адылчы. Саяк...

– Аа...

Адыл уулу менен жашташ. Экөө короодо дайыма бирге ойношот. Эгиз козудай ээрчишип чогуу жүрүшөт. Карыптын жээн небереси. Атасынын уруусуна карап, аны короодогулар Саяк дешет. Буга арданып, бир күнү Карыпка арызданып ыйлап барса, ал: «Сен саяк эмессиң, супер саяксың. Бар ойногун, экинчи даттанып келбей жүр. Түбүң саяк болсо, саяк дейт да анан!..» – деп кайра кубалап жибериптир. Ошондон кийин даттанып барганын койгон дешет. Азыр Саяк деген атка өзү деле көнүп бүттү.

– А эмнеге корктунар?

– Жыгылып кетеби дедик да. Мо-омунтип темтендебедиби. – Уулу туурап көрсөттү да. – Гарбачокту карап туруп, биз да темтендедик. – Жадырай кетти. – Эр экен, жыгылган жок. Тепкичтен темтендеп аран чыкты да, үйүнө кирип кетти...

Капардын жүрөгү кайрадан зырп этти.

– Киши мас болгондо эмне үчүн темтендейт, папа?

– Мен аны кайдан билем! – Капар бурк этти.

– Кызык... Темтендейт да, тамтаңдайт. Мына, мына жыгылат десең эле жыгылбайт. Кызык...

Уулу жаны жыргай кыткылыктады. Анан чочугандай Капарды колунан кармап, тарткылай кетти:

– Папа, папа, сен арак ичпейсин, ээ?

– Ооба, ичпейм.

Уулу өзүнчө эле сүйлөнүп баратты:

– Папам арак ичпейт дедим, пиво эле ичет дедим. Адыл айтат, пиво ичсе, арак деле ичет да дейт. Жок, арак ичпейт дедим, пиво эле ичет дедим.

Капардын жүрөгү ого бетер сыгылды: «Мунун буларга эмне кереги бар?!»

Дагы үндөбөй калышты.

– Ошентсе да... – деди бир маалда Капар эсине бир нерсе түшкөндөй ойлуу, уулун карап, – ошентсе да сен ата дешиң керек. Бул үйдөгүлөрдүн баары менден улуу, эркектеринин баарын ата дешиң керек: Карып ата, Нооман ата, Керим ата...

Ушу жерге келгенде, уулу тызылдап жиберди:

– Кериминди ата дебеймин!

– Эмнеге?!

– Анын уруша берет.

– Тентек кылсаңар урушат да.

– Кылбасак деле уруша берет... Тим эле кыйкырып өкүрөт. Кубалайт...

– Эмнеге?..

– Волгама жолобогула – чийип саласыңар дейт. Үйдүн жанына ойнобогула – терезелерди талкалайсыңар дейт. Гаражга барбагыла – үстүн түшүрөсүңөр дейт. Бактарды аралабагыла – сындырасыңар дейт. Дагы... дагы... – Мукактанып турду да, үнү кардыга. – Силер киши өлтүрөсүңөр дейт...

Капардын жүрөгү болк дей түштү:

– Киши өлтүрөсүңөр!.. Кандайча?! Качан?.. – Эмне дээрин билбей, туттуруп калды.

– Дайым эле ушинтет. Баягыдачы... Бир мышык жөртөлөгө тууп салыптыр, анан балдарын багып алалы деп алып келатсак, бизди кармап алып кыйкырып-өкүрүп... Силер буларды өлтүргөнү баратасыңар деп, минтип

жүрсөнөр, силер кийин сөзсүз киши өлтүрөсүнөр деп... – Дагы муунуп сүйлөй албай калды да, анан көп өтпөй капысынан эле кыткылыктай кетти. – Ошондо Медет байкемдер ырас эле кылышты, башына сийишип...

Капар селт эте түштү:

– Сийишип!.. Качан?!

– Баягыдачы... Керим сага да кыйкырып-өкүрбөдү беле...

Капар ойлонуп туруп калды. Чын эле, бир күнү түштө үйүнө келсе, Керим булардын балконун карап алып, кыйкырып-өкүрүп жатыптыр. Капарды көрө салып эле беттен алган:

– Карачы, балдарың башыма сийип салышты!.. Минтип жүрсө, буларың!..

Капар не дээрин билбей:

– Коюнузчу!.. – деп үйүнө кирип кеткен.

Жетип эле, балдарына бир тийген:

– Эмне үчүн сиесинер, ыя?! Кишинин башына...

– Сийген жокпуз!.. – дешкен уулдары Медер менен Медет жарыша. –

Чай төгүп алдык... Анан сийдиңер деп эле өкүрүп-бакырып...

– Аа... – Капардын санаасы тына түшкөн, анан балкондон башын салаңдатып кыйкырган:

– Керим байке, булар сийбей эле чай төгүп алышкан тура...

Керимдин жаны чыгып кеткен:

– Чай!.. Кайдагы чай!.. – Мандайындагы кашкасын улам-улам сылап, анан колун өчү бардай жыттап. – Карачы ай, анан ушу чайбы, ыя?! Мени, эмне, чай менен сийдиктин жытын билбейт дейсиңби?.. – Бир алаканын жая. – Ишенбесең, кел өзүң деле жыттап көрчү... – Алаканын кайра жыттагылай баштаган.

– Ээ, коюнузчу!.. – Капар кыжырдана күбүрөп алып, үйүнө кирип кеткен.

Капардын айтканына ишенген эмес. Биресе күлкүсү да келген.

«Анан волганды үйдүн дал түбүнө коёсуңбу?.. – деген өзүнчө күбүрөп. – Алысыраак токтотпойсуңбу!..»

Капар ушуларды эсине түшүрдү да, уулуна кайрылды:

– Алар чай төгүп алдык дешпеди беле?..

– Кайдагы чай!.. – деди уулу каадалуу кишидей. – Сийип эле салышкан...

– Тү-үү ата, шерменде кылышкан турбайбы!.. Анан айтпасыңбы ошондо эле сийип салышты деп...

– Айтпа дешкен да. Айтсам өлтүрүп салышпайбы...

– Ким?!.

– Медет байкемдер да... Айтпа дешкен... Айтсаң... – Уулу сөзүн улабай, башын чайкай кетти.

– Түү ата! – деди Капар кайра. – Шерменде кылышкан экен да!..

Уулу ага көңүл бурбады, кыткылыктап өзүнчө сүйлөнө баштады:

– Үчүнчү этаждан Медет байкемдер, бешинчиден Чынарбек акырын жылжытып коё бере башташты...

– Эмнени?!.

– Сийдиктерин да!.. – деди уулу эдирендей. – Керим эңкейип алып, волгасын ондоп жаткан, анан башын көтөрдү эле, башына сийдик шалп дей түштү дейсиң!.. – Моокуму кана кыткылыктады.

– Түү ата!.. – Капар не дээрин билбей калды. – Кыйратыпсыңар!.. – деди уулунун колун булка. – Баспайсыңбы бежиребей...

– Басып эле баратпаймынбы...

«Түү ата!.. – деди Капар кайра, ичинен шыбырап кыжына. – Түү ата!..»

– Алтындарым! Баратасыңарбы... – деген бакылдаган үн угулду аңгыча оң жактан.

Капар жалт карады. Көтөрүнүп алып, композитор Нооман келатыптыр. «Эми мунусу кайдан чыга калды!..» – деп ойлой кетти Капар. Минтип ойлонуп бүткүчө болбой, Нооман жете келди да, жүгүн жерге коё салып, учурашпай туруп эле өзүнүн чөнтөктөрүн оодара кетти. Эч нерсе таппады көрүнөт, Капарды алая тиктеп, бозала чаң болуп туруп калды.

– Жок!.. – деди анан алаканын жая. – Жок!.. – Капарды карап, актана. – Кечээ эле бар болчу, чын айтам, атайын экини салып койгом...

– Эмнени? – деди Капар да алайып.

– Конфетти... – Эдилди башынан сылай кетти. – Атайы сага деп салып койгом. Алдымдан чуркап чыга калса деп... – Кайрадан Капарга кайрылды. – Түндө уктап калганымда жанагы, аялымды айтам, чөнтөгүмдү оодарган окшойт, акчалар менен кошо конфетти да шыпырып...

Нооман жан айласын таппай, башын чайкап туруп калды. Капарга өтө аянычтуу көрүнүп кетти. Өзүн ыңгайсыз сезе баштады.

– Кайдан таң заардан көтөрүнүп?.. – деди анан, кепти башкага бургусу келип.

– Ээ, баягы көртирилик да!.. – Нооман колун шилтеди. – Баягы эле өлбөгөн көр оокат да!.. – Жердеги чака менен карнизге колун жаңсай. – Буларды кечээ эле алгам, анан бирөөгө жолугуп калып, инимдин үйүнө калтырып койгон элем. Анан тиги, аялымды айтам, таптакыр ишенбейт десең, таң азандан кулак-мээмди жей баштады, сенин алганыңды бир кудай билет дейт, кечээги акчаларыңды ичип салдың да дейт... Ээ, катындардын сыры белгилүү да!.. – Колун шилтеп койду.

Капар үндөбөй, карниз менен чаканы карап туруп калды.

– Кандай жактыбы, ыя?.. – деди Нооман да аларга колун жаңсай. – Аялым желим чакадан ал деген, а мен темирби, жезби, иши кылып ушунусун эле алдым. Бул бышык да. Анын үстүнө мени жакшы билесиң, соомдо эле мастаймын, анан бирдеме кылт этип алып дааратканага кирип, тамеки чексем... Анан магдырап отуруп, тамекини өчүрбөй ыргытып таштасам, анан желим чака да күйүп, анын ичиндеги кагаздары да күйүп... Үйдү

өрттөп жибербейминби, ыя!.. – Чын эле өрт чыгып кеткенсип, башын чайкап-чайкап ийди.

– Ээ, койчу!.. – деп койду Капар ойлонуп-ойлонбой.

– Карнизди да бышыгына качырдым. Мага жалтырак-жултурактын эмне кереги бар, мага бышыгы эле жетет. Муну килтейген мыктар менен экинчи чыккыс кылып уруп коём, мен өлгүчө былк этпей турат. А жанагы байларың улам жалтырактары менен алмаштыра беришсин. А мендей көк жетимдерге ушунусу эле жетет!.. Чынбы, ыя?..

Капар үндөбөй башын ийкегилеп, өзүнчө кыжынып алды: «Алтымышка чыкты, дагы эле жетиммин дейт!..»

– Кап, алтыным!.. – деди Нооман чын дитинен өкүнө, уулунун башын сылай. – Кап!.. Чын эле, бар болчу. А азыр жок. Мына, өзүң деле көрдүң го... – Чөнтөктөрүн кайрадан оодара кетти. – Эчтеке эмес, алтыным, – деди анан жайдарылана. – Эртең сөзсүз...

Капарга дагы эле аянычтуу көрүнүп кетти. Нооманды тигиле карап калды да:

– Ой, мунун эмне култундаган? – деди аны төшкө сайып.

Колу катуу бир нерсеге урунгандай болду.

– А-ай ата, билип койдунбу, – деди Нооман бажактай. – Бу баягы да... – Адатынча ачуулана кетти. – Бизди ушинтип кор кылып койбодубу жанагы Горбачёвуң. Мына эми, минтип орустун бир жаман кемпиринин көзүн карап жүрөбүз да бир бөтөлкө самогонуң барбы деп!.. Айтсаң, аракты ким тыя алат, ыя?!.

Капар башын ийкегилеп, үндөгөн жок.

– Айтсаң... – Нооман негедир кайрадан бажактай күлдү да, акырын шыбырады. – Айтсаң, тиги күтүп жатабы, ыя?..

– Ким?

Нооман үйүн көздөй башын жаңсай, ого бетер акырын шыбырады:

– Тигичи... Карып байке...

Капар Карыптын жанагы деген сөзүн эстеп, аа... – деп башын ийкегилей кетти.

– Ооба, – деди анан, Нооманды карап. – Ооба, күтүп жатат. Кой, биз жылалык. Кечигебиз... – Уулун колдон алды.

– Айтсаң, – деди Нооман чакасын жерден алып жатып, – булар жактыбы, ыя? Мендей томаяк жетимдерге ушулар эле жарашат да, ыя!..

Капар үнсүз башын ийкегиледи да, кайрадан кыжынды: «Алтымышка келди, дагы эле жетиммин дейт!..»

– Кап, алтыным! – деди Нооман уулунун төбөсүнөн сүйүп. – Эртең сөзсүз... – Сөзүнүн аягына чыкпай жөнөп калды.

Капар уулун жетелей ылдый басты.

– Капаке! – деген Ноомандын кардыккан үнү угулду көп өтпөй. Капар башын шарт бурду. – Капаке, – деди Нооман көңүл айтып жаткансып. –

Эмгек сиңирген ишмерликти быйыл да албай калыптырмын. Министерстводон айтышты. Композиторлор союзуна документтерин келген жок дейт. Сыягы, союздагы досторум!.. – Колун бир шилтеп алды да, сөзүнүн аягына чыкпай шашылыш жөнөп кетти.

«Эмгек сиңирген ишмерликтин сага эмне кереги бар?..» – деп шыбырап койду Капар, башын бери буруп жатып. Көп өтпөй негедир ичи күйө баштады. «Азыркы композиторлордун эң таланттуусу да, мээнеткечи да ушул, – деди көңүлү чөгө шыбырап. – Анан... – Ачуулана кетти. – Өзүндө да бар, бирдеме болсо эле жетиммин, томаякмын деп наалып эле...»

– Папа, кайсы эшиктен киребиз? – деди аңгыча уулу. – Акпы же кызылбы?

– Аа, келип калдыкпы? – деди Капар башын көтөрүп. – Баягы көнгөн эшигибизден эле киребиз да...

Экөө ээрчишип киришти. Бөлмөдө баягыдай эле кымкуут, чуру-чуу. Бирөө күлүп жатат, бирөө ыйлап жатат. Бирөө чечинип жатат, бирөө кийинип жатат. Айтор, койлор жайыттан жаңы келип, козуларын жамыратып жиберген учурду эске салат. Уулу өз шкабын көздөй жүгүрүп кетти. Капар аны карап, туруп калды. Аны сол жактан бирөө тиктеп тургандай туюлуп кетти. Башын шарт бурду. Чын эле, узун бойлуу бир аял карап туруптур. Негедир тааныш сыяктуу. «Кайдан көрдүм эле?..» – деп шыбырады Капар. Экөө тиктеше калышты, аял ыңгайсыздана жүзүн буруп кетти. «Бир жерден көргөнсүйм, бирок кайдан?..» – деди Капар кайра шыбырап. Ушул маалда чайылдап ыйлаган кичинекей баланын үнү угулду. Бир келин, сыягы тарбиячы го, бир кичинекей баланы көтөрүп баратат, ал артын карап алып, колун созуп ыйлап баратат. Бир дулдуйган кара жигит ыйлап бараткан баланы узата карап турду да, шарт бурулуп жөнөп калды.

– Эмне, ээрчип жатабы? – деп сурады Капар ал жигит жанына келгенде.

– Жок! – жигит негедир бурк этти. – Упчу бербейсинер деп чыр кылып жатат.

Упчу деген сөздү укканда Капардын жүрөгү зырып эте түштү.

– Упчу!.. – деди Капар тиги жигитти узата карап. – Анан берип эле койбойсунарбы...

– Бергенде! – жигит кайрадан бурк этти. – Бердиртпей жатпайбы! Садиктен эмгенге болбойт деп!.. – Жигит жиндене колун шилтеп басып кетти.

Капар «кат...» – деп баратып, сөзүн толук айта албай, умсунуп туруп калды. Анткени жигит алыс узап кеткен эле. Аргасы түгөнгөндөй, башын чайкагылап кыйлага турду. Анын упчудан үч көчкөн журттай көңүлү калган эле. Бул сөздү укканда эле бир селт этип алып, титиреп кетчү. Ушул селт этүү менен титирөөдө кандайдыр бир зааркануу да, анан кусалык да бар эле. Анткени балдарды эмчектен чыгаргандан да упчусун таштатуу

азап болот экен, тим эле тирүүнүн тозогу окшойт. Балдарынын эмчектен кантип чыкканы азыр эсинде жок, бирок упчуну кандайча ташташканы күнү бүгүнкүдөй көз алдында. Өңгөнү унутса да, ушул Эдилдикин кантип унутат. Эдилди бакчага алып келатканда жолду карата «упчуну тарбиячысына көрсөтпөй, Эдилге кантип катып берүү керек?» деген суроо көңүлүндө ойноп, заманасы куурула берчү. Анан алар упчусун алып, дүйнөсү түгөл болуп, кудундап тарбиячысын ээрчип бараткан Эдилди элестетип, дагы бир жолу заманасы куурулуп кетчү. Көбүнчө анын труссына катып берер эле. Труссынын ычкырына ороп берип жатып, дайыма какшап эскертчү: «Эч кимге көрсөтпөй соруп-соруп ал да, анан ушинтип ороп кой, ээ?..» Эдил анда бир жарым жашта эле болчу, көп сүйлөй алчу эмес, бирок баарын түшүнгөндөй башын ийкегилеп кудундап кала берчү. Ошондо уулунун бул жарыкчылыктагы жападан жалгыз медери упчусу эле. Упчунун эмне деген балакет экени жедеп Капардын жон терисине сиңип бүткөн. Ошон үчүн жана да: «Катып бербейсиңерби!» – деп айтуу үчүн жанталашпадыбы. Бирок айтууга үлгүрбөдү, кат...» – деп барып токтоп калды, буга азыр абдан өкүнүп турду. Ооба, андай күндөрү Капар упчусун карматып ийбесе экен деп керээли-кечке бушайман болуп жүрчү. Кечинде упчусу ордунда экенин көрүп, санаасы тынып калчу. Упчуну катып бергенимди эч ким билбейт деп ойлочу. Көрсө, билишчү экен. Кийинчерээк бир күнү Эдилдин тарбиячысы аялына айтыптыр, «Эдилге папасы упчуну кантип катып бергенин карап туруп, ага боорум ооруп ыйлагым келди, унчуккан жокмун...» – дептир. Ушинтип жүргөн күндөрдүн биринде аялы мен упчуну кантип таштатыштын жолун билип келдим деп кудундап кирип келди. «Кантип?» – деди Эдил биресе сүйүнө, биресе таңдана: «Эртең кечинде көрөсүн» – деп койду сырдуу. Эртеси бакчадан келишсе, зымга конгон чымчыктардай болуп, упчулар терезеде тизилип туруп калыптыр. Бегайым менен Эдил бакырып барып баса жыгылышты. Көп өтпөй тилин салаңдатышып бакырып-өкүрүп ыйлай башташты. «Көрдүнөрбү!.. – деди аялы. – Упчуларга каргалар чычып кетти, эми эмсенер ушинтип тилиңерди ачыштырат!..» Көрсө, аялы сууга калемпир кошуп туруп, упчуларын кайнатып коюптур. Бирок «карга чычып салганын» унутуп коюшуп, дагы эле баса жыгылышып, эки-үч курдай бакырып-өкүрүштү окшойт. Кийин терезеде тигилип турган упчуларды, же каркылдап учуп бараткан каргаларды көргөндө: «Каргалар жаман, ээ, биздин упчуларыбызга чычып кетишкен, ээ...» – дей беришчү. Ошентсе да, Бегайым да, Эдил да упчуларга кыйыла карашып, көздөрү өтүп жатышканын Капар сезип турчу. Негедир кейип кетчү, түнүчүндө укташканда чопулдатып тилин соруп жатышканын да көрүп, зээни кейий берчү. Бир курдай Бегайым менен Эдилди ээрчитип аптекага кирип калды. Капар керектүү дарысын издеп, кичине алаксып түшкөн, бир кезде караса эле, тигил экөө айнек тосмону сөөмөйлөрү менен сайгылашып, өздөрүнчө

эле кудундап сүйүнүп жатышыптыр. Акырын көз кырын салса, тосмонун ары жагында упчулар тизилип турат. Аптекачы аял да муну байкап калганбы, Капардан акырын шыбырап сураган: «Эмне, упчу эмишчү беле?» Капар ооба дегендей башын ийкеген. Аптекачы балдарды кайрадан карап, аягандай аа-ай... – деп башын чайкап алган. «Атандын көр-үү!.. – деп шыбараган Капар зээни кейий. – Кыйын экен да...» Бирок эмне кыйын экен – муну билген эмес, билейин деген да эмес. Капар ушуларды ойлоп турду. Анан чопулдатып упчу эмп келаткан наристелер негедир өзүнө жакын, ысык сезилерин ойлоду. Акыры ойдон кутулгусу келдиби, уулун издей баштады. Уулу дале шкабынын жанында экен, сыягы, кийимин алмаштырып бүтө элек го. «Эми бул да чоңойду, – деп койду шыбырап. – Эмдиги жылы мектепке барат...» Анан кандайдыр бир кымбат нерсесин билбей жоготуп алгансып, оор умсунуп алды. Аны дагы эле бирөө карап тургандай сезилип кетти. Жалт бурула карады. Жанагы келин экен. Эми ал көзүн ала качкан жок, түз эле Капарды көздөй келатты. Куду эски таанышындай түз эле Капарды беттеп келатты. Капар: «Муну кайдан көрдүм эле?» – деп шыбырап, аны бүшүркөй карап калды. Бир карасаң орусча окшош, бир карасаң татарга, бир карасаң өзбекке окшош. Капар тандангандай башын чайкап койду. Келин Капардын жанына келди да, кысынгандай:

- Сиз Эдилдин папасысызбы? – деди.
- Ооба.
- Мен Фурхаттын мамасы болом.
- Аа...

Капар Фурхат жөнүндө көп эле угуп жүрчү. Эдилдин эки сөзүнүн бири эле Фурхат болчу. Экөө бир группада эле. Келин Капарды бутунан башына чейин бир карап алды да, негедир алкына кетти:

– Сиз уулуңузга айтыңыз, Фурхатка сөгүнгөндү үйрөтпөсүн. Эгер экинчи ушинте турган болсо...

– Кандайча сөгүнгөндү? – Капар элейди.

– Жөн эле. Фурхат мурда кандай эле! Сөгүnmөк турсун, бир да жаман сөз билчү эмес. Эми...

Капар дале эч нерсе түшүнө албай турду. Анан оюна бир нерсе түшкөндөй:

- Фурхатыңыз кыргызча сөгүнөбү, же орусчабы? – деди чочугандай.
- Кандай кыргызча? Ал кыргызча бир ооз да сөз билбейт!..
- А Эдил орусча бир сөз билбейт. Анан...

Келин Капарды тандана карап туруп калды. Капардын ырай-пешенесинен, үнүнүн добушунан улам анын айткандарынын тууралыгына ынангандай болду окшойт:

– Интересно!.. – деди да, башын чайкап басып кетти.

«Кайдан көрдүм десем, ушу бала бакчадан эле көрүп жүргөн экенмин да!» – деп ойлоп койду Капар аны узата карап. Арданды. Уулун жөндөн

жөн эле күнөөгө батырып жатканына, өзү да онгулуктуу жооп кайтара албагандыгына ичи күйүп ызаланды. Чын эле, Эдил орусча билчү эмес. Орусча билеби же билбейби, муну Капардын өзү да билчү эмес, бирок көчөдөнбү же үйдөнбү, чоңдор мененби же балдар мененби, айтор, Эдилдин орусча сүйлөшкөнүн бир да жолу кулагы чала элек. Анан Капар өзүнчө таңдана берчү. Мына, Эдилдин бакчага келгенине беш жылдын жүзү болуп баратат. Группасында жыйырмадан ашуун бала бар. Ошолордун ичинен кыргызы – жалгыз Эдил. Калгандары бүт орустар, же орус тилдүү башка улуттагылар. Алар кыргызча таптакыр билишпейт. Тарбиячысы да орус келин, ал да билбейт. Анан кантип Эдил орусча үйрөнө албай койду, деги бул бакчадагы балдар, анан тарбиячылар менен кантип сүйлөшөт? Деги алар менен сүйлөшөбү? «Орусча сүйлөбөйсүңбү?» – деп канча жолу айтса да: «Ээ, уялам!..» – деп мылжындап койчу. Буга бир таңданса, Эдилдин кыргызчаны ушунчалык жакшы билгендигине бир айран калчу. Кээде Эдил Капар тээ бала кезинде уккан, азыр унутуп калган же унута баштаган кыргыз сөздөрүн да кошуп сүйлөчү. «Муну бул кайдан үйрөнүп жатат?..» – деп таң кала берчү. Анан да Эдил мурда эле аты бар нерселерге да өзүнчө жаңы ат таап коё салганга да маш эле. Болгондо да ошол нерсенин дал өзүнө дал келгендей атты тапчу. Мындай ат таап коюу чоң адамдардын үч уктаса да, миң толгонуп түмөн түйшүк тартса да түшүнө кирмек эмес. Баарынан да кишилерге ат коё салганычы. Бир жолу Капар өзү иштеген жерге Эдилди да ээрчитип барган, ал көп өтпөй эле машинка баскан кыздар менен тил табышып кеткен. Жарым саат өтүбү, өтпөдүбү, бир машинист кыз ыйлактап Эдилди ээрчитип келип: «Агай, – деген ызалана, – уулунузга айтып коюнузчу, мени түлкү деп шылдыңдап жатат!..» Капар кызды карап туруп, бышкырып жибере жаздаган. Кыз чын эле түлкүгө куюп койгондой окшош экен. Мурда бул кызды көргөндө да Капар аны кайсы бир жаныбарга окшоштура берчү, бирок тапчу эмес. Эми минтип...

Капар ушуларды ойлоп, таңдана башын чайкап турду.

– Папа, мен бүттүм!.. – деди бир маалда Эдил Капарды селт эттирип.

– Аа... Бүтсөң...

Ушул учурда ары жактан кубанычтуу бир үн жаңырды:

– Эдил!..

Эдил шак бурулду да:

– Фурхат!.. – деп бир кыйкырып алып, ай-буйга келбей, жүгүргөн бойдон кетти.

Капар уулун узата карап туруп калды. Экөө тең кыйкырышкан бойдон келишти да, кучакташып калышты. Анан Фурхат бирдемелерди сүйлөп, Эдилди колунан тарткылап, ары жакка жетелеп барды. Колун коё берди да, эки жагын уурдана карап, чөнтөгүнөн бир нерсе алып чыккандай болду. Капар тигиле карап калды. Конфет экен. Бирөө эле окшойт. Сыртын

аарчып, аста оозуна салып тиштеди да, экиге бөлдү. Экөөнү теңештире кетти. Мулуң эте Эдилге карап алды да, конфетинин жарымын сунду. Жарымын өзү оозуна салды да, ары көздөй жүгүрүп кетти. Капардын ичи аңтарыла түшкөнсүдү. Денеси бир дирт этип алды да, кандайдыр бир жылуу нерсе бутунан башына чейин акырын жылжып өрдөп өткөндөй болду. Чатырап турган башы жазылып кеткени, же, тескерисинче, ого бетер чыналып чыкканы белгисиз, айтор, Капарга бул дүйнө өзгөчө бир жаркып турду. Өзүнө өзү батпай, жер баспай эле, кандайдыр бир каалгып калгансыды. Жанына келип кудундап турган уулуна эмне дээрин билбей калды.

– Сен сөгүнбөй жүрбөйсүңбү... – деди анан айласы түгөнгөндөй, өзгөчө бир мээрим менен. – Сөгүнгөн жаман болот да...

Уулу эчтеке түшүнбөй, элейе кыйлага тиктеп турду да, анан Капарды колунан тарткылады:

– Папа, папа, сөгүнгөн деген эмне?..

Капар өзүнө өзү ээ боло албай калды. Чөгөлөй кетти да, уулун бооруна бекем кысып, өпкүлөй баштады. Ушул маалда жагымдуу бир үн шаңк этти:

– Обүшүп бүттүнөрбү?.. Жүр анда, Эдил, кирели!..

Бул Эдилдин тарбиячысы эле...

Поэзия

Балким, бир күн

Мен сени канчалаган ырга салдым,
Кечиккен кайран гана махабатым.
Келирип-кессе дагы бейпай күндөр,
Келитпей сен жөнүндө айтып жаттым.

Угушту, кеп кылышты. Анткен сайын
Уу сөздү балдай татып тойлоптуртун.
Тагдырым жалкы түшүп баратканын,
Сезсем да бир-бир коркуп койбоптуртун.

Чыгарбай чын жүрөктөн чыккан үнүн,
Чыдадың неге гана жалтаң сүйүүт.
Чырагын жандырайын эти күздүн,
Чыгынын келип калба, балким, бир күн...

Күзгү түндөгү жаанга

Дыбыратпа, тереземди күзгү жаан,
Чуркап чыкчу күндөрүм алыс калган.
Мезгил деген агызып зор дайрага,
Анан...
Мен аны күтпөй калганым качан...

Дыбыратпа, эшигимди күзгү жаан,
Дабышынан тааныган учур калган.
Шарактаган жактардан кайрый албай,
Анан...
Жалгыздыкка үйүр алганым качан.

Айгүл УЗАКОВА –
Бсык-Көл районундагы
Бостери айылында 1951-
жылы туулган. 1976-жылы
КМУнун филология факуль-
тетин бүтүргөн.

Кыргыз совет энцикло-
педиясында, «Мектеп» бас-
масында редактор болуп
иштеген. КР Улуттук Жа-
зуучулар союзунун мүчөсү.
«Жылдыздуу күз» (1980),
«Кеч жарык» (1990),
«Түнкү асман» (1997),
«Жүрөгүм менен сүйлөшүү»
ж.б. ыр жыйнактарынын
автору.

Тыбыратпа, жүрөгүмдү күзгү жаан,
Тамчыларың неге шок, тынчыбаган.
Тыңшап-тыңшап бейооба шыбырыңды,
Анан...
Тымып бүткөн сезимди кымтыланам.

Жытыратпа, санааларды күзгү жаан,
Жаза баскан күндөмүн алда качан.
Жан кейиткен ырыңды токтотпосоң,
Анда...
Сенден ашып көз жаашты буркуратам!..

2006 – жылдын кышына

Күзгү кечте баштаган бир ырымды,
Бүткүчөктү ал жалгыр карга айланды.
Кат-кабарсыз калганым кимге кызык,
Кар жыттанып терезел саймаланды.

Кантел эти сүрүңдү аяздуу кыш,
Катар-катар айлар бар ит жыгылыш.
Үшүтсөң да өзүмдү узун түндөн
Көңүлүмдү үшүтпөй алып чыгыш.

Ак карыңдай тазартчы акылымды,
Алым келбей азайткам жалынымды.
Кубатыңдан буу бүркүп жаңы үтүкө,
Кут себелеп, жакындат Жаңы жылды!

Өзүмө

Жем кылып ар кыл кеп-сөзгө,
Жең ичи мейли айтышса.
Жеңилип турган өзүмдү,
Жек көрдүм кечээ айрыкча.

Камадым, каттым сезимди,
Капаста алдым өчүмдү, –

*Деп жүрсөм, тытып көкүрөк,
Кыялкеч кезим өчтүңбү...*

*Карааның кайра калдайса,
Канымдан кетти сел жүрүп.
Канткенде коём кечирип,
Катарлап кетти кетчилик...*

* * *

*Окчундап барып жаш төктүм
Учкуну биздин жаштыктын,
Уңеусу болчу көп ырдын.
Сыф кылып сени сурашты,
Эсимде жок деп кутулдум.
Ооруду, бирок көңүлүм,
Өксүдү ырым бир үзүм.
Оюмдан такыр чыкпасын,
О, алар кайдан билишсин.
Он өлүр бербес сүйүүмдү
Окя-мисал сүйлөштү.
Олтургум келбей сый көрүп,
Окчундап барып жаш төктүм.
Таланды болгон кеп-сөзгө.
Таалайы тайкы сүйүүмдүн
Тагдырын кайдан билишсин.
Мезгили келсе ошолор,
Менден да тыкты сүйүшсүн.*

Калый Молдобасановго

*Коңур күздүн түркүн-түс жалбырагын,
Дирилдетип сызылат музыкаңыз.
Алып тынган акыры ажалга эмес,
Гастролго кеткендей туюласыз.*

*Шаңга бөлөп кыргыздын жандүйнөсүн,
Шартылдаган күүлөрдү жазчу элеңиз.*

---

*Шаасы болуп сыйкырлуу колдорунуз,
Оркестрге жарашып калчу элеңиз.*

*Күүсүн чертип тургандай коңур күздүн,
Гүлгө оронуп күлүңдөйт сүрөтүңүз.
Үйүңүздүн чырагын өчүрбөс жан,
Өзүңүздүн Мадонна –Үпөлүңүз.*

*Агын суудай арыбас ырларыңыз,
Ала-Тоого жарашкан элес тура.
Миң жылдарга жаңырап атагыңыз,
Мырза түнөз, шыңга бой Маэстро!*

Проза

КАЗАК ЖЕҢЕМ

(Аңгемелер)

Менин бир жеңем казак болчу. Аты – Күлпаш, орто бойлуу, чымыр денелүү, жайдары мүнөз, сөз кезеги келгенде айтар сөзүн бетке айтып, тайманбай сүйлөгөн чечкиндүү келин болчу. Жеңемдин башка абысындары негедир андан айбыгып турушчу. Ал, келин болуп келген күндөн тартып, мени «молда жигит» деп айтчу болду. Ичимен: «Мен молдо болбосом, эмне үчүн мени молдо дейт, бала турсам, эмне үчүн жигит дейт» – деп анча деле жактыра бербей ойлоно берчүмүн. Бирок ал жеңе мага аябай жакшы мамиле жасачу. Жеңемдин мени «молда жигит» дегенин ичимен жактыра бербесем да, бирөөгө ачык айткан эмесмин. Бара-бара жеңемдин мага кылган жакшы мамилесинен улам «молда жигит» деген сөзүнө да көнө баштадым. Башка жеңелерим мени «кичине бала» деп тергөөчү. Кийин ойлосо мени казак жеңемдин мени «молда жигит» дегени тергегени тура. Күлпаш жеңем аябай шамдагай, ишке тыкан, эмгекчил келин. Ал эшикте эркектин, үйдө аялдын жумушун жасайт.

Жайлоого чыкканда:

– Жүрү молда жигит, экөвмиз отун алып келийик, сен өгүздүн чүлүгүн устап берсең болганы, калганын өзүм бүтүрөм, – дечү. Мен отун жүктөөр кезде, өгүздүн чүлүгүн кармап

Абдылда КАРАСАРТОВ – 1937-жылы Кытай Эл Республикасынын Кулжа шаарында туулган. 1958-жылы Шинжаң институтунун тарых-география факультетин бүтүп, Шинжаң пединститутуна чектелген.

«Мончок», «Баканын ыры», «Кереметтүү чабак», «Табышмак», «Светофор», «Ырлар жана табышмактар» ж.б. китептери жарык көргөн. Уйгур жана кыргыз тилдеринде жазат. Айрым чыгармалары башка тилдерге которулуп чыккан. Бишкек шаарында жашайт.

берчүмүн. Жеңем чогулган отунду заматта гана өгүзгө жүктөп, үйгө тез эле жетип келчүбүз.

Күндөрдүн биринде жеңем мени төркүнүнө ээрчитип барды. Биз барган күндүн эртесинде той болуп, кечкиси өлөң айтуу болду. Кыз-келиндер менен жигиттер эки-экиден болуп өлөң айтып жатышты. Жеңем да өлөңдү кыйын айтат экен. Ал да бир жигит менен айтыша кетип, жигитти жеңип койду. Анан тамак келип, баарыбыз тамакка отурдук. Бир аял такыячан топ кыздарга:

– Караңдаршы, бул жигитти кайсындар унатасындар? – деди. Жеңем жылмайып:

– Кай кыз бала саган унайды деп молда жигиттен сурамайсындарма? – деди. Угуп отургандар күлүп калышты. Аялдардан бирөө:

– Онда буларды, айтыстырайык, ким өлөңдү жаксы айтады экен, сонан соң көрө жатармыз, – деди. Мен:

– Өлөң билбеймин, – дедим.

Жеңем:

– Өйтүп айтпа, мен саган үйрөтүп кояйынба?

Эшки майын жемеймин,

Таңдайыма катады.

Кишкентай кызга бармаймын,

Татагамды тартады десең болгону, – деди.

Мен уялып жер карадым. Кыздар кыткылыктап алакаңдары менен бетин жаап калышты. Отургандардын бардыгы дуу күлүп жиберешти.

Күндөр өтүп, мен чоңоё баштадым. Казак жеңемдин «молда жигит» дегени эми кулагыма жагымдуу угулчу болду. Анын сүйлөгөн сөзү да, иштеген иши да мага кынтыксыз сезилет. Азыр жеңем беш эркек, бир кыздын энеси болуп калды. Жеңемдин бир гана жери – келин болуп келген күнүнөн тартып эле казакча сүйлөп жүрдү. Биз эч кандай эрен-төрөн алган жокпуз. Кээ бир гана тууган-туушкандар: «Келиниңерди кыргызча сүйлөгүн дебейсиңерби» – деп калышат. Апам Калыйча:

– Мейли, казакча сүйлөйбү, кыргызча сүйлөйбү баары бир, сүйлөгөнүңдө эмне туруптур, бардык келинден ушул келиним ыймандуу, мен ага казакча сүйлөбө, кыргызча сүйлөгүн деп айта албайм, акжолтой келин, ушул келиним келгенден бери үйгө ырыскы толуп, өнүп-өсүп жатабыз, – деп баарынын оозун жап кылчу.

Бир күнү той болуп, бир үйдө толтура аялдар отурган. Жеңем самоорго чай кайнатып, аялдарга чай куюп жатты:

– Кане, апалар, шай ишип отуруңуздар, – деп улам бошогон чыныга чай куюп сунуп жатты. Төрдө отурган бир кемпир айтып калды:

– БИя, келин, ушунча бала-чакалуу болгонго дейре, кыргызча үйрөнгөн жоксуңбу, кыргыздын келини болгон соң кыргызча сүйлөсөң боло, – деп. Жеңем адатынча ага бетке айтты:

– Апа, сиз өпкөлөмөй турган боларсыз, үйкени бизде: «Сөз келгенде акенден кайтпа» деген лакап бар. Мен сиздерге келин болуп келгем, кыргыз боламын деп келгеним жок, келин боламын деп келдим, сүйтседе сендерге бес кыргыз тууп бердим. Оларды сендер казакша сөйлөндөр, үйкөлү мен шешен боламын деп айтканым жок, ие айтпаймын. Үйткени алардын акеси кыргыз. Сол сыякты мен казактыгымды танып, кыргыз бол, тилиңди өзгөрт дегендериниздерге мүлдө косулмаймын. Казакпын, дилим де казак, тилим де казак, не кылсандар сол кылыңдар, казир кубалап жиберсеңдер да кете беремин, – деди.

Апам Калича ал кемпирдин айтканын угуп, көпкө дейре ага таарынып жүрдү. Анан жеңеме:

– Балам, эл деген эл экен, ар кимиси ар кандай айтат, айткандар айта берсин, алардын айтканын көңүлүңө албай эле кой, – деди.

Жеңем он эркек, эки кыз төрөдү. Азыр балдарынын бардыгы үйлүү-жайлуу. Бирок маркум жеңем казакча сүйлөп, казак бойдон о дүйнө кетти. Асыл адам эле, көп жеңем болсо да, бир гана казак жеңемдин сүйкүм элеси көз алдымда калыптыр.

ЖАЗГЫРЫК

Шашмабекке курбусу Дакен телефон чалды:

– Бүгүн Бурманын (Шашмабектин аялы) туулган күнүн куттуктап силердин үйгө барганы жатабыз, түшкө жакын барып калабыз.

Шашмабек аялынын туулган күнүн куттуктап, бетинен өпкөнү болбо-со белек-бечкек да бере элек. Ал өз ичинен: «Бүгүн Бурманы куттуктап эч ким келбесе экен» – деп Кудайдан тилеген эле, моминтип «Өлгөндүн үстүнө көмгөн» болуп, аялына кантип белек берерин билбей башы катып турганда теңтуштары да келмек болуп жатышат. Анын үстүнө бир-эки күндөн кийин ижара, свет акысын да төлөө керек. Айласы кеткен Шашмабек беш миң сом карыз сурап коңшусуна кирди:

Коңшусу:

– Болгону бир эле миң сомдук кагаз турат, миң сом бере албайм, беш жүз сом берип турайын, беш жүзүн кайра алып келип бергин, – деп, миң сомду колуна карматты. Айла канча, бул коңшусунан бөлөк карызга акча алчу жери да жок. Беш жүз сомдун табылганына да шүгүр деп, колуна сумкасын көтөрүнүп базарды көздөй жөнөдү. Жолдо катар эмнелерди алуу жөнүндө ойлонуп келе жатты. Чындыгында аялына белек үчүн эч нерсе албайт, үйдө нан түгүл шекер да жок. Ал өз ичинен эт, май, сабиз, нан, шекер, таттуу-маттуу, алма алууну пландап келе жатты. Бирок ичкиликке да жетчүдөй эмес. Ал базарга жетип калган кезде анын оюн:

– Ой, жигит, – деген бир доош бузуп жиберди. Үн чыккан жакка жалт караса, жолдон окчун отурган улгайып калган аял экен, алдында теспе, китеп жана арбайган-сарбайган жыгачтын тамырлары турат. Аял ага үн катты:

– Бери кел, сенин бутуң ооруйт тура, – деди. Чынында эле анын буту ооруйт. Көзү ачык аялды көздөй басты. Анан галстугун ондоп:

– Сиз менин бутумдун ооруганын кайдан, кантип билдиңиз? – деп сурады.

Аял:

– Кайдан билгенимди сурап эмне кыласың, тез дарылабасаң кийин бутуң баспай калат, оболу жолун кыл, андан кийин мен сага дарысын айтып беремин, – деди. Шашмабектин жанында болгону миң сомдон башка 15 сом эле акчасы бар болчу, он сомду жолго калтырды да, беш сом берди. Аял беш сомду лып эттире ала коюп:

– Сен мага базардан бир нерсе ала турган акчанды бересиң, мен ага дуба окуп берем, эгер мен дуба окуп берген акчага азык-түлүк алып жесең ого бетер жакшы, бир жумага калбай бутундун ооруганы сен көр, мен көр жоголот, – деди. Аялдын айтканына Шашмабек ишенди. Ал өз ичинен «Жакшы болбодубу, биринчиден, аялымдын туулган күнүнө келгендерди коноктосом, экинчиден, бутумдун оорусу да айыгат экен» – деп сүйүндү. Анан миң сомду чөнтөгүнөн чыгарып, аялга узатты. Аял акчаны ала коюп:

– Бери жакын кел, отур, – деди. Шашмабек отураары менен маңдайынан бир тал чачын жулуп алды да, жанакы алган миң сомду алаасына салып жиберди. Анан:

– Болду жигит, эми кете бергин, эгер алаама асылсаң абийириң айрандай төгүлөт, экинчиден, мобу чачты көрдүңбү, азыр бир дуба окусам жыпжыланач болуп көчөдө чуркап каласың, эгер тынч, уу-чуу чыгарбай кетсең чачынды ыргытып жиберем, эч кандай балээ болбойт, – деп, кесе сүйлөдү.

Шашмабектин заманасы куурулуп, көзү карангылана түштү. Эмне кыларын билбей делдейип калды. Айласы алты кеткенде чынын айта баштады. Аял аны укчудай эмес, ар бир сөзү буйрук.

– Тетиги милицияны көрдүңбү, азыр чакырамын, акча бер деп мени коркутуп жатат, коркконумдан акчаны алаама салып жибердим деп айтамын, жок жеринен соттолуп кетесиң.

Шашмабектин чекесинен муздак тер чыгып кетти. Эми эмне кылуу керек? Айласы алты кетти. Үйгө кантип куру барат, аялына эмне деп айтат? Ары басты, бери басты, өзү билген тааныштарына барып акча сурады, баары тең эле акча жок дегенден башка жооп айтышпайт. Ошентип, саат эки да болуп кетти. Бурул улам эле эшикке чыгып карайт, Шашмабектин карааны да көрүнбөйт. Дасторкон жайдак. Келген коноктор бир чыныдан сары суудан ичишкен болду. Бурма уялганынан анда-санда:

– Чай ичкиле, – деп коёт. Айла канча. Сааттын жебеси чыкылдап бешти көрсөттү. Келген теңтуштарынын курсактары ачып, ооздоруна сары суу келди. Аялдары ичтеринен чыйпылдап бирин бири тиктешет. Канча күтүшсө да Шашмабек келер эмес. Ал келип тамак жасап, ал бышып жегичекти түн кирип, үйлөрүнө кете албай калышат.

Ошентип, келген коноктор ачка кетишип, курсактарын үйлөрүнө барып тойгузушту. Бурма ызага чыдабай намысынан күчүн көз жашынан чыгарды. Шашмабек түн жарымда шелпейип үйгө кирип келди. Аялынын жаагын таянып ыйлап отурганын көрүп, башын жерге сала заманасы куурулуп, кепке келбей түз эле төшөгүнө жөнөдү...

Калчоро КӨКҮЛОВ

– 1953-жылы Токтогул районунун Үч-Терек айылында төрөлгөн. 1976-жылы КМУну бүткөн. 1990-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү. «Күзгү обон», «Мезгил ыргагы», «Аптаптуу айыл» ыр жыйнактарынын автору. Бишкек шаарында жашайт. Кыргыз Улуттук телерадиокорпорациясында иштейт.

Поэзия

Жаңы ырлар

*Колуңду кайрып артыңа
Тебелей берет, тебелей,
Бутуңду татап тамыга
Тебелей берет, тебелей.
Сүр кетип бүткөн боюңдан,
Сүйлөсөң, тилиң келегей.*

*Жок десең жаагың карышып,
Аптыга калып, аптыга.
Ак десең акка боор тартып,
Аптыга калып, аптыга.
Чарайна жутуп алгансып,
Чагылган түшөт бактыңа.*

*Эркиңе койбой эсирип,
Төбөлөй берет, төбөлөй.
Эрте кул кылып өчүгүп,
Төбөлөй берет, төбөлөй.
Ээрчиге сөзгө көнгүн дейт,
Эсинен танган немедей.*

*Дулдуктур турсаң үндөбөй
Душманың күлөт табалап.
Акыйып турсаң аргасыз
Амалдуу күлөт табалап,
Жабыгып турат курган жан,
Жабышып турат жаман ат.*

Өзүңдү кайрап өзүңө,
 Өгөлөй берет, өгөлөй.
 Өтүрдү салып убайга,
 Өгөлөй берет, өгөлөй.
 Өрт болуп турат душманың,
 Өзүнө жанды теңебей.

Карайлап калсаң капилет,
 Кашкая карап, күлө бил.
 Кемисең бир аз катардан,
 Кериле басып, жүрө бил.
 Кайфыгы катуу бул турмуш
 Кайгуулу катуу бул өтүр...

* * *

Аф нерсенин келет күнү, ай, жылы,
 Аф учурдун болот азап, айдыңы.
 Бийди бир күн чалып жыгат бийлиги,
 Байды бир күн алып тынат байлыгы.

Арыла албай тээ качанкы дартыман,
 Аттай албай акак сүйүү шартынан.
 Көөдөн менен, көңүл менен жоолашып,
 Көр дүйнөнүн түшө албадым артынан.

Бийлигине, байлыгына барбадым,
 Бир өзүңдү медеп тутуп зарладым.
 Кара башка кубат болду, дем болду,
 Карегичен бир кагылып алганым...

Азыр чачты ак афалап кар баскан,
 Атаң көрү, карылык бар жарташкан.
 Бүгүн бирөө таштайт десин астанын,
 Бүт дүйнөнү карааныңа алташпайм...

Аф нерсенин болот азы, арбыны,
 Аф учурдун болот кеңи, тардыгы.
 Бекти бир күн чалып жыгат бектиги,
 Ханды бир күн алып тынат хандыгы...

* * *

*Бул жарыктан нени гана көрбөдүм,
Нечен чөктүм, нечен кайра өрдөдүм.
Ата-баба изи болду басканым,
Ата-баба жолу болду өнлөгүм.*

*Атам кийген ак калпакты кийбесем,
Атам сүйгөн Ала-Тоону сүйбөсөм.
Амандыгым айткылачы кайсы олжо,
Адалдыкка азиз башты ийбесем.*

*Кыяматтык иш кетирсе тирүүлөр,
Кылапаты кыйла жылга билинер.
Карындаштар кантип карап жүзүңдү,
Кантип жүрөт араңарда инилер?!*

*Кара дилим кара желек ыргаса,
Кара жиним каралыгы ырбаса.
Жабыккандын даба болуп дартына,
Жазган ырым жарык чачып турбаса.*

*Анда менин баскан жолум ала экен,
Анда менин кылган ишим чала экен.
Айткан сөзүм арык аттап суу кечпейт,
Атаң көрү, адалдыгым алешем...*

*Эч болбосо эртеңкиге өрнөгүм,
Эш болбосо эл-журтума бергеним,
Азирети андай күнүң көрсөтпө,
Анда менин тирүү туруп өлгөнүм!
Анда менин тирүү туруп өлгөнүм...*

* * *

*Падышалар, падышадай той берет,
Падышалык бүт араанын койберет.
Ак тоюна алты тири коротпойт,
Алтымыш дүң ашык түшөт той белек.*

*Падышанын тою дешип бүлүнөт,
Нөкөрлөрү, вазирлери жүгүрөт.
Бирин бири тепсей чуркап акылдап,
Бири-бирин ашык көрүп күнүлөп.*

*Падышанын падышадай күчү бар,
Дасталында бөдөнөнүн сүтү бар.
Достор келет, кастар келет шагырап,
Досту достой, касты кастай күтүп ал.*

*Анда-мында ашык ичип албаңыз,
Анча-мынча азгырыкка барбаңыз.
Падышанын тою сизге бир сыноо,
Падышанын тою сизге ар-намыс.*

*Тойго келип тост сүйлөгөн жыргал, ээ,
Той үлөттө толуп жаткан сыр бар, ээ.
Бар тапканың алып турган кичилеп,
Падышанын тою, бирок бир балээ...*

* * *

*Сүй деди тагдыр, сүйбөдүм,
Күй деди тагдыр, күйбөдүм.
Буладай сырын чубадым,
Булуттай көчкөн дүйнөнүн.*

*Кемели кетип, толкуган,
Келечек күтөн, жол туман.
Кыйырын ченеп кылымдын,
Кыйсыпыр түшүп олтурат.*

*Мезгилиң турат чиренген,
Мээнетиң турат тирелген.
Ар-намыс менен айкөлдүк,
Алп Манас менен бир өлгөн.*

*Айдыңың калып гүл өнгөн,
Астаның калып түнөргөн.
Адилдик, актык, аруулук,
Айтматов өлгөн күнү өлгөн.*

*Мезгилди жаадай ийбедил,
Мээленген тушка тийбедил.
Атаңдын көрү, затана,
Атаңдын көрү, дүйнө күн!!!*

* * *

*Кайсы бир кылганыңа төлөш керек,
Кайсы бир жыргалыңа төлөш керек.
Кайгынын атын билбей каадаланып
Каткырып, турганыңа төлөш керек.*

*Кайсы бир утканыңа төлөш керек,
Кайсы бир учканыңа төлөш керек.
Катарга киргениңче эсептешип,
Катардан чыкмагыңа төлөш керек.*

*Бир нерсе алмагыңа төлөш керек,
Бирөөнүн жардамына төлөш керек.
Дүйнөнүн тардыгына эсеп берип,
Дүйнөнүн жалганына төлөш керек.*

*Бир нерсе тапмагыңа төлөш керек.
Бир жеген ак наныңа төлөш керек.
Күйтөнүп таңды тосуп, күндү тосуп,
Күн көрүп жатканыңа төлөш керек.*

*Бир нерсе билмегиңе төлөш керек,
Бир жерде жүргөнүңө төлөш керек.
Бир келген бул өтүрдүн эсеби нак,
Бир кирпич иртетине төлөш керек.*

* * *

*Тызылдап ичиң өрттөнүп,
Тымызын сүйлөп ийгере.
Тыңсынып бириң-бириңен
Тытышкан сонун дүйнөдө...*

*Акырын басып аяглап,
Акырын бир күн өчөөрсүң.*

*Акылы чогоол жашоодон,
Акактап жүрүп өтөөрсүң.*

*Жеринде пендезатынын,
Жээликте болот жетеги.
Сөйрүйгөн сенин актак! – деп,
Сөгүшкөн күнгө жетеби.*

*Айыгышып бириң-бириңе,
Алоолоп күйүп жалыңга.
Үшкүрүп, түтөп, тирүүлүк
Үйөрү жүрсүн каныңда.*

*Ырайы кунсуз дүйнөдө,
Ыргыштап ташта кадамды.
Ыр-чырсыз өтүр өтүрбү,
Ызасыз адам адалбы?*

*Бери бол дешсе беркилер,
Нары бол дешет наркылар.
Тыгылган ушул дүйнөнүн,
Тытышып турма шарты бар...*

* * *

*Бешенеңе, берекеңе, пейилиңе,
Перизада көздөрүңө бейкүнөө.
Бул дүйнөнүн бар асылы саа тийип,
Бар азабы тага калса тейли эле.*

*Жаталыңа, жарыгыңа, жаныңа,
Кызыгыңа, кызылыңа, агыңа.
Кылчактабай кетер элем жер кезип,
Кылым кунун сурап турсаң дагы да.*

*Билимиңе, бийлигиңе, эркиңе,
Адебиңе, ажарыңа, өртүңө,
Акылыңа, аалатыңа анан да,
Айдай аруу, аркың менен көркүңө.*

*Бүт дүйнөнү сурап турсаң бертекмин,
Бүт дүйнөнүн азаптарын көрлөкмүн.*

*Дүйнө бүткөн жерден туруп үн салсаң,
Дүйнө бүткөн жерден туруп келмекмин.*

*Жалгыз сенсиң көңүлдөгү ак жалын,
Жалгыз сенсиң, өмүрдөгү ак таңым.
Өкүнүчкө ынап бара жатканда,
Өзүң болдуң, өзөк өрттөп, тапканым.*

*Бешенеңе, берекеңе, пейилиңе,
Перизада көздөрүңө бейкүнөө.
Бул дүйнөнүн бар асылын бүт алып,
Бар азабын тага койсоң, тейли эле.*

* * *

*Ашенке сүйлөп дегим эми,
Алжыштын барбы себеби.
Алагүү тарткан дүйнөдөн,
Аларың деле ченелүү.*

*Безери сүйлөп сен эми,
Бежиреп барбы кереги.
Берекең кеткен дүйнөгө,
Берегиң деле ченелүү.*

Өнөркана

АККАН СУУДА АРАМ ЖОК

ДИКТАНТ

– Бу адабият дегениң деле мелмилдеп агып жаткан дайра эмеспи. Тайыз делген дайраны деле баланча тоодон башталат деп айтат. Бьягынан бир суу агып түшөт дейт, тыягынан бир суу түшөт дейт, экөө палан жерде кошулуп, төлөн жерде дарыяга куют дейт. Туурабы? Ар нерсенин булагы бар, башаты бар. Адабият, болгондо да бир элдин адабияты жөнүндө сөз жүрүп жаткан соң, ошол башат жөнүндө сөз болуш керек. Кайдан чыкты? Кайда барат? Деги пайдасы барбы, жокпу? Пайдасы жок болсо анын кимге кереги бар? Ошол пайдадан улам адабияттын аркасында жаткан эл тууралуу сөз болот да. Суроо ушундай коюлуш керек. Ошондо керексиздери кетет, керектүүлөрү калат. Демек, бир элдин духу, анын кудурети тууралуу сөз болот. Андай болгон жок да, бардыгы тең эле көрдү айтат, жерди айтат... Орден кана дейт, наам кана дейт? Президентти аяп кетем. Ошол Республика Президентин бечара.

Адабият дегенди, маданият дегенди бир эле киши жаратпайт. Канчалык таланттуу, атургай архиталанттуу болсо да, бир кишинин колунан келбейт. Ошон үчүн Кудай жүз кишини, эки жүз кишини өзгөчө жаратып койгон. «Жалгыз таруу

Кубатбек ЖУСУБАЛИЕВ – 1941-жылы Алай районундагы Кердегей айылында туулган.

Эмгек жолун 1957-жылы колхоздо иштөө менен баштап, 1958-жылдан тартып, Чоң-Алай айылындагы «Кыргызстан» сегиз жылдык мектебинде мугалим, 1963-жылы КМУнун филология факультетинин журналистика бөлүмүн бүтүрүп, 1965–1967-жж. Москвадагы Жогорку сценарийдик курсун угуучусу болгон.

1964-жылдан облустук «Ленин жолу» гезитинин адабий кызматкери, 1965–1985-жж. «Кыргыз-телефильм» студиясында редактор болуп иштеген.

«Күн автопортретин тартып бүтө элек» алгачкы китеби 1967-жылы чыккан. «Толубай сынчы» (Аңгемелер. 1981.), «Муздак дубалдар» (Романдар жана повесть. 1990.), «Жети сөз жана Конфуций» (Көркөм чыгармалар. 2003.) аттуу китептердин автору.

ботко болбойт» – дейт кыргыз. Эй, сонун сөз да бул. Айтып атпайбы, бир эле Айтматов, же бир эле Жусубалиев, же Раев адабиятты түзбөйт деп. Беш киши, беш жүз киши чогулса да, андай жер ыйык. Алар жасап жаткан иштин эмнеси жакшы, эмнеси орто, эмнеси жаман? Ошо жөнүндө сөз болгондо жалпы удул табылат да, анан адабияттын жалпы кыймылы, багыты айтылат да. «Аккан суу» дейт кыргыздар, анан: «Аккан сууда арам жок» – деп коёт. Байкайсыңарбы, «Аккан сууну» ырдабаган акын жок кыргызда. Ушу аккан суудай агылып, төгүлүп ырдай беришкен, бесконечно ырдашкан. Эмне үчүн ушундай? Эл руху, адабияты ушу аккан суудай да. Мында бир нерсе, бир нук бар илгертен келаткан. Жанагыдай эл чогулган жерде, съезддерде: «Эй, биздин агымыбыз мындай экен көрсө, биз жөн эле акпайт экенбиз, момундай нугубуз, момундай шарыбыз бар экен. Мына ушуну менен кетели» деш керек эле да. Ошол нукту таанышыбыз, табышыбыз керек эле да. Болбосо эмнеге чогулабыз? Ошол нукту таппагандан кийин, ошол «Аккан сууну» айтпагандан кийин, анда эмнеге чогулат? Төрага шайлаш үчүн, биринчи, экинчи, үчүнчүнү шайлаш үчүн да. Же баягыдай чоң идеологияга союл болуш үчүн, таяк болуш үчүн да. Же социалисттик реализмге тон болуш үчүн да. Баарыбыз тең «соцреализм» деген бир чоң тон жамынып келбедикпи. Аныбыз же көтүбүзгө жетпейт, же башыбызга жетпейт. Бирибиздин көзүбүз илинип кетсе, бирибиз тартып алабыз. Тигинин көчүгү көрүнүп калат.

Соцреализм демекчи, ушул сөздү уксам эле диктант эсиме түшөт. Ушу диктанттан жөнүгө албай койдум го, мектепти бүткөнгө, университетке өткөнгө, университетти бүткөнгө чейин. Жазсам эле «эки» алам, жазсам эле «эки» алам. Анан ушул соцреализм үйрөтпөдүбү диктант жазганды. «Диктант» дегенибиз империялык сөз экен көрсө...

Биздин айбанчылыгыбыз, биздин кулчулугубуз, биздин жаңкы бир тон жамынган соцреализмчилдигибиз, бүт ушул сөздө экен. Баарыбыздын чыгармаларыбыз бир темага диктант экен. Улуу сөз турбайбы; жөнөкөй да, азаптуу да, казаптуу да. Мазактуу да.

От менен Кылыч

...«Койчу көп болсо, кой арам өлөт» – дейт кыргыз. Эй, улуу сөз да! Азыр эмне көп: экономисттер көп, а экономикаң жок. Саясатчыларың иттин кара капталынан, саясатың жок. Жазуучуларың жабалактап жүрөт, адабиятың жок. Бу эмне деген заман өзү? Бардыгы көп, эч нерсең жок. Эмне деген заман? Кайдан келдик, кайда барабыз?

Азыр эмне көп? Көзү ачыктар көп, бирок баарынын көзү туюк. Ошого карабай, мен ойлойм, эң кызыктуу, эң улуу, эң жакшы мезгилде жашап жатабызбы деп. Бая бечара Камю Нобель сыйлыгын алганда сөзүн минтип баштаптыр: «Илгери Чыгыштын бир акылманы: «Э, жараткан, пендем

десең мени ушунчалык кызыктуу учурда жашата көрбө», – деп тилеген экен кудайдан. Анан Камю айтып атпайбы: «Так как мы не мудрецы, мы живем в самое интересное время». Тиги Чыгыштын жаны жок акылманы айткан азыркы биздин мезгилдей кеп да. Быягың карасаң молдо, тыягың карасаң көзү ачык экстрасенс, алдында «жаңы пайгамбар», артында «эски пайгамбар». Кимге ишенериңди билбейсиң. Чыгыштын акылманы мени ушундай кызыктуу учурда жашата көрбө дегени ушу да...

Мисалы, Иса пайгамбар шакирттерине: «Силер мени бу дүйнөгө тынчтык алып келди деп ойлобогула. Мен от менен кылыч алып келдим, – дейт бу дүйнөгө. Силер бир жыргал, бейкутчулук алып келди деп ойлоп атасыңар го, жок, андай эмес» – дейт. Мына ошол мезгил эми келди. «От менен кылыч» дегени – азыркы чаң-тополоң го. Адамдын ким экени, Дүйнөнүн эмне экени ушундайда ачылат да. Жамандык өзүн өзү ачпаса, эч ким ачалбайт. Ачалбайт эч ким аягына чейин. Акылсыздык, наадандык деле ошол. Ар бир дарт ачыш керек өзүн өзү аягына чейин, жылаңачтаныш керек. Улуу Жакшылык, Улуу Акыйкат ошондо көрүнөт адамдардын көзүнө. Антпесе адамдар жакшы менен жамандыкты айрый албай калдык да. Баарыбыз тең эле: «Жакшыны да билебиз, жаманды да билебиз» – деп төш кагабыз. Бирок андай эмес, жакшы менен жаманды айрый билүү – чоң акылмандын иши. Жакшыны көргөн, жаманды бөлгөн – бул акылмандык. Мына ошол мезгил келатат деп ойлойм. Иса пайгамбардын акылмандыгы ошо. Ал дагы бир шакиртине минтип айтат: – Мен келгенде, – дейт, – дүйнө мас экен. Адамдар мас болуп калыптыр, – дейт. Демек, жакшы менен жаманды айрый албай калганы да. Мына бул биздин адабияттын, биздин маданияттын, мейли дүйнөлүк маданият деп эле коёлучу, ошолордун трагедиясы жакшы менен жаманды айрыганга күчү жетпей калгандыгында да. Ырас, адабиятыбыз, маданиятыбыз, философиябыз, рух адамдарыбыз жакшы менен жаманды айрый албай калганда бири бирди айтып, экинчиси башканы айтып, баарын чалды-куйду чалганда, ботко кылып салганда... жакшы менен жаманга эмне калат? Өзүн өзү ачышы гана калат!

Орустар «великое страдание» деп коёт го, ошондой азап-тозок менен. Демек, человек изначально обречен на великое страдание. Адам жамандыкты өз көзү менен көргөндөн кийин гана билет, жакшылыктын кунун, кутун тааныйт. Болбосо биздин агартуучулук, китеп, философия же жазуучуларыбыздын жазгандары биздей камбагалдардын азабын, казабын тарттырып, көзүн ачмак түгүл, көр кылып жатпайбы. Адам пендеси ушундай абалда калгандан кийин кимге ишенип, кимдин этегин кармарын билбей калат да, кысыталак. Анан жанагы биз айткан «пайгамбарлар», «көзү ачыктар», документтуу «экстрасенстер» көбөйөт да. Алар ансыз деле ботко болуп турган немени ого бетер ботко кылып чалат да. Бул эмнени айтат? Бул адамдардын жамандык менен жакшылыкты айрый албай калганын айтат. Жок, Жакшылыкты көрүп турса, таанып турса, кетпейт беле, бечаралар ошонун этегин кармап. Башкага алданбайт

эле го, азгырылбайт эле го. Иса пайгамбардын «От менен кылыч алып келдим» дегени ошол: силер мас болуп калыпсыңар, көзүңөр көр болуп калыптыр. Силерге эч бир Ыйык китептин, Курандын, Библиянын жана башка китептердин тиши өтпөй калыптыр. Жамандык өзүн өзү таанытпаса, Жакшылыкты тааный турган түрүнөр жок. Ошон үчүн мына сага От, ошон үчүн мына сага Кылыч! О-ой, Улуу Сөз өзүң менен кошо жашайт экен да. Колунда кармап жүрөт турбайсыңбы!

Кимге окшошпуз?

Эй, адамзат, Кудай бизди жөн эле ушинтип топуратып жасап койгон жок да. Анын бир улуу максаты бар да, биз бирдеме үчүн жаралганбыз да. Мына бул силер чай ичип жаткан пиаланы ал, ал чай ичиш үчүн жаралган да. Анын сыңары биз бири-бирибизди пирсидател шайлаш үчүн эле жаралган эмеспиз да... Ыйык китептерде Кудай адамды өзүнө окшош жараткан делет. Чын эле биз кандайча окшош болуп калдык? Ошону ойлонуш керек да киши. Агартуу дейбизби, адабият, маданият дейбизби, акылдуу китептер, акылсыз китептер дейбизби, ошону ойлонтуш керек да киши. Идеология, мифология, адабият, маданият аны ойлонтпосо, ботко болгонубуз болгон. Биздин адабият, биздин жазуучулар ушул Чындыктын алдында кичинекей экенин, кичине болгондо да кибиреген кичинекей экенин, ошол Улуу Чындыкка тырмактай кызмат кылып жатканын сезсе болбойт беле! Тынч жүрсөң эле ойлойт да адам: колунан кокон келбейт деп. Орус элинде мындай макал бар: «Тише воды, ниже травы» – «Суудан тынч, чөптөн жапыс». Ошентип жүрүп тааныйт да киши, Кудай эмне үчүн өзүнө окшош кылып жаратканын. Болбосо бири-бирибизди пирсидател шайлап өтүп кетебиз да. Болбосо, баарыбыз тең имперский сыйлыкты талашабыз: Эл акыны, Эл жазуучусу... Ыя, айланайын, жазуучу элди жазбаганда, атасынын башын жазабы? Бул оору ак ниет эмгекчилерге чейин жукту. Ошентип жатпайбызбы, аккан суунун илебин туялбай, улай албай, угалбай...

Сынчы менен НКВД

«Молдо Кылыч бечара, Болбос кепти козгогон» – дептир улуу акын.

Бир кезде биздин аябиятчылар эл оозунан жаралгандардын баарын эле сөгүп жатып калышпадыбы. Балан жазуучу акмак, анткени түкөн фольклорду окуган деп. Азыр деле ошол эле сынчылар бирөөнү мактагысы келсе, эпостон – романга, күүдөн – симфонияга өттү дейт. Өлөт экен да киши. Мен да азыркы кыргыз акындарына караганда эски акындарды жакшы көрөм деп коюп өлбөсүңбү! Кээде туруп ошолорду, ошолордун мезгилин сагынам эй! Карабайсыңбы эй, бирин бири канчалык жакшы

көргөн, сыйлаган, бири-бирине канчалык сыйынган. Бирөөвү Алайдан ат минип келген Кетмен-Төбөгө же Тянь-Шанга. Келет экен эй, эл кыдырып, жер сыдырып. Эмне үчүн? Мисалы, мен камбагал палан палбанды көрүп, палан акынды угуш үчүн, ушунун алдынан өтүш үчүн, ушуну менен эл кыдырып ырдаш үчүн келет экемин да. Бөлөк имперский максат жок. Көрдүңбү, канчалык сүйүү, канчалык сый-урмат. Ошол эле маалда бирине бирин кошуп, жуурулуштуруп турган рух күчү. Анан экөө биригип, эл аралап кеткен. Бакылдашып бүт элди ырдаган, алардын сүйүнүчүн да, күйүнүчүн да, жакшысын да, жаманын да. Жакшыны да кубанткан, жаманды да кубанткан. Биз бере албаган зарядды ошол экөө бүт элге берген. Анан аларды сыйлашкан: аттуусу ат берген, төөлүүсү төө берген, тондуусу тон берген. Сынчыларыбыз кандидаттыкты, докторлукту жактап, жан багып келишпедиби, алар баягында баланча манаптан ат алган деп. Сынчыларга караганда кээде НКВД шоона эшпейт.

Манап деле эл да. Эң негизгиси, бул рухий нерселер: сыйлоонун, таазим кылуунун чыныгы белгиси. Болгондо да эл алдында. Биздин сыйлыктар эмес да кысыталак, тар кабинетте алты адам менен чечилген.

Өлбөстүктүн каалгасы

«Ат арыбас болсочу, жаш карыбас болсочу. Жаратканы чын болсо, жай-жайына койсочу» – дейт. Кайсы советтик акын ушинтип ырдады? Бул бая өлбөстүктүн каалгасын тыкылдаткандай көп да. Акылмандар, Чыгыштын болобу, Батыштын болобу акылмандары, ошол каалганы тыкылдатат экен да. Сократ бечара: «Мен эч нерсени билбестигимди гана билдим» – дейт эмеспи. Бул ошол каалганы акыл менен такылдаттым деген кеп экен да. Каалгага жетчү жол көп, бирок каалга бир: бирөө акыл менен, бирөө жүрөк менен жетет. Сократка окшогон улуу кишилер акыл талытып жетсе, Токтогул жүрөгү менен жетип койгон. Чындык дегенге жалаң акыл менен жете албайсың да.

Чоң акылмандар Чындыкка жүрөк менен, жүрөк кечирген азап-тозок менен жеткен да. Токтогул өзү зирек, кудай ургандай таланттуу киши турбайбы. Анан Сибирге айдалып жатпайбы, анан үч жыл бою жаман комузун дыңкылдатып отуруп... анан туулган жерге жетиш... Ушунун баары жандүйнөсү улуу сынактан өткөнүн айтып турат го. Анан жанаягындай ырды жанагындай улуу сынактан өткөн акын гана айталат да. Каны, жаны тазалангандан кийин айталат да. Өмүрүнүн кыры болсо керек, ооба, бир жайлоодо болсо керек, шарактаган кыз-келин жүрөт да, төгүп ийген да жөн эле: «О кудай, жай-жайына койсочу» – деп. Кийин соцреализм алып салган да «о кудай» дегенин. Ой, бул турмуштун улуу сулуулугу да. Токтогул бекер ырдапшы? Өмүрдүн баркын билем десен, өлүмдүн наркын бил дегени да. Адам турмушунда идея маанилүү эмес,

идеология маанилүү эмес, экономика маанилүү эмес, дал ушул турмуштун баркын билген маанилүү. Адам бу дүйнөгө ошол сулуулук үчүн келет. Анан ырдайт, Токтогулчылап. Биздин жазуучулардын жазганын кара; жазгандары ушунчалык кайгылуу, тим эле тирүүнүн тозогу. Өздөрү да курсант, теориядан окушкан да чыгарма кайгылуу болот деп. Теория менен турмуштун чыныгы маңызына жетпей калышкан да... Ага жетсе, жанагы каалганы тыкылдатышмак. Эй, Токтогулдун ушул ырынан ашкан трагедия барбы? Бирок түпкүрүндө жанып турат го бу турмуштун бактысы.

Көрдөй чал

Менин бир досум бар, арабист, Валимжан Таңырыков деген. Ошол дос 1964-жылы мага Саадинин «Бостон» деген китебин берип жатпайбы. Ошо китеп бир ачылган жок да кысыталак. Адегенде бир сыйра барактап көрдүм. Таптакыр эле кызыксыз, куру дидактика сезилди. Анан жаап койдум. А кезде жалаң эле батыштын китептерин окуп жүргөм. Батыштын гана адабиятын окуйт элем да ошо кезде. Саади камбагал жатты, жатты, анан туура 20 жылдан кийин, 1984-жылы баягы китепти кайра колго алдым. Жаңкы койчулар кийчү жаман плащымдын чөнтөгүнө салып алып десең, кысыталак, көчөдөн да окуйм, үйдөн да окуйм, жатып да окуйм, туруп да окуйм. Ошентип туура 20 жылдан кийин Саадиге келдим. Бүт Батышты окуп, чокуп, алардын тегирменинен жанчылгандан кийин Саадини түшүнүп атпайымбы. Көрсө, мындай экен да. Батыш адабияты койкондогон, шойкондогон жаш жигит экен да. Ушунчалык жакшы кийинген, шарактаган, шурактаган, катын десе катынга, арак десе аракка тойбогон, театрды, той-тамашаны жакшы көргөн, жалактаган ишкер, кысыталак, карап турсаң тим эле көзүң кубанат да, жигиттин гүлү экен да Батыш адабияты. Анан жигиттин гүлүн ээрчибегенде кимди ээрчийсиң? Жетең бул, жеткен акылың тиги болсо, жигиттин гүлүн ээрчийсиң да. Ал баарын билет, кыздар менен жүрөт, бийге барат. Этегин кармапсың да анан, бийге баргың келет, кымыз ичип, кыз жандагың келет, кыскасы жыргагың эле келет. Анан жигиттин гүлү менен кетесиң да шарактап. Жигиттин гүлү сени бая Вергилий Дантени жетелеп жүрүп тозокту көрсөткөндөй кылат да? Мефистофель да Фаустту жетелеп дүйнөнүн бүт «бозоканасын» көрсөтпөдүбү, көрсөтөт да турмуштун гүлүн жигиттин гүлү. Бир күнү карасаң эле шарактап өмүр өтүп баратат, бая жигиттин гүлүнүн сыры да, сыны да күбүлө баштады. Шарактап өтүп кетиш үчүн эле келбейт да бу дүйнөгө адам. Жигиттин этегин коё берип, тияк-быягың карасаң бир көрдөй чал отурат. Көргөнсүң аны шарактап шапар тээп жүргөндө. Ошто, Ак-Бууранын боюндагы бир Уйгурдун чайканасынан көргөм, думананын кийимин кийген бир дербиш отуруптур. Карасам, ошол Саади экен. Ал бе-

чара бүт Чыгышты; быягы Кашкар, ортосу Дамаск, аягы Меке, Мединаны жөө кыдырып, кире калыптыр да Уйгурдун Оштогу чайканасына. Биздей шарактаган, жалактаган кишилерди көздөн өткөрүп, чай ичип олтуруптур, сүйлөшүп калдым. Чыгышка ушинтип келбедимби. Чыгыш көрсө ушундай экен да; сырты комсоо, өтөлө жупуну, жалтыр-жултуру жок. Аны билиш үчүн даярдыгың болуш керек экен да. Ал даярдыкты мектеп берсе болот эле, университет берсе болот эле. Биздин университетти билесинер, Саади эмес, Маяковскийди, Жами эмес, Бабаевскийди окутат. Айтор, баары эле ...ский. Мектеп окутпаса, университет окутпаса, жигиттин гүлү менен гүлдөп жүрүп кеч келесиң да Чыгышка. Жана айтпадымбы, батыш адабиятынын күч-кубаты укмуш, анткени жаш да, чатырап толуп турган маалы да. Бирок күч-кубатын аялга, арак-шарапка берип койгон. Батыштын энергиясы жаңкыдай артыкбаш жакка кетип калган да, кысыталак. А Чыгыш бүт баарын дилге буруп койгон да. Адам баласынын оо түптөн бери үзүлбөй келаткан касиеттүү учугу бар эмеспи. Ошон үчүн биздин акындар «Аккан сууну» бир күндөп эмес, он күндөп ырдашкан да. Эмне үчүн Жеңижоктун «Аккан суусунун» баш-аягы жок? Ырдай эле берет, ырдай эле берет, анткени «Аккан сууда арам жок». Гераклит айткан: «Бир кечкен сууну эки кече албайсың» – деп. Бул жанагы «Аккан сууда арам жоктун» өзү да. Турмуш, адам духу дайыма агып турат. Демек, өмүр бою жаңырып, жашарып, тазарып турат. Кайсы көз ирмемди караба, агып, тазарып турганы турган. Бу жерде кыйын деген идеологияң покко өтпөйт. Өкүрөндөп аккан суунун өркөч жалына эми эч бир диктант жаза албайсың. Эч бир сыйлык, наам жаныңды сактап калбайт. Эгер күчүң жетсе, тазалыгың жетсе, ырдап гана кутуласың аккан суунун алдында. Жеңижокко окшогон улуу акындардын ырдаганы ошол, аргасыз ырдашкан. Бул турмушту сыйлоо деген сөз. Чыгыш адабияты ушундай, кайсынысын караба, те түбүндө турмушту түшүнүү, сыйлоо жатат. А бул деген өчпөс-өлбөс философия да. Адам өзүн өзү түшүнгөндө билет да түбүндө бирдеме турганын. Артын салып жалгыз киши турганын. Мисалы, ал – Кудай да. Чыгыштын бүт акыны, жакшысы да, жаманы да ушуну айткан. А Батышка кудааны да, өзүңдү да тааныбайсың. Шарактап-шурактап...

Тириктер менен өлүктөр

Ачыбаган камыр нан болбойт эмеспи. Жапсаң түшүп калат. Же бир жагы кыйрайып көркү чыкпайт. Рух дегениң ошондой эле кеп. Акылдуу китеп жүктөнгөн эшектин кейпин кийбейм десең, жакшылап жуурул. Жуурулуш чоң искусство да. Тузду чактап салышың керек, сууну чактап куюшуң керек, анын ысык, муздагы да бар, ага дейре унду кандай электен өткөрөсүң, кыскасы, бардыгынын өз өлчөмү, өз учуру бар, анан барып тандырдан ойдогудай нан үзөсүң. Адам руху деле ушул. Анын дүйнөлүк маданий про-

цесске жуурулушу да ушундай. Мен суу, мен туз, мен унмун деп бөлүнүп турбаш керек да. А бизде андай болбой жатпайбы. Бөлүнүп, көрүнүп, а тургай төш кагып туруп атпайбы: мен – миф, мен – уламыш, мен – проблема, мен – сатира, мен – трагедиямын – деп. Демек, биз али ачыбаган камырбыз да. Көрдүңбү, баарыбыз тең эле бир китеп окуйбуз, бир маданияттан үлгү алабыз, а түшүнүгүбүз ар башка. Анан жөөлөйбүз, эмне үчүн мен окуган китептегидей жазбайсың деп. Мени да айтышат эмеспи, оюна келгенди оттойт деп айтышат, айтма сөз мындай болот, жазма сөз, басма сөз мындай болот деп үйрөтөт. Бирок мен тирүүмүн да, менин артыкчылыгым ушу да. Жанагы силер айткан адамдар канчалык акылдуу китеп окушпасын, өлүк да. Мага окшогон кишилер маанисиз сүйлөп коюшу мүмкүн, жаңылып калышы мүмкүн, бирок тирүү да. «Манасты» деле айтып жатышпайбы аттуу-баштуу адабиятчылар, «чөп-чары көп» деп. Анткени «Манасты» тирүү киши айткан да. Эй, кырк күнү, кырк түнү айткан киши тирүү да. «Манас» дегениң жанагы Аккан суунун ритми да, ал эми Аккан суунун ритми – Ааламдын ритми да. Кудум жүрөктүн кагышындай. Тыншап көрсөнөр, бечара күн-түн, ай-жыл дебей: дүк-дүк! Аккан сууга кичине, чоң, тунук, ылай, тарам-тарам суулар кошулат да. Ошонун баарын өз боюнча жутуп, тазалап, чайып турган күркүрөгөн «Манас» да, эй! «Манасты» айтмак түгүл, редакторлош үчүн да тирүү киши керек. «Манасты» жамандагың эле келип турса, жамандай берсең болот. Кай жеринен болбосун жулуп ал. Анткени «Манас» турмуштун өзүндөй да. А турмушту көрүнгөн эле сөгүп жатпайбы, итпай, чотпайлардын баары тең эле сөгүп кетип жатат. Анткени дүйнөдө эң маанилүү нерсе – турмуш. Маанисизи да ошол. Аралашып жүрүп байкабайсың киши, абаны деле байкабай жатпайсыңбы, дем алып жүрүп. Ал үчүн жуурулуш керек, жөн жуурула албайт экенсиң да, өзүңдүн көз жашың менен, өзүңдүн азабың, касабың, мен окшоп керейген, серейгениң менен жуурулат экенсиң да, киши. Жалаң акыл менен жуурула албайт экенсиң да. Анткенде бычмал болуп калбайсыңбы, тура бересиң да, соцреализмди мактап, же «Манас» менен Саадини сөгүп.

Адабиятты кимдир бирөөнүн наамы, даңкы катары карап калган экен да калкыбыз. Өзүнүн ичер суусу, жей турган наны катары карабай калган да. Адабият, маданият деген адамга аш болуш керек да. Аш болгондон кийин гана адам турмуштун сулуулугун түшүнгөнгө жол ачылат. Аш болбосо жүрө бересиң үй менен дааратканын ортосунда.

(Макалa «Кыргыз маданияты» (25-апрель, 1991-ж.) гезитине жарыяланган маектин негизинде даярдалды).

Даярдаган **Алым ТОКТОМУШЕВ**

Жаңы китептен

ЭСИМДЕ

(Уландысы, башы өткөн санда)

**Түгөлбай
КАЗАКОВ**

Анда институт жаңы ачылып, баары бир имаратта эле: 1-кабат – комендант, архив, склад, буфет, хор классы, фотолаборатория ж.б. 2-кабат – ректорат, деканаттар, окуу бөлүмү, класстар, 3–4-кабатта студенттер, 5-кабатта Алматыдан чакыртылып келишкен үйү жок мугалимдер жашашчу. Таңкы саат бдан түнкү 11ге чейин дээрлик ар бир бөлмөдөн ар түрдүү аспаптын үнү басылбайт. Алардын баары чогулуп бир чыгарманы аткарганда араң чыдап угасың, ал эми ар кимиси өз «намазын» окуп киргенде, ал аз келгенсип бир жагынан хор чуулдап, ар кайсы терезеден вокалисттер ар түрдүү ырдашып, анан ушулар эле жетпей жаткансып, бизге окшогон жапайы ырчылар аңылдап бир капталдан чыкканда сырттан туруп уксаң – жиндикана!

Кылмыш кылгандарды түрмөгө кеспей эле биздин жатакананын маңдайына байлап койсо – бир жумага жетпей жинигип өлсө керек деген ой келчү, мага. Бирок музыканын керемети ушунда – аз өтпөй эле боюнду алат. Арбаласың, а тургай уккун келип, эңсей баштайсың.

***

Биринчи курсту жаңы эле баштаганбыз. Бир обончу чыгармаларын угузду. Мен сындап койдум. (Ушу тилимдин азабын тартып жүрүп өтөм го!) Кичине аты чыга баштаган неме эле, кырдана түштү:

– Колунан эч нерсе келбегендин баары сынчы болот. Андай кыйын экенсиң, чыгарбайсыңбы куру дегенде бир обон!

Катуу тийди. Ага айттым:

– Же сага окшогондорду чаңымда калтырам, же айылга барып шопур болом, көрөсүң!

Бала кезде көзүмөн тирсек кетчү эмес. Бир чатакта бир бала тамырын чыгара муштап, араң арылгам. Кийин ыракмат айттым. Анын сыңарындай, жылдар өткөндө бир конкурстун жеңүүчүсү болуп жатып тиги обончуга да айттым:

– Сен болбосон кудай билет эле, обон чыгарат белем, жок беле, ыракмат сага!

Бул – майда себептердин бири. Намыстанган эле киши обон чыгарып жиберсе оңой болбойбу. Алтымышынчы жылдардын аягында мыкты обондордун ортосунан ок өтпөй турган кез эле. Бул аламанга кантип кириш керек? Канткенде авторун айтпаса деле кайрыгынан тааный турган чыгарма жазам? Кандай кылсам чоң обончулардын даңканы чекеме ойнобой, өз жолумда бараткан болом? Кайсы темалар мени күтүп турат?

Бир жылдай ушул суроолор менен уктап, ушул суроолор менен ойгонуп жүрдүм. Бирок бирине да жооп тапкан жокмун. Акыры Алаев деген баяндан берген агайыма арманымды аттын башындай кылып көтөрүп келип, алдына таштадым.

Ал акылдуу элдин уулу эле. Баарын укту. Ойлонуп туруп, баянын алды да бир укмуш чыгарманы ойноду. Бүт эле менин арманым! Таң калдым. Сурасам, Мусоргскийдин «Старый замок» деген чыгармасы экен. Автор жөнүндө кенен айтып берди да:

– Паровоздун алдына чуркабай жүр. Мына, төрт чыгарма, тез арада жаттап кел. Үрөн себиш үчүн баштыгыңда буудай толтура болуш керек, – деди.

Уят болдум. Музыкалык билимим дээрлик жок туруп бирдеме жаратам дегенге уялдым. Шатысы жок там башына секиргениме уялдым. Делбирттебей жерге түштүм.

Устатымдын айтканын кың дебей аткара бердим. Барган сайын тапшырмалар оорлоду. Мүнөзү, ойноо техникасы, ладдары ар башка чыгармаларды аралап жүрдүк.

Ошондо бир ажайып дүйнө ачыла баштады. Ал – адамды делөөрүтүп, жалгыздыкка жетелеп, ички үнүң бирде угулуп, бирде угулбай, кээде күчөп, кээде тартылып, сырт дүйнөдөн бөлүп, өзүнчө бир сыйкырдуу жайга алып жөнөйт экен.

Оо, ал жайдын шарты бир башка: эч ким менен көрүшкүн да, сүйлөшкүн да келбейт; маңдайыңда келаткан кишини тиктеп туруп көрбөйсүң; оюң удургуп, санаң тынчыбайт; бир жерге туралбайсың же

бир отурсаң мелтиреп эле отура бересин; кулагыңа азар жылкы айдалгандай дүңгүрөп келген миң кайрыктын кармасаң бирин кармайсын, болбосо жок. Жанар тоо сыяктуу – качан эмне чыгары белгисиз дүйнө экен. Сүйүнүп да, апкаарып да кабыл алдым. Устатыма айттым. Акылдуу көздөрү менен ичимди аңтара тиктеп турду да, тапшырманы андан да күчөттү. Бирок ошол күндөн баштап (11/Х .70) ал мага чыгарма жаратууга уруксат берди. «Буга чейинки көрөңгөң жок дегенде бир чыгарма жазганга жетет» – деди. Сүйүндүм, бирок ушуга чейинким бир эле чыгармага жараса, онду жазыш үчүн канча жыл жашашым керек? – деп да ойлодум. Көрсө, ал жакшы чыгарма жөнүндө айтыптыр.

Алгачкы обондун эки түрү болот экен. Бири – «тырмак алды». Экинчиси – авторду элге таанытканы. Кээде бир обон экөөнө тең жарайт. Ал, албетте, мыкты обон. Ар кимге буйруй бербейт.

Устатым айтты: «Азыр да, кийин да өзүң эң жакшы билген, жүрөгүңө эң жакын теманы ал. Акылга салба, кайрыктарды зордоп жаратпа, алар эркин келсин, келбесе бышканча күт. Ак жол, уулум!»

Ушинтип, кептин ток этер жерин айталбай бабырай бермейим бар, ал үчүн кечиргейсиз, урматтуу окурманым. Кыскасы, бактылуу да, азаптуу да күндөр башталды.

...Көзүн бакырайтып дайыма жанымда жүргөн алтын балалыгым шаарга чейин ээрчип келип, мен студент болгондо көпкө чейин мунайым тиктеп турду да, чымылдаган бойдон жайлоосуна кетип калды...

ЫРБАЯН

АЛТЫН БАЛАЛЫК

Бул обон – төлбашым. «Жубан» текстке жазылган. Анткени Жапаркул Алыбаевдин бул тексти буга чейин он жылдай Жакып Таштаналиевдин «Карап турдум жолунду» деген обону менен «жашап келген». Ал обонду мектепте безеленип ырдап жүрдүм. Кыскасы, ырдын жандүйнөсү мага бала күндөн тааныш болчу. Бирок кийин ырдалбай, унут болуп да бараткан.

...Экинчи курсту жаңы эле баштаганбыз. Устатым ойдо жок жерден эле: – Баян үчүн чакан чыгарма жазып кел. Өзүңө эң эле жакын теманы ал, – деди.

Мага жакыны эле балалык, жайлоо, тоолор, жаштык, сүйүү...

Жаш кезде киши максималист болот эмеспи. Бир жолоочунун жорго минип жыргап келатып эле ашууда бороон-чапкынга туш болуп, аябай

кыйналып, анан өтүп кеткенден кийин кайра жырғап баратканын жазып салмак болдум. Ар дегенден эчтеке жок! Музыкалык формадан түшүнүгүм жок эле үч бөлүмдөн турган бирдемени жазып салдым. Антпесем бүт дүйнө капа боло тургансып, нотасын да жазып ийдим.

Эртеси ойноп берсем устатым:

– Сен обон жазып алыпсың. Биринчи бөлүгүнөн куплет, экинчисинен кайырма чыгарып кел, – деди.

«Алтын балалык» ошентип жаралган. Жолдуу экен. Радиого жазылбай эле элге тарай баштады.

Ал мындай болду. Обонум менен баянымды көтөрүп алып, азыркы телемунара турган жерге келдим. Милийса киргизбей, көпкө турдум. Ары-бери өткөндөр: «Сени ким чакырды эле?» – дейт. «Эч ким» – деп коюп турам.

Бир маалда түшкү тамактан кайтып келаткандардын бири: «Ой, сен дагы эле турасыңбы? Жүрчү, угуп көрөлү» – деп алып кирди. Чоң студияда беш-алты кишинин алдында ырдап коё бердим эле, араң токтотушту (ал кезде ырдасам эле деп турчумун. Ырдап койчу деген киши көзүмө периште болуп көрүнөр эле).

Чачты артты көздөй жыга чапкан, кулагы далдайган бирөөсү:

– Ыр кимдики? – деди («Алтын балалыкты» сурап жатат).

– Меники, – дедим

Ал олуттуу боло түштү да:

– Сен Атай, Муса дегендерди билесиңби? – деди.

– Билем, – дедим.

– Обон чыгарсаң ошолордой чыгар. Болбосо мындай орусча обондорун менен башты айлантпай колуңан келген ишти кыл. Бар, мындан кийин келбей жүр! – дебеспи.

Баянымды көтөрүп, Держин гүлбагы менен жөнөдүм. Эмне кыларымды да билбей калдым. Теледе корифейлер иштейт деп ойлочумун. Ошондон улам, теңтуштарым ырымды көңүл көтөрүш үчүн эле мактап койгон турбайбы, менден обончу чыкпайт экен да деген ой келди. Жатаканага келип баянды тапшырдым да, документтеримди алып, учкучтар окуу жайына экзамен берип баштадым. Ким билет, акыркы экзамендин алдында деканыбыз Жанузак Молдобаев билип калып, документтеримди кайра алдырып кетпегенде, мүмкүн обону жок ободо жүрөт белем... Тагдырды айтып болбойт.

Декан:

– Сен кетип кал. А мен эки жылдан кийинки планды сенин ордуңа ким менен толтурат экем?! – деп баркылдады эле, өзүмдү колхоздун коюндай сезип кеттим.

Окууга көңүл жок жатаканада жатсам, Беганас Сартов деген агабыз кирип келди. (Ал жаштардын ийримин түзүп, мен ага катыша коюп жүрчүмүн.)

– Жүр, кечинде телевизорго чыгабыз, – дейт. Ээр-токум көргөн жоор аттай секирдим. Себебин түшүндүрсөм:

– Аерде келесоолор толубатат. Бүгүн башкасы болот, – деп алып барды. «Алтын балалыкты» ырдадым. Бир айдан кийин Беганас байке бир топ конверт көтөрүп келди.

– Көрдүңбү, сенин ырыңды канча киши суранганын, – дейт.

Ошол конверттер тагдырымды чечип кеткен эле.

Айыл чарба институтунда «Алые паруса» деген эстрадалык ансамбль бар эле. Анын ырчысы Нина Дараева «Алтын балалыкты» алып, азыркы КВНдын кожоюну Александр Масляковдун ошо кездеги «Ало, биз таланттарды издейбиз!» деген Бүткүлсоюздук телеконкурсуна Пермь шаарында катышып, Москвада боло турган корутунду турга өтүп кетпеспи! Телевизордон көргөн көзүмө ишенген жокмун. Анткени союздук теледен кыргыз авторунун чыгармасы аткарылганын көргөн эмесмин.

Эртеси эле жатаканада дуу болду. Көрүшүптүр. Достор куттуктап, башкалардын мамилеси өзгөрүп дегендей, алгачкы обонум биринчи чоң ийгиликти алып келген.

Ошондон уламбы, айтор, нечен жылдар бою эл аралаганда ушул тунумду эркелетип жетелеп жүрдүм.

Деген менен жашым өйдөлөгөн сайын Жакып Таштаналиевдин обону меникине караганда улуттук колоритке бай, нукура элдик обон экенине көзүм жете баштады.

ЖАМГЫР

Апам: «Жамгырда жыланбаш жүргөн балдардын чачы кара болот» – деп койчу. Үй күчүк болбосун десе керек. Жайлоодо күн алыс эле жамгыр жаап, дөңдөн-дөңгө безилдеп «чач карайтчу» элем.

Жамгырдан кийинки аруу табиятты ким жеткире айталат? Дүлөйоозго окшогондор жамгырдын алдында турса тазарат эле, аялын урбай калат эле деп ойлочумун. Анан ушул оюма аябай ишенчүмүн. Жамгырда аны сыртка алып чыккым келчү. Үйүнүн жанына барып, атын айтып кыйкырып, эшиктен башын кылтыйтканда: «Жеталбайсың мага, жеталбайсың!» – деп, качымыш болчумун. Бирок ал куучу эмес. Чыкса эле эзилеп кете тургансып, жамгыр басылганча үйүндө отурчу. Биз болсо жүрчүбүз, тобурчактай секирип. Азыр ойлосо Жамгыр жерге эле синбей, менин жандүйнөмө да сиңген экен. Ошо жайлоодо ал мага чогуу өскөн достой, кыйбас жакынымдай, мени тазалаган периштемдей сезиле баштаган. Ал кечиксе ойлоп, кадимкидей эңсеп, а тургай азыраак куса болуп да кетчүмүн. Ал эми жамгыр алдындагы үрккөн койдой

удургуган булуттар – биздин кинотеатрыбыз болчу: дөөлөрдү да, кулап келаткан дөңдөрдү да, айтор, тирукмуштун баарын кыйкырык-чуулдак менен көрчүбүз.

Ушу Жети өңгө (радуга) эле акылыбыз жетчү эмес. Себеби ал турган жерге такыр жеталбай койдук. Барсаң нары жылып кетет. Кайра айылга келсең ошол эле жерде турду дейт...

Бала кезде жанга жакының кийин өмүрүндү коштоп жүрөр экен. Жамгыр да мага ошондой сапарлаш болду. Студент кезде да жамгыр жааса ар кайсыны шылтоолоп, жатакана менен институттун ортосунда чуркап алар элем. Бир күнү бизде окуган Маркс деген аксакал: «Ай, таланттуу десе эле таптакыр делбирттеп кетет экенсиңер да!» – деди.

Үлүдөй болуп «үйүмө» кире түштүм. Жатаканада кичикий үтүк бөлмө бар эле. Ага эч ким деле кирбейт экен. Ошерге барып, кыяк тартчу болдум. Сабакка да даярданам, бирдемелерди жаратымыш да этем, айтор, ошол бөлмөгө байыр алдым. Айнегин ачып, Жамгыр менен ошол жерден жолугуша баштадым.

Бала кездеги Жамгыр мени оюн салдырып, ичиме канат байлап, бир жерге токтотпой алып учуп турчу эле. Алгач ошо бала кездеги Жамгырымды ырдайын дегем. Бир эмес үч обон чыгарып көрдүм. Бирок үчөө тең тоо койнунда кала берген ыйык Жамгырыма татыбай туруп алды. Таптаза Жамгырымды булгап алгандай болдум. Туулбай туна чөгүштү. Андан кийин бул темага да, тигил обондорго да кайрылган жокмун. Кийинки, Ысмакең айткандай, кар чайнаса аш болуп, музга жатса тердеген жаштыктын Жамгыры болсо ойго салып, кайдагы бир маа белгисиз кусалыкты ойготуп, өзөккө түшкөнү келаткан өкүттөн кабар бергенсип, кийин калчу көңүлдөр менен ажырым жолдорго азыртан эле ыйлап жаткан көз жашка окшоп, акыры апытта калтыра турган бир ишти түшүндүрө албай тереземди койгулагандай, өзүнчө эле бир сыр дүйнө болуп, айтор, буга чейинки мүнөзүмдү кадимкидей өзгөртүп кетти.

Ал ар бир жааганда мен буулугуп баштачу болдум. Мунум адатка айланып, күн бүркөлсө кошо бүркөлүп, жалгыздыкка ыктап, ичимде удургуган түрлүү кайрыктардан башым айланып, дендароо болуп көпкө жүрдүм. Кайдагы бир угуттан көкүрөгүм көөп, жарылалбай жүрсөм, Кукуш деген курсташымдын сүйлөшүп жүргөн кызы башкага тийгени жатат деген кабар келди. Кабары курусун, Кукушум өлөм деп чыкты. Ал Толстойду деле окуган эмес, бирок темир жолго барып кертилип өлмөй болду. Бир жерге туралбай, эстеген сайын тактекедей секирип жатат. Анан эле: «Бактылуу бол!» – деди да, бөлмөдөн атып чыгып, чуркаган бойдон кетти. Балээнин бактылуу болгонубу, жолдошун үч бөлүнүп өлгөнү атса деп, артынан жөнөдүм. Келсем, рельстин үстүндө отуруптур. Сурасак, анын «ажалы» кечке маал өтөт экен. Ага чейин эмне кылабыз? «Юбилейный» деген дүкөндөн көлтөйгөн бөтөлкөнү алдык да, экөөбүз эки ташка отуруп

алып, өлүм алдындагы «отурушту» баштадык. Күн бүркөлүп турган. Бир кезде как төбөбүздөн асман жарылгандай болду. Күн күркүрөгөнүн көп эле көргөм, бирок мындай татырап үрөйдү учуруп, жерди солкулдатканын көргөн эмесмин. Анан нөшөр башталды. Биздин негедир тургубуз келген жок. Шөптүрөп суу болдук, чачтарыбыз сууга түшкөн мышыктын жүнүндөй жалпыйып, кебетебиз келишти да калды. Анан эле мен бир кызыктай боло түштүм. Көкүрөгүмөн бир нерсе тирелип келип кайра кетип, кайра ого бетер күчөнүп келип чыгып-чыкпай артка тартылып, анан кандайча оозуман чыгып кеткенин байкабай да калдым. Кыйкырып ырдап жибердим:

Күн күркүрө-өп жамгыр төктү...

Ушул сап обону менен бир келди. Андан ары уланган жок. Кукуш кайра-кайра ырдатты. Нары жагы уланып кетчүдөй болуп барып эле токтоп калып жаттым. Акырында экөөбүз кучакташып алып, ушул кайрыкты кыйкырган бойдон жатаканага жөнөдүк.

Билбейм, Кукуштун тагдыры таасир эттиби, же өзүмдүкү эле жетиштүү беле, айтор, ошондо болочок ырымдын бир сабы табылган. Жаранын оозу ачылгандай болгон. Анда эрте жаз эле. Обонум же уланып кетпей, же унутулуп калбай кыжалат кылып жүрүп күз келди. Күзгү жамгыр дагы эки сап берди:

Жамгыр төктү эч басылбай

Биз келаттык көл-шал болуп.

Ары жагы табылбай дагы токтоп туруп калды. Ушул жаман экен! Жанына сайылган чегедей болуп кыйнап гана турат да, эй! Кайра жаз келди. Кайыrmасы бүттү. Ырдайын десең толук эмес. Ырдабайын десең тынчтык бербейт. Кайрадан күз келгенде барып араң бүттү. Сөздөрү обон менен кошо чыккан эле. Аларды көтөрүп алып акындарды кыдырдым. Бири: «Жамгырда да сүйүү болчу беле?» – деп ыйлагыны келтирсе, экинчиси: «Эки сааттан кийин кел, даяр болот» – деп таң калтырган. Эки сааттан кийин келсем, ал акең кыз-жигит жамгырдан коргологон кайдагы бир көк жоолук жөнүндө жазып салыптыр. Албай кетип калдым. Дагы бири «сол буту» менен жазып кор кылды. Бир жагынан ойлосо атыжыты жок бир студент келип эле текст жаз деп турса, кайсы акын ишинин баарын таштап салып, төшөлүп отуруп тигинин заказын аткармак эле. Ошо бойдон акындарга кайрылган жокмун...

- Ыр элге жакшы алынды. Дооронбек Садырбаев тарткан «Топчу» аттуу телефильмге Шандор Каллош деген венгр композитор лейтмотив катары пайдаланды;

- Азербайжандын атактуу «Гайя» деген эстрадалык ансамблинин репертуарына кирди;

- Владимир Коркин деген сөзүн которуп, Москванын ресторандарында орусча ырдап жүрүштү;

- Казакстан боюнча өткөрүлгөн эстрадалык ырлардын конкурсунда Каухар Каспакова ырдап, баш байгени жеңип алды;

- Кыргызстандын биринчи президентин ээрчип барган кыргыздарга Кытай Эл Республикасынын мамлекеттик симфониялык оркестри ойноп берсе, он алты кыргыздын бири да кошулуп ырдай албай, бир дунган жигит кыргызча ырдап берген;

- Швеция, Португалия, Польша, Сомали, Болгария, Молдова, Германия, Түркия сыяктуу өлкөлөрдө аткарылды.

- Султан Ибраимов ушул ырымды Токон Эшпаевдин аткаруусунда аябай жакшы көрчү дешет.

Кыскасы, багы ачылып кетти.

Эки тамаша эсимде жүрөт: Ошто бир жолдошум какылдап эле жөтөлө бергенинен эмне болгонсун десем: «Түндө жамгыр төктү дей берип өпкөмө суук тийип калыптыр» – дейт.

Бишкектен бир жаш жигит жолугуп: «Сиздин «Жамгырыңызды уш-шунчалык жакшы көрөм» – деп калды. «Эмнесин жакшы көрөсүң?» – десем: «Өлө мас болгондо бакырып ырдаганга жакшы экен» – дейт.

Өтө эле майдалап жибердим окшойт. Бул обонумдун болгон таржымалы ушундай.

ГҮЛЗАРЛАР

Бала армияга барып келиптир да, керек болсо. Формасын зыңкыйткан: өтүктүн кончун тогузаттай кылып катырган, колуна илинген төш белгинин баарын таккан, болгон чачты чекеге үйүп туруп, кайкалаган фуражканы желкеге таштап койгон. Колдо чакан магнитофон, анда бир эле инди ыры кайра-кайра ырдала берет экен, киши өлгөндөгү «Көкөй кестидей» болуп. Экинчи колунда чакан чемоданы жүргөнүнө караганда бала эч жакка кайрылбай, казармадан түз эле ушул кызды көздөй жөнөгөн окшойт. Украинада кызмат өтөгөн экен, эки жылдан берки сагынычын саладай туурап, кусалыгын куурдактай гыжылдатып кыздын алдына жайнатып салып, өзү жаңы көлөштөй кычырап туруп калды эле... анын баары кыздын кындырына да чыккан жок.

Бала сыртынан койкоңмат көрүнгөнү менен жалынчаак экен:

– Жүрчү эми, баягыдай болуп бульвар аралайбыз, баягы скамейкага отурабыз, баягы музыканы угабыз, мына, алагелдим, жүрчү эми...

– Жок, экөөбүздүкү болбой калды...

– Болот эй, эмнеге болбойт?

– Түшүнсөң, болбой калды дебатпаймынбы.

Бала көпкө суранды. Кыз болгон жок. Ошондо:

– Болуптур, жүр эми, чогуу барып бульвар менен, бирге болгон жерлер менен коштошуп коёлу, – деди эле кыз болгон жок.

– Анда мен жалгыз барып учурашам да, коштошом, – деп койду.

Бала көпкө тунжурап отуруп калды. Анда-санда башын көтөрүп, кусалуу көздөрү менен кызды тиктеп калат. Кыз көзүн ала качып, колундагы бет аарчыны ойгелди бүктөп отурат.

Акыры бала ордуна турду да, армиядан үйрөнө келген окшойт, «Эх!» деген эки тамга менен ичиндегисин айдап чыгып, инди ырын өкүрткөн бойдон узап кетти. Артына кылчайган жок. Кыз бир аз карап турду да, тикилдеген бойдон жатаканага жөнөдү. Ал жарым жыл мурда бир чоңдун баласына турмушка чыга коём деп, эмне болгону белгисиз, эки ай мурда жатаканага апкелип ташташкан...

Бул окуяны мен азыр, элүүдөн ашканда, көп нерсеге мерес болуп, көп нерседен көңүл калганда эскерип отурам. Учурунда мага катуу таасир эткен. Экөөнүн тагдырын ойлоп, ыйлаганга чейин баргам (мен анда жашык элем). Ошондо баланын жандүйнөсү жакыныраак сезилип, анын ырын жазгым келген. Кийин укса ушул аркылуу өзүнүн ыры экенин түшүнөр деп, обондун киришмесине (вступление) өзү ырдатып жүргөн инди ырынын бир кайрыгын атайылап кошуп да койгом.

Сөзүн Кубанычбек Адамалиев жазып берген эле. А дагы баланын «терисине» кирип чыккандай эле болгон.

ШУМКАР

Мен туулуп өскөн жерде, өндүрлүү чалкакта Шумкар-Уя деген бийик аска бар. Заңканда турат. Өрөөндө андан бийиги жок болуш керек. Үстүнө чыкса 200 чакырымга созулган өрөөн бүт көрүнөт дешет. Мектепте окуп жүргөндө ал жерге экскурсияга барчубуз. Биринчи жолу алпарган агайыбыз бул аскада шумкар уяларын, уясына жакындаганды учура теберин, ал аябай намыскөй, чапчаң, эр жүрөк куш болорун айтып берген. Сөзүн: «Колго көнбөйт, жөн өлбөйт» – деп бүтүргөн.

Пешковдун «Шумкар жөнүндө ырын» окуп, кор болгуча бой таштап өлгөн артык деп жүргөн дөңгүлдүк жаныбыз, агайдын аңгемесин эпостогу баатырларды даңктаган уламыштай укканбыз. Аябай асерленгенбиз.

– Агай, биз шумкардай болобузбу?

– Силердин жерде жүргөнүңөр эле куштар үчүн калың дөөлөт, тынччылык эмеспи...

Жылдар өттү. Көлдө иштеп жүргөндө бир аксакалдан:

– Нөшөрдө шумкар учабы? – деп сураам:

– Учпайт. Агер уясы бузулса, анда учат. Учканда да жаандан корголоп коңул-сонулга кире качпай, канаты талгыгыча учат. Акырында боюн таштап өлөт. Ал ошондой доюр куш, – деген.

Шумкар мүнөз адамдар деле бар. Алар бирөөнүн бийлигинен жапырылбайт, кандай кыйынчылык болсо да паска түшпөйт, ыйманын сатпай, жанын жебей түз жүрөт. Ошондой азаматтарды көрө албастардын, ушакчы-чагымчылардын, дөөпай жетекчилердин, быркыйматтардын, Кыжыкмат Кержекматовичтердин жасаган итчиликтери өмүр асманынан жамгырдай, мөндүрдөй уруп турган жокпу? Алар дагы шумкардай болуп канаты талыгыча учуп бараткан жокпу? Андай Адамдардын өмүрүн адамдар эле кыскартат турбайбы!

Ушундай азамат менен шумкарды жуурулуштуруп туруп ырга салайын деген айбаттуу ой келгенде бир аз коркуп кеткен жайым бар.. Коркконум, мындай татаал теманын музыкалык каражаттарын табыш тамаша эмес. Ошентсе да жаңы ой, жаңы идея жаштыктын жан-жолдошу экен. Тобокелде кайгы жок деп киришип кеттим. Сөзүн Эркин Тазабеков жазган. Негизги ой үчүнчү куплетте айтылмак. Айтылбай калды. Же мен жеткиликтүү түшүндүрө алган жокмун, же Эркин (коммунист эле) ошо кездеги кыктан башканын баарына жабышкан цензурадан чочулады. Айтор, ыр аягына чыкпай калды. Ошондон улам ыр эмне жөнүндө экенин дадил айтыш кыйын болуп калды.

МЕКЕН ЖӨНҮНДӨ ЫР

Кыргызстанга эч качан келалбас болуп чет өлкөлөрдө кала берген кыргыздардын сагыныч ырын жазсам деген кучунаш ой келе калды, бир күнү. Советтик пропаганда аларды жерден алып көргө чаап турган кез эле. Сөзүн жаз деп Эркин Тазабековго барсам чоочуп кетти:

– Экөөбүз тең камалып кетебиз го?

– Өзүбүз эле мас болуп алып дөөрүп салбасак, камалбайбыз. Ырда алар жөнүндө сөз болбойт. Темасы «Мекен жөнүндө ыр» болот. Экөөбүз ушул мамтелерадионун айнегинен сыртты карап алып, Мекенди өлө сагынып, көктөгү булуттардан Ата Журтка салам айтып ыйлап турган болобуз. Ферштейн? – десем Эркин бир аз тиктеп туруп:

– Эй, сен кисабир окшойсун, – деп күлүп жиберди.

Сөзү жазылды. Обону даяр эле. Радиоого жаздыргандан чочулап жүргөнбүз. Ал кезде ашкере кыраакылар көп болчу.

Аңгыча Бүткүлсоюздук «Мелодия» фирмасынан мени күү табакка жаздырганы Максат Мухитденов деген казак келип калды. Кырк мүнөттүк гигант-пластинкага тигил ырды кошуп ийдим. Башка ырларга аралашып чыга келди. Ошол мезгилде акындарды да, обончуларды да Мекен, партия жөнүндө жазгыла деп кыйнап турушчу. Анан эле айылында туруп алып ошол айылды сагынган, тоонун түбүндө туруп тоолорду сагынган, Мекенинен бир кадам сыртка чыкпай туруп Мекенин сагынган ырлар

иттин кара капталынан болуп кеткен. Биздин ырыбыз да ошолордун бири катары кабыл алынып кетти.

Бир топ жылдан кийин Германияга барып келген Тилектеш Ишемкулов агабыз айтып калды.

– «Азаттык» радиосунда Төлөмүш Жакып уулу деген бар. Ошол сенин пластинканды коюп алып ыйлап жатат.

1992-жылы Мюнхенге бардым. Төлөмүш агага жолуктум. Ал мени көрбөгөн азабы калбаган, көрүнгөн жакта тентип жүрүп картайган бир байкуш деп элестетиптир. Көргөндө:

– Э, айланайын, сен таптакыр эле жаш бала турбайсыңбы, – деп көпкө кучактап турду. Анан пластинкам кандайча жеткенин, ичиндеги «Арман», «Мекен жөнүндө ыр» деген эки ырды угуп: «Бул менин арманым, булар менин ырларым, ушуну жазган кишини көрөр бекем» – деп ыйлаганын айтып берип отурду. Кечинде Төлөмүш ага, жубайы Фатима, Аким Өзгөн, анын иниси Корун, бияктан барган Акбар Рыскулов болуп чакан түрк ресторанында отурдук. Мекендештерге тирилей ырдап бердим.

Баарынан да мындагылар ырды тааныганына сүйүндүм.

НАСЫЙКАТ

Күүгө чейин бир ооз кеп бар. Михаил Суслов деген шовинист-идеолог башында турган «майда элдерди» орусташтыруу, маданиятын европалаштыруу саясаты 60–70-жылдарда күч алып кеткен. Ак калпак кие коёбуз деп Жыпар Жекшеев экөөбүз учетко алынып, далайга чейин «сүйүктүү балдар» болдук. Жыпарды билбейм, мени шерденткен Байдыке болду. Анын «Ак калпак» жыйнагынан улутчулдукту таап чыгышкан экен, компартиянын токмогун жээр менен:

Кыргыз деп келгем дүйнөгө

Кыргыз деп өтөм дүйнөдөн! –

деп, азыркы кошоматчы акындарга окшоп бийликтин таманын жалап ийбей, мырза бойдон, жигит бойдон, элдин чыныгы уулу бойдон калды. Анын дал ошол кадамы көбүбүздүн көзүбүздү ачты. Албетте, Байдыке ошонун «азабынан» компартия өлгөнчө сый ургаалдан куру калды. Бирок элин саткан жок.

Байдыкеден дүрт дей түшкөн сезимди Түгөлбай Сыдыкбеков биротоло курчутуп ийди. Теңир турат го, ошо кезде мен да ушу кишидей чондордон коркпогон адам болгум келген эле...

Орусташтыруунун кээри музыка дүйнөсүнө аябай эле тийди. Комуз четке сүрүлдү. Ал кружоктордун деңгээлинде калды. Оркестрге балалайка болуп кирди. Музыкалык окуу жайларда окугандардын 99%и дүйнөлүк классиканы жатка билчү да, Карамолдо, Мураталы, Ниязалы десең кайдагы бир басмачыларды айтыбаткансып аңкайып туруп калышчу.

«Улуттук маданияттын туу чокусу – опера!» деген түшүнүктү мээбизге кагып киргизалбай жатышты. Булар жетишпей жаткансып, Москвадан «Ала-Тоо», «Мен кыргызмын», «Кыргыз тарыхы», «Улуттук кийимдер» «Ата Журт», «Ата Мекен» сыяктуу 60тан ашык сөздөр айтылбасын деген көрсөтмө түштү. Каяшачыл сезими барларга кыйын болду. Расул Гамзатов сыяктуу «Эне тилим эртең жоголо турган болсо, мен бүгүн өлгөнгө даярмын» деген кыргыз болгон жок. Ошентип айталбагандар кийин «Эл баатыры» болушту. Өлөт экенсиң да. Музыка жаатында кантип каяша айтарыбызды билбей биз жүрөбүз. Албетте, комузду ыргытып ийип, кыргыздын баары балалайка чертип калса шовинисттер үчүн чоң майрам болмок.

Комуздун жогорку окуу жайларда келечеги жок экенин көргөн кыргыздардын көбү андан кадимкидей алыстай баштаган. Өзгөчө жаштар күүгө кызыкпай калган. Элдин көңүлүн комуз күүсүнө кантип буруш керек?

Күүнү ырга айландырыш идеясы ушундан чыккан. Ал озуйпа менин тагдырыма туш келгени үчүн Теңирди алкайм.

Кайсы күүнү ырдаш керек? – деп көпкө кыйналдым.

Күүнүн баары эле ырдала бербесин ошондо түшүндүм. Күчкө салса, албетте, баарын ырдаша болот. Бирок ал элге алынабы? Кеп ошондо.

«Жүрөк толкуйт», «Чоң кербез», «Кыз кербез», «Чайкама», «Тогуз кайрык», «Кеңеш», «Саринжи-Бөкөй», «Боз салкын» сыяктуу күүлөр бир караганда өзү эле ырдалып кетчүдөй болуп турат. Бирок бир кайрыгы ырдалса башкалары ырдалбай, башы шыр кетсе аягы мүдүрүлүп туруп алды.

Бир гана «Насыйкат» өткөнүнө да, өзөгүнө да, өкүтүнө да жол ачып турду. Арбалдым. Анда Көлдө иштешчү элем. Борборго келип, Жусуп Толгоев деген досума барсам, күүтабагы бар экен. Ичинде «Насыйкат» турат. Комуздун алпы Карамолдо черткен экен. Мен бир дагы күүнүн алдында мынчалык муун-жүүнүм бошоп, ар бир кайрыгы менен кошо агып, жүлүнүмөн бери солкулдап, өзүмдү жоготкон эмесмин. Күү бүтөр менен кайра башынан коём. Күүтабакты сурасам Жукең кыйылды, а да аябай жакшы көрөт экен. Мейли деп, күүнү бүт жаттап чыктым. Эртеси унутуп калбайын деп кайрыктарын кыңылдап ырдап баратам. Көлгө кеткен автобуска отурдум. Эч ким менен сүйлөшкүм жок. Ичимен да, тышыман да кыңылдап ырдап баратсам алдыда отурган чүйлүсү кат-кат, майланышкан бир киши:

– Катуураак ырда! Барганча бизге эрмек бол! – деп аябай өкүм айтты. Эси-дартым күү болгон үчүн ага көңүл деле бурган жокмун. Бирок «Ыйласаң өлөсүң!» – деп коркутуп койгон баладай болуп дымымды чыгарбай, ичим толуп, өпкө-өпкөмө батпай тумчугуп бараттым...

Акбар Рыскуловго сөзүн жазып бер десем, күүнү түшүнбөйм деп чыкты. Ага жата калып, тура калып эптеп түшүндүрүмүш эттим. Кыргыздын тарыхы болсо дейм. Анан ал «Ак кемедеги» маралды алалы деп өзү да шыктанып кетти. Акбарга ыракат! Күүгө сөз жазыш оңой эмес. Эки

жарым айда сөзү бүттү. Ыр даяр болду. Бир күнү жаны жок комсомол кырдрамда боло турган жыйында ырдайсың деп калды. «Насыйкатты» ырдайын деп турам. Сахнага чыксам эле... зал толтура африкалыктар! Ар кайсы жерде эки-үчтөн орустар менен кыргыздар болбосо, калганы капкара. Кайра кетмек белем, ырдап кирдим.

Эртеси мамтеледе иште отурсам: «Сени бир негр чакырып жатат» – дейт. Алдына түшсөм Абдусалам деген ливиялык жигит экен. Орусча чала сүйлөйт. Магнитофон көтөрүп алыптыр, «Насыйкатты» жаздырып бер дейт. Таң калдым.

Кыскасы, «Насыйкаттын» бет ачары африкалыктарга арналып кеткен.

Өзүбүздүн элге болсо спорт сарайында өтүлүп жүргөн «Кубулжу, менин ырым» телеконцертинде тартууладым. Анда да бир дирижер: «Күүнү ырдаганга болбойт! Андай болсо сахнага чыкпайсың! Башка ыр ырда!» – деп күпүлдөп, а тургай башка ырды кулактандырып да жиберген. Баары бир «Насыйкат» ошол кечте ырдалып кетти. Андан кийин ага эч ким ээ боло албай калды. Элдикин элге кайтардым.

ЭСТЕЛИК

Айылыбызда согушта курман болгондорго арналган эстелик бар. Аны куруп жатканда чондор, балким, нары-бери өтүп карап жүрүшсө керек, биз балдар анча деле көңүл бурган эмеспиз. Бирок анын ачылышы башканы билбейм, мага катуу таасир эткен.

Эл жыйналды. Сөз сүйлөндү. Анан шоңшоюп турган неменин жабуусун сыйрышты. Кылычты бирөөгө кош колдоп сунарда токтоп калгансыган, башын салып, ойлуу турган жоокер экен. Бизге өтө эле бийик көрүндү. Кебетеси чоочун. Эч кимге окшобойт. Эл күбүр-шыбыр болуп карап турушту. Жаңылбасам, кол чаап да жиберилсе керек эле.

Кезек анын артындагы дубалга келди. Ал да жабык турган. Анын да жабуусун сыйрыганда карасак, бети толтура фамилиялар, ысымдар. Катар-катарынан кеткен окшош фамилиялар жүрөт. Аларды окуп баштаганда айрымдар ыйлап кирди. Ыйлагандар көбөйдү. Бир айылдан эле 398 азамат набыт болуптур. Оюн-тамаша көрө тургансып келген балдар элейип эле туруп калдык.

Бечара жоокерлер согушта бир өлсө, ошо күнү кайра бир өлгөндөй болушту. Райондон келгендер эт жегени кетишти. Эл көпкө тарабай, бир топтору жакындарынын фамилияларын, аттарын сыйпалап ыйлап жүрүштү. Аларды карап туруп эмнегедир мен да ыйлап жибердим...

Окуя көкүрөгүмдө кала берди. Жылдар өттү. Ойдо жок жерден Ошко барып калбаганда, балким, «Эстелик» деген ырым жазылмак эмес. Ал мындай болду. Кебим саал узагыраак, кечиргейсиз.

Эркек бала эс тарта баштаганда атасын көбүрөөк ойлойт экен. Ушундай киши экен го деп караганга бир да сүрөтү жок. Ошо кезде көп эле сүрөтчү келиптир. Бирок Атам: «Күйгөн теридей бырышып, кайсы кебетеме сүрөткө түшмөк элем» – деп таптакыр түшчү эмес экен. (Күйгөн теридей бырышкан кебетенен айланайын Ата, мен үчүн бир жолу түшүп койсоң болбойт беле!)

Сураштырсам, Оштогу Мөөркан эжемде бир сүрөтү бар экен. Жазгы каникул жакындап калган. Азыркы кинорежиссер Бакыт Карагулов экөөбүз Ошко барып келмей болдук. Достордун үйлөрүндөгү терилерди жыйнап, теричиге өткөздүк да, эч кимге айтпай жолго чыгып кеттик. (Айтпай кеткенбиз, албетте, итчилик болду).

Биз Таластан самолетко отурсак эле эжемдин эшигинин алдына коно тургансып кете бериппиз. Көрсө, Жалал-Абадга, андан Ошко, андан Гүлчөнү көздөй жөнөш керек экен. Гүлчөгө кетчү автобуска караңгы киргенде отурдук. Лянгар деген айыл каякта экенин да билбейбиз. Бакыт автобустун алдында жолдогу айылдардын жазуусун карап бармай болду. Мен артында турам. Эл көп. Бир аз узагандан кийин кажы-кужу токтоп, отургандардын көбү уйкуга кетти. Бир топ убакыт өткөндөн кийин эле Бакыт бакырып: «Лянгар! Мына, Лянгар! Токтот автобусту! Түгөлбай!» – деп калды. Бакыттын үнү бир топ ачуу эле, отургандар чоочуп, чача-пача боло түштү. Мен орундуктардын ортосуна толо коюлган сумке-мумкелерди тебелеп-тепсеп, урунуп-беринип алдына жетип бардым. Автобустан атып эле чыктык. Артыбыздан бир аялдын: «Бу кайдагы палээлер эле?!» дегени угулду.

Капкараңгы. Кыбыр эткен жан жок. Алыстан бирөө көрүндү. Андан эжемдин үйүн сурайлы деп утурласак эле дыр коюп үйлөрдүн артына кирип кетти.

Акыры таптык. Кудалардай конок болуп отурабыз. Жездем чыныны мага сунуп:

– Бизде салт ушундай. Муну сөзсүз ичиш керек. Болбосо мында отургандын баары капа болот десе, ичип ийиптирмин. Сегизинчи класстын баласы коньяк ичет деген ал кезде түшкө кирбеген иш эле да. Аябай уят болгом. Атамдын сүрөтүн көрөм деген акыркы үмүтүм ошерден үзүлдү. Эжем студент кезде жатакана өрттөнүп, чемоданы күйүп кетиптир.

Кайтып Ошко келип, эски «Алай» мейманканасына жаттык. Бизди баласынтканбы, айтор, жыты да бир шумдук, кир төшөктөргө жатканбыз. Аерден экөөбүзгө тең котур жугуптур. Катырата тырманып айылга кирип келдик. Бизден класстагы балдарга жугуп (аны балдар тамаша көрүп бири-бирине атайылап жуктуруп), доктур келип баарыбызды Таласка алпарып дарылаган. «Котурлар» деген атка конгонбуз.

Ошо Оштон базарлык алып жатканда (өлалбай жүрүп базарлыктын балакетин алабызбы!) «Ленин жолу» деген гезитти да ала келгенбиз. Ошону окуп отурсам Төлөгөн Мамеевдин «Аталардан кеч келип» деген

ыры чыгыптыр. Аны Бакыт экөөбүз жаттап алдык. Ошондон бул ыр тогуз жыл ичимде жүрдү.

1975-жылы Жеңиштин 30 жылдыгына карата республикалык конкурс жарыяланды. Чолпон-Атадан келдим, кыягымды көтөрүп, «Эстелигимди» жетелеп. Конкурска катышкан ырлардын баарын угуп олтурдум. Калыстардын төрагасы Алтынбек Жаныбеков экен. Жарк этип эсте кала турган деле ыр болгон жок.

Ошентсе да эмнегедир «Эстелик» эч нерсеге илинген жок. Бирок корутунду концертке катышасың дейт. Катышпайм дедим. Жаман оюмда ойлодум: байге алгандар ырдасын, мага эмне бар? Таарынып турам да.

Маданият министрибиз Күлүйпа Кондучаловна: «Сен эмне, сыйлык алганы келдин беле?» дегенде жиним кагыла түштү. Акылдуу киши эмеспи, өтө жакшы айтты. Эженин ушул сөзү мени сахнадан кеткенче коштоп жүрдү. Коштоп эле тим болбой, ар кандай сыйлык, наам дегендерге кадимкидей кош көңүл кылды. Учурунда айтылган акылдуу кеп кандай жакшы.

Ошол конкурстан азыр жалгыз «Эстелик» ырдалып жүрөт. Анык байге ушул го дейм.

АРМАН

Дооронбек Садырбаевдин «Махабат дастаны» деген баймузыка фильми бар. Мындай фильмдердин башкалардан айырмасы – анда аткарыла турган чыгармалардын фонограммасы фильм тартыла электе эле даяр болуш керек. Башкача айтканда, композитор тартылган материалды экрандан көрүп, таланты жетишинче таасирленип, анан барып кабакты катуу түйүп алып пианиносун же башкасын койгулап кирбейт.

Ал сценарийдеги эпизоддорду фантазиясына жараша элестетип, режиссердун айтып бергендеринен эле элөп-желөп болуп калтектерин (ноталар) кагазга тизип башташ керек экен. Раймалы менен Бегимайдын ырларын Эстебес Турсуналиев менен «Казконцерттин» ырчысы Калемкаш Орошова аткарды. Экөөнө тең таң калдым. Кайсы мотивге сал десең дагы, «убакыт бергиле, жатташ керек, репетиция» деп отурбай, текстти бир сыйра карап, бир аз ойлонуп туруп эле Гагаринче «кеттик!» деген залкарлар эле, маркумдар...

Мисалы, Раймалынын «Манас» айткан жери бар. Тексти мыкты, негизинен, Докеники. Бул эпизодду орус шовинизмине айтылган каяша деп билсе болот.

Ошонун сөздөрүн Эстеке алдына жайып алып, кагазды карап туруп эле өмүр бою ушуну айтып жүргөнсүп, башынан аягына чейин бир такалбай уруп чыгып кетсе болобу!

Же Калемкаш Бегимайдын айтыш ырларын а да жайып алып, обонун казак радиосунда он эки күн отуруп тандап келген бир нече өлөң, термелердин ар кайсы жеринен курап ырдайсын десем, бир токтолбой дүкүлдөткөн бойдон аягына чыкты. Буларды көргөндө денем дүркүрөп, биз жөн эле басып жүргөн турбайбызбы деген ой келген.

Экөөнүн деми менен дердедеген бойдон Докеге барып, фильмдин аягында, махабатчыл байкуштарды тирилей куйкалап жаткан жерине бир ыр койсок кантет деген ойду айтып ийген экемин, «эң сонун, жаз ошол ырды!» дебедиби. Мен белгилүү ырлардан бирди коёбуз го деп тургам. Шашып калдым. Шашканым, биз анда Алматыда болчубуз. Эртеси Фрунзеге келип, симфоркестрди жаздырмакпыз. Ыр, анын оркестр үчүн партитурасы, аспаптардын партиялары эртең түшкө чейин даяр болуш керек болсо, шашпаганда кантесиң.

Идеяны өзүм берген үчүн эле баш тарталбай калдым. Бөлмөмө келип, Аманга чалдым. Раймалынын арманын бир-эки саатта жаза сал деп кыйнап атам да. Ал анда КГБда иштетчү. «Ай, Казаков, сен мени ушиерде ыр жазып отурат деп ойлойсуңбу?» – дегенде шаабайым сууй түштү. Кыраакы неме акыбалымды түшүндү окшойт: «Эки сааттан кийин чалып көрчү» – деди. Ал ортодогу убакыт обондун жалпы түзүлүшүн, мүнөзүн тапканга кетти. Аман өтө жоопкерчиликтүү адам эле. Айткан саатында чалсам: «Ал, кагаз калеминди, жаз» – деди. Бир эмес, эки вариант жазыптыр. Бирине обон чыгардым, фильмге кирди. Экинчисине дааган жокмун. Дегинкисинде ыр жазып эле отура турган жигит эле...

Мына, эч жерде жарык көрө элек варианты. Менден таланттуу бирөөнүн колуна тийсе, меникинен да жакшы обон жазылып калар.

О, арман, арман-арман, арман-арман
Не көздөп бу дүйнөгө келдиң адам?
Баары дос, баары тууган оомат барда
Киминден кысталышта болот жардам.

О, арман, арман-арман, арман-арман
Досторум, темселешип жер караган.
Не көрдүң, неге жеттиң бир өмүрдө
Киминде сүйүү болду жалындаган?

О, арман, арман-арман, арман-арман
Бул тагдыр мени кандай жолго салган.
Кош бүркүт болуп көккө учарымда
Не кармап турасыңар канатымдан?!

Чыгармачылыка жан оту менен кирер мезгилинде Аманды да КГБ канатынан кармап турду деп ойлойм. Аерге үйдүн азабынан кеткен эле. Ал жерден кан басымы асмандап, жүрөк оорулуу болуп, кант диабетин ала чыкты. Эгер Жазуучулар союзу убагында үй бергенде, балким, тагдыры таптакыр башкача болмок. Анык арман ушу болбодубу.

АКЫРКЫ ЫР

Аты жакшы эмес. Чынбы? Бирок ошондой ат коё турган да учур болот экен. Аны мен эч качан, эч кимге каалабайм.

Бул ыр өзөгүмдө көпкө жүрүп, бышып чыккан ыр эмес. Ажал сыяктуу капыстан келген ыр.

1991-жылы 19-августта ГКЧП болду. СССРдин биринчи президенттери М.Горбачев менен Р.Горбачева Форосто үй түрмөгө алынды. Янаев деген шормурун колдорун калчылдатып билдирүү жасады. Чачы да таралбайт. Азыр эле пивнушкадан чыга калгандай. Катарында балбал таштай болуп Пуго (МВД) ж.б. отурушту.

Качан болсо көзүнөн от чачырап, беш жыл бою өзүнөн башка эч ким түшүнбөгөн тилде сайрап турган (бул айла жок талант!) Горбачевдун тилден калганына, албетте, эч ким ишенген жок.

Биз анда Мамтелерадиодо иштетчүбүз. Эртеси эле: «Ты с кем?» – деген шүмшүктөр пайда болду. «Бог с нами, хер с вами!» – дегенге чейин бардык.

Далайдын шоруна калган, далай үй-бүлөнү талкалаган, финансылык махинацияларга кол койбойсуң деп мага кекенип, колунан келген жамандыгын жасап жүргөн бир шүдүнгүт чал бар эле, мага келип эле:

– Партия жеңет. Ошондо демократтар камаласыңар, а может атыласыңар, – деп басып кетти. Бу сенекке эмне мынча күч келди деп ойлодум. Ичим ирий түштү.

Кыскасы, иштеген киши жок. Ошо кезде Дооронбек Садырбаев «Кыргызтелефильмде» 90-жылдагы Ош окуясын тартып, анан ага репрессияны (37-жылдар), Үркүндү (16-жыл) кошуп өзүнчө эле сериал кылып жаткан «Кайран эл» деген ат менен.

20-августта жанагыдай шүдүнгүттөрдөн жаным кашайып турсам, Доке келди. Өң-далет жок. Ичинде бир коогалаң турат, бирок айтпайт. Болгону:

– Ай желмогуз (ал мени үшүнтүп эркелетет эле), Шайлообек эки саатта текстин бүтөт, а сен эки саатта обонун чыгар, бир саатта фонограммасын даярдап, кечинде киного тартабыз да, түнү менен проявкалап, үч копияны үч чет өлкөгө жөнөтүшүбүз керек, – деди.

«Кыргызтелефильмдин» реквизитинде бир жалпыйган домбура бар экен, жаман комуздан бешбетер кинкилдеген, ошону колума берип туруп,

бир бөлмөгө камап койду. Докемен анча чоочубайт элем, таңында мага конторадан бир таанышым чалган: «Тизмеңер ЦКга кетти, калганын түшүнсөнөр» – деп. «Камакта» отурсам Шайлообектин текстин алып келишти.

Об-боо! О дүйнө менен бу дүйнөнүн ортосунда, ок желкеге тиерде, жайнаган көздөр жабыларда жазылгандай экен. Биринчи ушу Шакени атабыз деген өңдөнөт.

Ырды окуп отуруп, бул азыр болобу, кийин болобу, өзүбүздүн акыркы ыр экенин сезип, калжың ойлорум кагылып түштү. Өмүрүмдө эки саат, бир саатка заказ алып көргөн эмесмин. Бирок Шакенин сөздөрү кинкилдеген домбурадан да үн чыгарып ийди. Мен өмүр бою обон чыгарып алып, анан текст издеген жан элем, бул жолу текстке арбалып турдум.

«Чындап ыйласа, сокур көздөн жаш чыгат» дегенге ошондо ишендим. Обон чыкты. Кечинде ар кимдин костюмун кийип киного тартылдым (үйгө барганга эч кимибизде убакыт болгон жок).

Шакем экөөбүз акыркы ырыбызды жазып койдук деп ойлойм...

СҮРӨТБАЯН

Суулуктайт мезгил жоргону

Көөдөнүндө көккө учар канаты бар,
Махабаттан айыкпас жараты бар...
Балдар элек билбеген барды, жокту
Бар болгону оозунда санаты бар.

Ободогу максатка жетсем деген,
Оору, кырсык баарынан шектенбеген...
Ышкыга мас, ыр жандуу балдар элек,
Ырдап жүрүп өмүрдөн өтсөм деген...

Бул сүрөт мага жаштыктан калган табериктей сезилет. Көп эле адам жолугат, чандасы жагат көңүлгө, көп эле буюм табасың, баары эле көздү кубантпайт, көп эле сүрөт жыйнайсың, чандасын көрүп ыйлайсың...

Бизди кошкон ошондогу тагдырга ыраазы болом. Ошол кезди эңсеп да, кайрылбас кайран күндөрдү Жараткандан жаш баладай тилеп да, бирок аны эч качан болтурбас турмуш чындыгынын алдында баш ийип, өксүп да алган учурларым болот. Кайра жашарыш үчүн эмес, тек гана ал кезде көбүбүздүн боорубуз бүтүн, айрымдардын өздөрү тирүү болгон үчүн.

Бу сүрөттөгүлөр кимдер?

Булар – 1971-жылы искусство институтунда өткөн жаш композиторлордун XI пленумуна катышкан өнөр адамдары эле. Өнөргө жаңыдан башбагып келаткан мага окшогондор үчүн ошол жыйын эстен кеткис майрам болгон. Ананчы, сыртынан угуп, өзүн көрө элек атактуулар чогулуп жатса, ойдо жок жерден аларга кошулуп турсаң, чогуу сүрөткө түшсөң, майрам эмей эмине.

«Сөздүн кыскасы, чучуктун узуну жакшы» дегендей, бабырай бербей бул сүрөттөгүлөрдүн белгилүүлөрү жөнүндө кеп кылайын. Азыркы акылга салбай, ошондогу асеримен чыкпай тааныштырсам дурус болобу дейм... (Сүрөт мукабанын ички бетинде)

1-катар:

Жолдубай Кайыпов, 25 жашта. Искусство институтунун студенти. «Айтылбай калган махабат», «Өскөн жер», «Көл үстүндө» деген ырлары бардык жерде ырдалып, анын тунук, наристе таза үнүн уккандын кумары канбай, кайра-кайра суранып турган кез. Бир аз жылдан кийин дал ушул калыбында: «Көңүлдүү кечиниздер менен!» – деп экран аркылуу ар бир үйгө кирип, анын сүймөнчүк мүчөсүнө айланып, кыргыз телевидениесинин кадырын көтөрөт. Бардык иште өзүн тың алып жүргөн, качан болсо жаркылдап, кишини өзүнө тартып турган, өнөрүн өксүтпөгөн бул керемет жигит ардак наам алат, аброю өсөт. Анан... Азырынча анын баарынан кабарсыз отурат.

Бекболот Абдраимов, 26 жашта. Пионерлер үйүнүн директору болуп туруп, үй-бүлөсүнөн башканын баарын таштап билим көздөп, чоң арена көксөп келген жигит. 320-бөлмөдө жашайт. Үч-төрт ыры элге тарап кеткен кези. Коммунист. Иштин майда-чоңуна карабай чоң жоопкерчилик менен мамиле кылат экен. Ачуусу жок. Жолдоштукка мыкты – ысык-суукта, өйдө-ылдыйда караан болушту парз көрөт. Пионерлер менен иштешип калган неме, бөлмөдөгү тартипке эле күйүп-быша берет. Авторкзалдай болуп, же ал бөлмөдөн эл үзүлсө экен.

Кийин Бекендин да башынан далай окуялар өтөт. Адам чыдагыс күндөрдүн дайрасын кечет. Тагдырдын ак-карасы аралашкан шырылдап кечмелигине жылаңайлак кирет. Нар көтөргүс жоготуулардын айынан жаңы жылдын алгачкы түндөрүндө дүйнө салат... Азырынча бу да бейкам. Келечекти бейкүнөө тиктеп отурат.

Рыспай Абдыкадыров, 30 жашта. Күн алыс ыр чыгарып, төгүлүп турган кези. Обончулардын өзүнчө бир мектебин ачып, «заочниктер» күн санап көбөйүп жаткан учур. Жандүйнөсү, баскан турганы, ырдаганы муңайым болгону менен абдан тамашакөй. «Адамдын чачы өсөт, тырмагы өсөт, сакал-муруту өсөт, а эмне үчүн баары өспөйт?» – деп эле кейий берет экен. Столдо турган «Экстра» деген аракты алып бизден сурайт: «Экстра деген эмне?» «Арак» дейбиз. «Жок, – дейт, – бул Элге Кадыры Сиңген Таланттуу Рыспай Абдыкадыров» – дейт. «Тескерисин билесинерби? – дейт. Жок,

– дейбиз. Анда өзү айтат: Анысы рас, таланты сонун, кыялы эшектей» – деп алып каткырат. Күлгөндө да муңайым күлөт экен. Борбордо ушунча таанышы туруп, биздин бөлмөгө келип конгонуна эле сүйүнө берчүбүз. Өзүнүн өлүмү жөнүндө кайра-кайра айта берип, кудайдын кулак-мээсин жей берип, жакындатып алдыбы деп да кетесиң. Бирок ал кийинчерээк...

Азырынча Кудайдан жакшы обон жана эркек баладан башка эч нерсе үмтөтпөй отурган чагы.

Мукан Рыскулбеков, 29 жашта. Алтымышында баладай жүрдү, ал кезде таза эле «ымыркай» болчу. Казактардын тили менен айтканда, оозун ачса бөйрөгүнө чейин көрүнгөн жигит. Айтматов: «35тен өткөндө бала кыялы менен калган киши – бактылуу киши» – деп, ушу Муканды карап туруп айтса керек. Ак көңүл. Ал кыргызча сүйлөгөндө эле жаныңа анын сырын билген котормочу алып жүрбөсөн, оңой менен түшүнбөйсүң. Өмүр бою: «Кейибе, бака, саз биздики болот!» – деп, кайдагы бир сазды «приватташтыралбай» кетти.

Ошол пленумга келген Рыспайды эртең менен эрте Мукан ойготкон экен, Рыспай бизге келип минтет: «Эй, бу кылмышкерлерге өлүм жазасынын эмне кереги бар? Аларды үч күнү Мукан ойготсо, өзүлөрү эле өлүп алышмак».

Кыргызстандын волейбол боюнча курама командасын жаңы эле таштап, обончулардын «куурама» командасына (жүрөктүн шыйпаң суусу боюнча) жаңыдан кирип: «Обондун эки канаты Рыспай менен Калыйбек болсо, денеси менмин!» – деп, кийин чоң-кичине конкурстардын далайын утуп, «Өчпөгөн жылдыз» сыяктуу, укпай эле жутуп алчудай обондорду чыгарып, «Эмгек сиңирген артист» болору, уулун кучактап уктаган бойдон ойгонбой калары капарында жок, телегейи тегиз отурган кези.

Калыйбек Тагаев. Сүрөттөгүлөрдүн «аксакалы», 31 жашта. Учурунда «Элмира», «Долон» баш болгон керемет обондорду чыгарып, обончулуктун өзүнчө аралын ачып, ачканда да ар ким эле баралбай турган «тозоку» жерден ачып, дубанды дүң кылган.

Прическасына эч бир чачтарач ат коё албайт. Аны бир кезде жаштыктын, атак-даңктын куюну чимирген бойдон көккө алып кетип, кыздар салган жибек тушоо буттарынан түшө баштаганда гана жерге кайтып, түз эле биздин институтка, болгондо да биз жашаган 320-бөлмөгө келип түшкөн.

Какенин достору көп. Конокко эле чакыра беришет. Түн ортолоп келет. «Караңгыда хулигандар көп, абайласаңызчы» – десем: «Мен деген боксермун. Тийишсе моминтип туруп урам!» – деп өзүн өзү экке уруп чалкасынан түшүп калат. Көп сүйлөбөйт. Кээде «чыйт» эткен тамашасы бар.

Бекмамат Бадыкеев. 30дун жака-белиндеги жигит. «Телмирбечи, тереземди чертпечи», «Кимдерге экен» сыяктуу обондору элге тез тарап,

ошол кездеги угармандарды үмүттөндүрүп турган учуру. Кичи пейил, бирөө жөнүндө ашыкча ой айтпаган, сыпаа жигит болчу: Пленумдун учурунда көп аралашалбай калганыма өкүндүм.

Анатай Өмүрканов, 26 жашта. Акын. Башкаларды окууну бүткөндө Токмокко жөнөтсө тоңкочук атып азабыңды берчү эле го, бу жигит Тажикстандын Мургабында мугалим болуп, бу жалганды «Дүйнөнүн чатыры» – Памирден туруп карап, өзү эле таза жаралган жандүйнөсүн ошол бийиктикте ого бетер аруулантып келген экен, сүйлөгөнү, күлгөнү тунук, ойлосо ою тунук, көп окуган, изги тарбия көргөн Анакең: «Жакшы акындан да жакшы адамдар чыгат турбайбы» деген ой калтырды. Кийин ондогон мыкты китептерди, обондордун сөздөрүн жазат. Мезгилдин бүктөмүндө жалп дей түшкөн далай «жазмакерлерден» айырмаланып, акын деген мезгилдин барометри экенин, анда беш-алты эмес, бир гана бет болорун далилдейт. Сыйлыктардын ээси, «Эл акыны» болот. Азырынча обончуларга «Памир дептерин» тааныштырып, аларды козутуп коюп, чыкчыйып турган учуру.

Эсенбек Мааданбеков, 19 жашта. Ушулардын эң жашы. Искусство институтунун студенти. Дегеле обончулардын ичинен эң эрте ойгонгону да ушу Эсекең болуш керек. 15–16 жашында Кыргызстанды дүңгүрөткөн обондорду чыгарган өнөрпозду билбейт экем. Өң десе өңү, өнөр десе өнөрү бар, кыздын баласындай Эсекеңди кыздар бура бастырбай турган кези экен, бир күнү ала качып кетпегей эле деп чоочуп да жүрдүк. «Баламасын» балдарга чейин ырдап, «Нарынымын» баткендиктерге чейин созолонтуп, «Кайдасың сенин» аялы жанында отургандардан бери озондоп турганда келип түшкөн экен, бу сүрөткө.

Кубаныч Осмонов, 20дан жаңы ашкан жигит. Искусство институтунун студенти. Иштеп да, окуп да жүргөн кези. Көпчүлүгүбүздү биринчи жолу радиого жаздырып, эфирге бердирген да ушу Кукең. Музыканы ошондо эле терең түшүнөт экен. Аккордеон берсең тытат, Эсенбектей болуп. Теория факультетинде окучу.

Билимдүү, бирок эч качан, эч кимге кырдаанып, акылдуусынганын көргөн жокмун.

Кийин артында турган Асанбек Иманбаев менен айтылуу «Тоолук кызды» жаратат. «Энекебайын» ырдабаган киши калбайт. Көптөгөн ийгиликке ээ болот. Азырынча скромный бойдон сүрөткө түшөт дагы, анан биздин бөлмөгө келет.

Качкын Боронбаев, 27де. Мукандын «Келген жок» деген ырын катыра ырдаган жигит. Кийин анын аткаруусундагы ырлар радиодон, кинофильмдерден элге белгилүү боло баштайт. Бирок өзү жөнүндөгү маалыматтар ошол кездегидей эле белгисиз бойдон кала берет... Кайсы бир райондон Бишкекке поезд менен келип-кетип иштеп жүрчү экен. Кийин күргүштөтө тарткан бейчышка тамекисин кыя чапкандай токтотом деп... жүрөгүн токтотуп алды дешти.

Бирөө зордоп келип сүрөткө түшүргөнсүп бултуяп турган неме – ушул макаланын автору, 20 жашта.

Үч эле обону бар. Таланты кичине болгону менен үмүтү чоң. Кийин Комсомол сыйлыгын алып, Эл артисти болорун, анан обончулуктан «түшүп» каларын билбей, ушул макаланы жазары түшүнө да кирбей, бейкапар турат. 320-бөлмөдө жашайт.

Асанкалый Керимбаев, 21 жашта. Күлкүчү. Тамаша укканда керебеттин биягына бир, тиягына бир кулап каткыра берип, кан басымы көтөрүлүп кетет да, башын кучактап отуруп калат. Ак көңүл. Кыз жан-дуу. Кубанычбек (бирге жашаган жигит) уктарда фантазиянын акесин окутат. Кыялында Асанды жетелеп алып каалаган кызын тааныштырып, алып берип дегендей, ойда бир жыргатат. «Кагылайын Кукуш, аржагын айт!» – деп Асакең төшөгүндө туйлап жатат. Кукең маззасын чыгарып жүрүп отурат да, араң дегенде каалаганына жеткизет. Асакеңдин көзү моймолжу-уп, мына-мына жаны эрип баратканда, ары жакта жаткан Аттокур тиги кызды оорулуу кылып чыгарат да, «кайфынын» баарын кагып түшөт...

Калыйбек Асанды бир күнү тамашалап жатпайбы: «Сен Асан бойдон жүрсөң эчтеке чыкмак эмес. Атыңа «калый» дегенди улап алып, обончу боло баштадың».

Кийин Эл артисти болот. Далай дүңгүрөгөн тойлорду өткөзөт. 50гө чыгарына эки ай калганда топтоң бөлүнөт...

Асанбек Иманбаев, 26 жашта. Жаш акын. Ырлары жарыяланып, аты чыгып, орустар айткандай «песенное творчество» кызыктырып, обончуларды изилдеп жүргөн кези.

Вундиза Абдуллаев, 22де. Ырчы. Искусство институтунун студенти. Орто Азия боюнча ырчылардын конкурсунда катышканы турат. Ушул пленумдун концертинде Мукандын «Эсте, энелерин» ырдап жатат. Мен аккордеон менен коштоп турам. Акыркы куплетин аяктап баратканда эле зал дуу дей түштү. Көрсө, кыргызчаны жакшы билбеген Вундукен «г» тамгасын «ч»га алмаштырып,

...Төгүлбөсүн эмчегиндин бермети»

деп ырдап ийиптир. Азыр Москвада жашайт. Угармандар аны радиодон берилип жүргөн «Биринчи достук», «Кечиргин» ж.б. ырлар боюнча билишет.

Бул сүрөттүн баяны ушундай, достум. Андан бери далай суу акты. Эң өкүнүчтүүсү – бул сүрөттөгүлөр түгөлү менен эми бу дүйнөдө эч качан чогула алышпайт...

Достор кетти бул өмүрдөн буюгуп,
Госттор кетти шаң аралаш ичилбей.
Биздин катар улам барат суюлуп,
Бирден сынган эски тарак тишиндей.

Дулдулдарым, дубан жарган дуулдап,
Шумкарларым, көктө сызган шуулдап.
Булбулдарым, тили каткан бейубак
Тулпарларым, туштан өткөн зуулдап.

Тирге койгон ширеңкенин талындай
Тизилгенбиз тизмесине өмүрдүн.
Турдук десек өчпөс болуп жалындай
Туруптурбуз кароолунда өлүмдүн.

Эстегенде жүрөк күйөт лаулдап,
Элесиңер – мага тынчтык бербеген.
Эмнегедир туш-тарабым аңылдап
Эн талаада жалгыз калган өңдөнөм.

Шалкым бошоп, унутулам кай бирде
Шайлоо бүтүп, шандец болгон урнадай.
Жүрөк сыздап, улутунам кай бирде
Жуп кетерде журтта калган турнадай.

Достор кетти, тостко батпай буюгам,
Тосттор кетти достор айтпай, ичилбей.
Биздин катар суюлганы суюлган,
Бирден сынган эски тарак тишиндей.

1980-жылы Тажикстандын Исфара шаарында кыргыз, казак, өзбек, түркмөн жана кара калпак жаштарынын фестивалы болгон. Ага акындар, чач тарачтар, тракторчулар, таш көтөргөн балбандар, ырчылар, айтор, чымыны бардан көгөнү барга чейин катышкан.

Биз бир пионер лагерге түштүк. Концертке даярданып, Калдаяковдун «Ак бантик» деген ырын ырдап отурсам эле аркаман бирөө кучактап калды, казакча сүйлөп. Көрсө, ошол ырдын сөзүн жазган Мухтар Шаханов өзү экен. Тааныштык.

Эртеси баарыбызды ар кайсы район-шаарларга бөлүштүрдү. Ар ким өз өнөрү боюнча конкурстарга катышмакка жөнөп кеттик.

Исфарага кайтып келип, бир кызык окуя уктум. Фестивалды уюштургандар жаңылып, Мухтар Шахановду Баткенге тракторчулардын конкурсуна жөнөтүп ийишиптир. Ал барат. Кең талаанын четинде катар тизилип ДТ-75 тракторлору соколору менен турат, ар кайсы рес-

публиканын желектери тагылып. Конкурсанттар, желегинер боюнча тракторунарга отургула! – деген буйрук болот. Баары отурат. Казак трактор бош калат. – Казакстандан эч ким келген жокпу? – деп кайра-кайра сураганда:

– Мен келдим! – деп эр Мухаң тракторго отурат. Старт берилет. Тарылдаган бойдон жөнөшөт. Мухаң да кетет. Конкурстун максаты – өзүнө берилген жерди баарынан тез айдап бүткөн чемпионду табыш.

Ошондо биринчи болуп Мухтар Шаханов келиптир! Бирок ал чемпиондуктан баш тартып, байгени экинчи келген кыргызстандык 16 жашар кызга тапшырып баса бериптир.

Көрсө, атактуу дың жерди бузгандардын бири ушу Мухтар Шаханов турбайбы. Ал – ал болду.

Бир жерде эл алдына чогуу чыкмай болдук. Мухаң ошондо «башкарманын баары окшош, бир райкомдун биринчиси башка райкомдун биринчисине коёндой окшош» деген мааниде ырын орусча окуп салды. Залдагылар кол чаап, уюштургандардын өң-далети бузула түштү. Абалды оңдойбуз дештиби, сахнага Жолон Мамытовду чыгарышты. Ал «Акынга – эркиндик!» деген тоталитардык режимдин талпагын ташка жайган ырын орусча күпүлдөтө окуп жиберди. Залдагылар дуулдап кетти. Кеченин калганын кыя чаап туруп, башкабызды сахнага чыгарбай, түз эле автобустарга салып, келген жагыбызга алып жөнөштү.

Кечинде Жолон аке комсомолдун бир жигитине өтө катуу туталанды:

– Сен алдагы акылың менен окууга өтмөк эмессиң! Сени өткөрүшкөн. Эл үчүн күйө турган бир азаматты чырылдатып туруп кулатышкан. Анын убалы кимге, ыя?!

Эми комсомолго митедей болуп кирип алыпсың. Бул жерде да эл үчүн чуркай турган бир тың жигиттин тамырына балта чаптыңар да, о кысталактар!

Эртеси сурам Жокөң айтат: «Буга Ош облусунан келгендерди тапшырышыптыр. Алар кайда барып, эмне кыларын билбей жүрүшөт, ар кимден сурап.

Бу кысталак болсо калың бактын төрүнө өзүнчө боз үй тиктирип, жаздыкты кат-кат койдуруп, бир кызга чай сундуруп, бир кызга ташытып, бир кызга башын желпитип жатат. Барсак, ордунан козголбойт. Анан кантип жинденбейсиң!»

Жокөң да, Мухаң да намыска жаралган, элин ойлогондо отко түшкөндөн кайра тартпаган, эптеп эле бир сый ургаалга илинсем деп бийлик алдында кулагын дирилдетпеген (андайлар азыр иттин кара капталынан), көкүрөктү эркин кармап, бу дүйнөгө бүркүттөй караган азаматтар экен.

Жокөң каза болгондо жазуучулардан жакшы сүйлөгөн да, жаны көбүрөөк күйгөн да ушу Мухаң болду.

ЭСИМДЕ

Төлөш

Бир күнү эле айылыбызга клуб башчы болуп айтылуу Төлөш Турдалиев келип калды.

Ошо кезде: «Кайдасың азыр?» – деп сурагандарга: «Жатат го, Таластын башында бир жолборс, барып кабар алып тургула» – деп койчу экен. Комузду калчылдата чертип, ырды эркелете ырдаган, обончу киши экен. Айылдагылар: «Осмонкул, Калык, Алымкулдар менен иштеген, бул ырдаганда акындар эс алчу» – деп эле дуулдата сөз кылып жатышат. Ырдаганын уксак дейбиз.

Аңгыча өздүк көркөм чыгармачылыгынын райондук кароосу болуп калды. Бардык. Биздин айылга кезек келгенде Төлөш байке сахнага чыкты. Биз жарданып карап турабыз. Анын атын айтканда эле зал дуулдады. Ал сахнага чыгып, стулга отурганда да көпкө чейин кол чабылды. Анан баштады. Комуз чертип жатканда артка кайрыган чачы ылдый түшүп, бетин жаап калды. Ыр башталганда гана башты артка силкет экен, ошондо капкара чачы жалт этип жапырылып, «эргип, а эргип, эргип бир гана черттиң, оо-уу Токтогул...» дегенде ыр залда отургандардын айрымдарынын түз эле сокур ичегисине барып бир тийгенби, айтор, кыйкырып башташты.

Мен анын өтө кооз, назик, мундуу үнүнө таң калдым. Комузду «чанып», аккордеонго өтүп алган кезим эле, эки анжы боло түштүм. Төлөш байкени сахнадан кетирбей жатышты. Ар кимдин өз үнү, өз ырдоо манерасы болушу керек экенин ошондо түшүндүм.

Кийин билсем, бизди таңгалдырган бу кишинин шумкары филармониядан кайкып чыгып, айылдык клубга барып канатын ташка бек жанып турган кези экен...

КТРде иштеп жүргөндө Төлөш байкеге келип, бир жумадан кийин радиого жазарыбызды айттым. Эски киши эмеспи, жалаң айран-сүт ичип даярданыптыр. Жазып баштадык, «Токтогулдун карылыгын». Эмнегедир баягы сыйкыр жок. Күчкө салып жатат. Аңгыча жанымда турган Турсун Уралиев деген режиссер: «Бу сообу?» – деп калды. «Сопсоо» – десем, «Ошондой...» – деп басып кетти. Анын сырын чечтик. Ошондон кийин аябай жакшы ырдап берди... Учурунда Осмонкул аксакал айтчу экен:

«Токтогулдун карылыгы Төлөш менен кетет, убара болбогула» – деп. Ошондой эле болду окшойт.

Жапар Чабалдаев экөөбүз кетип баратсак, артыбыздан Төлөш байке:

– Ой, иттер, кайда баратасыңар? – деп калды.

Жапакем чычалап:

– Биз сага окшогон бекерпоз эмеспиз, ишке баратабыз, – деди.

Анда Төкөм:

– Олда, иттер ай-я, силердин ырыңарды мен чычып отуруп эле ырдап коём, бара бергиле, – дебатпайбы.

Керим

«Жолугабыз аз күндө» деген ыр бар. Сөзү Ашыралы Айталиевдики, обонун Керим Жакшылыков чыгарган. Керим агабыз филармонияда иштептир. Өзүнчө бир оригиналдуу киши эле дешет.

Сахнага чыкканда көңүлү жок болсо, «Көлдүн жээги-и-и» деп созуп туруп, анан «эй» деп өзүн өзү сүрөп, көңүлүн көтөрүп алып ырдай берчү» – дейт.

Ал киши чукугандай сөз тапкан, салыштырмалары да таамай, теңтуштары оңой менен тийише албаган киши экен. Ошого ыза болушканбы, айтор, гастролдо жүргөндө Керимди ортого алып калыштыр. Сөздү Мыктыбек Үмөталиев баштаптыр. (Анын өз аты Мылтыкбай, агасыныкы Кундакбай болчу дешет.) Ага Керим:

– Ай, бириңдин атың Мылтыкбай, бириңдин атын Кундакбай, экөөңдү кошсо рогаткачалык касиетиңер жок, сен жөн отур! – дейт. Ал отуруп калат.

Андан кийин эч кимден кеп жебеген Шекербек Шеркулов: «Үчкө он беш мүнөт калды» деген мурутун уучтап чыйратып:

– Э, Керим, бу сен кандай эле сүйлөгөн кишини кагып-силкип... – дегенде эле Керим:

– Шаке, сиз чөп баскан кудук ооздонбой отуруп туруңуз, – дейт. Шекең да унчукпай калат.

Жапар Чабалдаев ошо кезде Бүткүлдүйнөлүк фестивалдын лауреаты болуп, жини келсе жөн турган кишини деле жыга чаап турган кези экен. Ал күпүлдөп калат:

– Эй, Керим, сен эмне элдин баарын каарып турасың, ыя?! – дегенде Керим:

– Өй, Жапар, эки бетине эки көмөч тыгып алгансыбай, автобустан чыга тур! – дейт.

Жапаке түптүз барып шопурдун мандайындагы күзгүдөн бетин карайт да, эшикке чыга качат. Калганы сүйлөбөй кутулат.

Кийин бу киши филармонияны таштап, мергенчиликти аркалап, тоо таянып кетиптир. «Киши кийик болуп кетти» – деп коюшчу экен.

Токтогулдун тоолорун аралап жүргөндө районго филармониянын артисттери келгенин угуп калат да, келип айтат:

– Төркүндөрүм, күнүгө кой этин жей берип, жадагандырсыңар, силерге арнап кийик атып келдим, эртең эч жакка барбай ошону ооз тийип кеткиле, автобус менен алып кетем.

Баарын даярдатып коюп эртеси келсе, артисттер жок. Райкомдун секретары конокко алып кеткенин угат. Издеп жүрүп таап, кирип барса, тили курч неме дагы эмне деп жиберет деп, бир тобу ордунан тура калат:

– Кел, Кеке, кел, – деп.

Ошондо Керим ага баарын бир сыйра тиктеп туруп:

– Мен жаңы макал чыгардым: «Буканы малым дебе, артисти элим дебе». Аман болгула, – дейт да шарт чыгып кетет.

Ушу киши менен бир жолуксам, айткан-дегендерин радиого калтырсам, телеге алып чыксам деп жүрдүм.

1984-жылы Дооронбек Садырбаев «Махабат дастаны» деген фильмин тартам деп баарыбызды Кызыл-Үңкүргө алып барды. Аерде эки айдан ашык болдук. Керим ага ошоякта жүрөт дегенди угуп, ар кимден айттырдым. Дайыны табылбады. Кийин уксак ал кезде Тогуз-Тородо жүргөн экен. Кайран киши, жалгыз тоо-ташты аралап жүрүп дүйнө салды. Бир жолукпаган арман менде калды.

Рыспай

Алтымшынынчы жылдар орголоп калган. Айылыбыз жаңыдан ирилешип, электр жарыгы, радио келип, карагайлардагы коңгуроолордон керээли-кечке концерттер берилип дегендей, айтор, бир башкача шаңдуу турмуш башталган. Ал кезде Айталиев, Алмакунов, Мамбетбаев, Шералиев, Түркмөновдордун ырлары популярдуу болуп, жазгы гүлдөй жамыраган ийримдерде кайрыгы жерге тийбей, эл дагы эмнегедир ыр жандуу болуп бараткан.

Жаңы ыр чыкса эле жаттайбыз. Мектепти башыбызга көтөрө ырдайбыз. Кийинкисине кулак түрүп калабыз. Бир күнү танаписте таранчыдай чуулдап жүрсөк эле сырттагы радио-коңгуроодон бир укмуш, биз мурда угуп-көрбөгөн, сыйкырдуу кайрыктар чыга баштады. Көбүбүз карагайдын түбүнө жетип барып, коңгуроону тиктеген бойдон дендароо кишидей туруп калдык. Аккордеонго да, үнгө да, ырга да таң калганды айтпаңыз. Ыр аябай тез бүткөндөй болду. Дагы ырдаса, кайталаса деп турсак, башка бирөө ырдап жиберди. (Башкаларды билбейм, менин уккум да келген жок, көп жыл бою ошол ырды ырчысы менен кошо жаман көрүп жүрдүм.)

Көрсө, ошондо биринчи жолу Рыспай Абдыкадыровдун «Түгөйүмүн» уккан экенбиз. Ошол күндөн баштап аны күтүп, керемет, муңайым үнүн эңсеп, азгырыгынан чыгалбай, мурда ырдап жүргөн ырлардан акырындап алыстап, жаңы, жанды бейпайга салган, уккан сайын кумарды арттырган, сырга толгон сыйкыр дүйнөгө тартылып бараттык.

Жылдар өтө берди. Горизонттон жарк этип көрүнгөн Рыспайдын жылдызы балбылдап көккө чыкты. Теңирим кыргыз, казактай эгизине мээримин бирдей төгүп, эки элдин асманында Рыспай–Шамшы (Калдаяков) деген кош жылдыз жанып турду. Мүнөздөрү, талант деңгээли окшош эки агамдын армандары да окшош болду...

Кыргызда өнөрпоз көп. Обончу, ырчы андан бетер. Жанына жанды теңебегендер четтен чыгат. Мастардын кол чапканын Манастын батасындай көргөндөр да жок эмес. Бирок Рыспайчалык катуу чыккан, бүтүндөй элди заматта баш ийдирип, жүрөгүн ээлеген, кыргыз обонуна жаңы тембр, жаңы диапазон киргизип, текстуралык, формалык төңкөрүштөрдү жасап, атак-даңктын түшкө кирбеген торнадосуна туш болгон, мундуу ырдын мунарасын тургузуп, анын башында отуз жыл бою күүсүнөн жанбай, өз үнү, өз почерки менен булбул болуп таңшып турган дагы бирөө барбы?

Эс тарткандан эки дүйнөнүн босогосун аттаганга чейин эгем берген талантка энедей табынган, жай тирликтин жыргалынан, жеке мамилелерден, атургай көр оокаттан кечсе да, жападан жалгыз оюнчугун кучактаган наристедей ыйык өнөрүн дайыма бооруна кысып жүргөн, түшүмдүү кезде тойдум деп, түшүмсүз кезде койдум деп тыным албаган, намысынан камчы кетирбей, анын жаңы обону кайсы бир бечаранын жанын сактап калчудай тынбай изденген Рыспайдай төп жоргону өнөрлүүсүн ыкшоо, өнөрсүзүн өжөр жараткан кудурет кыргызды сынаш үчүн берген болбосун?

Биз андай сыноолордон көп куладык. Себеби кайсы заман болбосун кыргыздар үчүн өнөрпоз менен сулуу кыз Теңирдин бир элге берген белеги, байлыгы болбой, жан кумарын кандырчу эрмек катары каралып келет. Ошондон уламбы, концертке чогуу чыкканда элге: «Жаныбызда тирүү классик турат» – десем, улуу обончу уялып кетер эле...

Инсан болуш үчүн жалгыз өнөр жетишсиз. XIV кылымдагы жанын чындыкка алмашкан Толубай менен Токтогулдай, өз улуулугун таамай баамдаган Жеңижок менен Калыгулдай, акты ак, караны кара деп ачык айталган, акмактын жылуу үйүндө аш ичкенден көрө, ай-талаада бурганакка төш тосконду артык көргөн Атай менен Рыспайдай азамат болуп туулмайынча тарыхтын эшигин каккылагандан пайда жок.

Анын кыялы татаал эле дешет. Меники да оңой эмес. Бирок биз тааныш болгон 27 жылда ар кандай шартта жүргөндө да, жүрөктүн шыйпаң суусуна түшкөн күндөрдө да, сирке суу көтөрбөй турган кездерде да мен ал кишинин мээриминен башкага туш болбодум...

Кээде мага мындай бир ой келет: Теңирим Рыспай аганы жаратарда, алыстан көрүнүп жүрсүн деп шыңга бойду, жандүйнөсүнүн күзгүсү тунук болсун деп, ботодой жайнаган көздөрдү, кулактан кирип бойду алып турсун деп, жумшак муң коштогон, ачык асмандай шаңкайган, торгойдун канатындай бир тегиз дирилдеген ширин үндү, жаны тынбай болкулдап, ар нерсени өзү аркылуу жүгүртүп, ой-санаасын дүргүтүп, илхамын ойготуп, кыялын ойнотуп турсун деп, кайнар булактай тынчы жок жүрөктү, жаркырап күйүп турсун деп, маңдайына жылдызды, жарылып учуп чыксын деп, жаратман духту, талантты анан да далай бактысыз өнөрпоздордой болуп чыгармалары көкүрөгүнөн сызылып келип же кагазга түшпөй, же аспапка чыкпай калбасын деп, безилдеген манжаларды, айтор, төпжорго жанга не керек болсо, ошонун баарын шашпай, өз кереметине жууруп туруп жасап, анан өзү бир сыйра маашырлана карап көрүп суктанып: «Кой, муну элине тезирээк жеткизейин» – деп, ашыгып, кыял-жоругун чампалай салып, жарыкка чыгарып, тагдырдын колуна салып берсе керек.

Тагдыр болсо улуу күч. Адамды инсан кылам десе ар түрдүү жолго салат. Алардын экөө маалым: Бири – ар баскан кадамына гүл өнгөн, бак айтылган даңгыр жол. Ал жолдогу адамды Замана өзү колдон-буттан алып дегендей, жасап алат. Убактылуу. Замана менен кошо кетет. Кайтпайт. Жасалма инсан.

Экинчиси – чыныгы таланттуулардын жолу. Алардын турмушу сыртынан бакыбат көрүнүшү да мүмкүн. Бирок аларды өмүр бою бир арман коштойт. Ал армандын тек-жайын өздөрү да түшүндүрүп бере алышпайт. Качан болсо жүрөгүн бир муң чымчылап, жандүйнөсү тынчыбай, улуу-луктун чегеси жүлүнгө сайылып турганы турган.

Көккө умтулган албуут күч көр дүйнөнү, ыбырсыган жай тирликти жат кылып, кайсы бир жерде жашынып жаткансыган керемет дүйнөгө азгырып, бирде календер чапан жамынтып, бирде билбегенди сагынтып, бирде күл калтырбай күйгүзүп, бирде акылман калпак кийгизип, бирде чыбык атты мингизип, бир көргөнүн кул көрбөй, бир көргөнүн хан көрбөй, ыйлатып да күлдүрүп, кубанычынан кайгысы арбын, чындыгын жалган кыйнаган, чын тийбестер каткырып, чын адамдар ыйлаган, кааласа гүл ордуна өкүт өскөн адырлар менен, кааласа суу тааныбас такырлар менен, ташпиши арбын өмүрдүн көөнөргөн жолунда жетелеп жүрүп отуурар экен.

Турмуш ошол. Бардыгы бир жолдо келаткандай сезиле берет турбайбы.

Жаныңда жүргөн жакын адамыңдын кандай тагдырга туш болгонун толук аңдабай, анын ичинде нечен жылдап жаткан жанар тоосунан кайнап буу чыкса, көрпөнделик кылып жай үшкүрүк катары кабыл алып, мөлтүлдөп аккан магмасын демейки көз жаш деп, кыял-жоругун социалисттик реализмдин оң каарманынын эт туурагычынан өткөзүп,

ал-жай сурашканды сырдаштык деп, сахнага чогуу чыкканды ырдаштык деп жүрүп, анын жандүйнөсүнүн четин да ачып көрө албай калганыңды сезген арман эмей эмне?!

Рыспай ойдо жок жерден эчкирип ыйлап жиберер эле. Мунун себебин ушу күндө ким билет?

Кээде олуттуу, акылдуу сүйлөп келатып эле оюн салып бала болуп кетер эле. Балким, тагдыр буюрган жолдо баратып, жай турмушка кайрыла калып, андан тез эле зеригип, кайра өз жолуна кайтып жүргөн учурдур.

А балким, чыгармачылыктын кезектеги түйшүктүү сапарынан чаалыгып кайтканда, көңүлү азып, көкүрөгү бошоп, өзү ырдагандай нечен ирет мээрим издеп, өзүн өзү кыйнап, адамдардын арасынан мемиреген бир бейпилдик табылар бекен деп кайрылганда, алардын көр оокаттан баштары чыкпай жатканын көрүп, буларга Апендиден башканын кереги жок окшойт деп купшундап, куудулданып коюп кайтып кетип жүргөндүр. Ким билет. Булар бир божомол деңизчи.

Талант – товар эмес. Ал табияттын элге берген белеги. Ошол элди сынаш үчүн берет. Себеби улуу эл жапызын өргө түртүп чыгарса, пас эл бийигин көргө сүйрөп түшүрөт.

...Бир нече жыл мурда экөөбүз концерт коюп жүрсөк Рыспай аке айтып калды:

– Эй, үкам! Билесиңби, Шамшы Калдаяков 1931-жылкы, мен 1941-жылкы, сен 1951-жылкы экенсиң. Ортосу он жашпы? Эми туулган күндөрдү кара. Арасы он күндөн. Эй, жайында мен отпускага чыкканда экөөбүз Шамшы акага барып учурашып келбейлиби?

Бара турган болдук. Рыспай ага Шамшы менен Чымкентте кантип жолугуп, эки-үч күн эки дүйнөнүн ортосунда жүрүшкөнүн айтып берди.

Арадан аз убакыт өтпөй эле Шамшы Калдаяковдун каза болгонун уктук. Рыспай ага аябай өксүп ыйлады...

Эми экөө тең жок. Теңирим бул эки чоң талантты эки элге опокшош кылып жараткан экен. Куштун эки канатындай, экөө эки элдин өнөрүн бийикке алып чыкты. Эки элди алыска таанытышты. Бирок эки эл тең өз перзенттерин маңдайына сыйгыза алган жок. Экөө тең дүңгүрөп катуу чыккан. Экөө тең чыныгы баасын албай кетти. Экөөнүн тең ырлары наркын жоготкон жок.

Бир аз айырма бар экен. Шамшыкең убагында «оюн салып» дегендей жүргөндө Кунаев үч жолу чакыртып, кабыл алып, Алматыдан үй бердирип, ишке киргизип ж.б. жардамдарды берген экен.

Рыспай аганын андайды эскергенин укканым жок.

Шамшы дүйнөдөн композитор деген ат менен өттү. Бул сөз дүйнөгө маалым. Рыспай дүйнөдөн кыргыздан башка эч ким түшүнбөгөн обончу деген ат менен жерге коюлду. Экөө тең татыктуу баасын алган жок. Ушуга келгенде эки элдин жетекчилиги (партократы да, демократы да) майдаланып туруп алды.

Бийлик алардын талантын көрүп-билип турса да, өз короосунда көздөрү кибиңдеп, кулактары дирилдеп байланып турган арзымат-авторлордон Рыспай менен Шамшы алда канча бийик экенин сезип турса да, бир чети бийликтен элди тартып алганына ич күйдүлүк кылып, экинчи жагынан экөө байлоого көнбөй кайып болуп турганына жини кайнап, анысын ачык айталбай, айласы кеткенде булардын баскан-турганына асылып, сый ургаалдан четтетип, «азоого чалма» саясатын жүргүзүп келди.

Кайрандардын таланты бааланбай, бийликке болгон мамилеси «бааланды».

Бул күндө Рыспайдын да, Шамшынын да бучкагына тең келбеген «Эл артисттери» эки республикадан тең арбын табылат.

Бирок экөө тең Алыкул сыяктуу мезгил карытып, кайтып келчү инсандар. Себеби суу канча ылайланса, таза булактын кадыры ошончо көтөрүлөт эмеспи.

Рыспай Абдыкадыровдун «Эсиндеби» деген ыры бар. Сөзү Жакшылык Алымовдуку. Ал экөө ага чейин «Түгөйүм», «Таанышыңдай карагын», «Сага» деген ырлары менен угармандарын «жинди» кылып, алардын саны күн санап өсүп жаткан кези экен. Өздөрүнүн да кагаз кармаса эле казалы төгүлүп, оозун ачса эле обон чыгып турган учуру окшойт.

Бир кечеде экөө мелдеше кетишет. Берилген темага акын канча убакытта сөз жазса, обончу ошончо убакытта обонун чыгармак болот. Мелдештин бир да шарты бузулбай, «Эсиндеби» деген керемет ыр ошол түнү жаралганын Жакшылык аба айтып берди эле. Кайран гана жаштык кез, кайран гана жүрөктүн шыйпаң суусу! Экөө кошулганда не деген эрдик жаралбайт!

Ошентип ыр чыгат да, гобойдо Телман Сыдыков коштоп, обончунун шаңкылдаган үнү менен республиканын булуң-бурчуна дуу дей түшөт. Аны ырдабаган киши деле калбайт. Ошондо махабаты көл жээктеги сары кумга жайнап өскөн гүлдөрдөн башталып («Жээктеги кумга уй чычып кетип эле бирдеме өспөсө, кайдагы гүл» – деп Жакшылык аба өзүн сындап калар эле), аягында сүйгөнүнөн айрылып, жүрөгүн үмүт менен дарылап жүргөн кишилер жайнап кеткен. Ырдын мааниси ушундай эмеспи. Анан

калса бирөөнүн сүйгөнүн өзүнүкүндөй даңктаган, аялга арналган ырды аялдар ырдап (башка элде «лесбиянка» атка конушмак), эркекке арналган ырды эркектер ырдай берген (орустар мындайларды «голубойлор» дешет), оңой менен акылга сыйбаган жакшы элбиз. Бул эми сөздөн улам айтылып кетти.

«Эсиндеби» – табышкандарга таберик, ажырашкандарга арман болуп берди. Кайсы гана аспапка салынган жок да, кимдер гана ырдаган жок. Бирок бул ыр боюнча менин өзүнчө арманым бар...

1991-жылы кышында Рыспай акенин 50 жылдыгы өтүп калды. Тойго чакырбаса да барчулар четтен чыгат экен, чилдеге карабай бир короо болуп, Ошко бардык (кийин, мемиреген күздө көзү өткөндө далайынын карааны көздөн учту го!).

Ошо кездеги обкомдун биринчиси Батыралы Сыдыков менен облаткомдун орун басары Асылгүл Абдрехменованын күнү-түнү жасаган көзөмөлүнөн улам кечээ эле бүтпөй кала тургансыган иштер бүгүн ойдогудай өтүп жатты. Чоң концерттин программасы түзүлдү, даярдалды, Ош драма театрында башталып да кетти. Өнөрпоздор биринен сала экинчиси залды дуулдатып жатат. Рыспай аке экөөбүз сүйлөшүп турабыз.

– Программада жаңылык жок болуп жатат, – десем:

– Экөөбүз жасабайлыбы, – деди.

– Кайсыны?

– «Эсиндебини».

– Жашыңыз улуу, сиз биринчи бир партиясын алыңыз, калганын мен ырдайын.

– Болду үкам, мен гобойду алдым.

Аңгыча ал кишини сахнага чакырып калды.

– «Эсиндебини» айтканда чыга бер, – деди.

Чынымды айтайын, толкундап турдум. Репетиция болбой калды. Сахнадан биринчи жолу экөөбүз эки аккордеондо эки башка партия ойноп, эки үн менен эл алдына түз эле ырдап жибергени жатсак... куру дегенде бир жолу кайталап алсак эмне!?

Теңир колдодубу, тажрыйба жөлөдүбү же элдин демиби, айтор, бир да жеринен жаңылбай аягына чыгып кеттик. Чынында эле жаңылык болду! Болору болду, бирок ошол ыр экөөбүздүн аткаруубузда ошончо камера, магнитофондун бирине да илинбептир. Ошол учурда баары эс алып калышкан экен... кийин сыйпалап таппай калдык.

Рыспай аке борборго келгенде радиого жаздыралы деп жүрдүк. Мына-ана, эмкиде дегиче а киши нары карап кетти.

Кийин 60 жылдыгында «Эсиндебини» кайрадан сахнага алып чыкканга түгөй таппай калдым. Рыспай акебиздин ичинде эч ким ордуна коё алгыс сыр кете бергенин ошондо билдик.

Асан

1969-жылы апрелде Кетмен-Төбөгө бардык. Мамбет Таранчиев деген акындын бригадасына мени музыкант кылып алышкан. Анда Токтогулду суу баса элек, эл көчө элек кези. Оюн коюп жүргөнүбүзгө үч-төрт күн болуп калган.

Мейманканадан чыгып турсам ак кепканы кашына чейин баса кийген, сүзөнөөк бука көздөнгөн бир жигит түз эле мени көздөй келатат. Бир көзү мушташтан кенен-кесири көгөрүп чыгыптыр. Саал кызуудай да көрүндү. «И-и, куда кааласа мушташат экенбиз» – деп турам. Ал жакын келип токтоду да, соо-согулган көздөрдүн төбөсү менен тиктеп туруп:

– Эй, сен кыяк тартасың а? Мен да тартам, ырдайм керек болсо... – деп жиберди келген кебетесине айткан сөзү жарашпай.

– Көзүң көргөнчө ырдапсың го...

– Ха-ха-ха.

Асан Керимбаев экөөбүз ушундай таанышканбыз.

* * *

Мен даңылдакмын деп жүрсөм, Асашың ай-талаадай аңылдаган неме экен, шапата урган бойдон агып кеттик...

* * *

Күнүгө көрүшөбүз. Кыяк тартабыз, ырдайбыз. Сырдашабыз.

Мен ошол жайда ачылганына эки жыл болгон искусство институтуна тапшырайын деп жүргөм. Ошо кездеги жаман акылыма салып, аны борборду көздөй азгырдым. Карасам, анча көңүлү жок.

Айтмакчы, ал кезде биз чоң максат көздөгөндү билчү эмеспиз. Асан райондогу маданият үйүнө артист болгонуна жетине албай, мен борбордон барган эл чыгармачылык үйүнүн артисттерине айлыгы жок аралашканыма төбөм көккө жетип жүрбөйбүзбү.

Искусство институтунун ректору баш болгон мугалимдери күнүгө жол карап, акыйып эле Асан экөөбүздү күтүбаткандай айтып ийсем керек, саал ынана түштү.

Ошентип окууга чогуу тапшырып, бир бөлмөдө жашап калдык. Кийинчерээк Кубан деген курсташыбыз: «Асанды биринчи көргөндө «ата-ата» деп жибере жаздагам» дебатпайбы. Анткенинин жөнү бар – Асакең окууга келгенде чачты артка кайрып, 106 кг салмак менен кайкалап басып, абитуриент эмей эле колхоздун башкармасындай келген.

Азыр кандай экенин ким билет, ал кезде дем алыш күндөрү студенттер тууган-урук, жоро-жолдош издеп «тентип» кетишчү. Ошондой күндөрдүн биринде Асан экөөбүз калыппыз. Агыш нан менен суу ичип отуруп балалыктын айылына кирип кетип, түндүн бир оокумунда араң чыктык. Айтып отурсак экөөбүз тең эрке жетим экенбиз.

Кайран Асан!

Каргадайында жер ооду эмне экенин көрүптүр. Ал кадимки Керимбай болуштун небереси эмес беле. Совет өкмөтү Асандын ата-энесин Анжыяндын адырына ыргыткан экен: «Атаңдын көрү дүйнө бок, кечээ көргөн бүгүн жок!» – деп, кечээ эле эл сурап турган болуштун тукумдары өз эл, өз жеринен куулуп, өзбектердин коюн кайтарып калыптыр.

Мээ кайнаткан ысык... чымчып алар чөбү жок такырлар... от кууп каңгыган койлор... алардын артынан аң-дөңдө таманын ташка тилдирип, жыңайлак чуркап жүргөн жаш бала.. Кетмен-Төбөм көрүнөр бекен деп улам бир дөңгө чуркап чыгып шаабайы шапайып бүткөн жаш бала... Өмүр бою үшүнтүп каламбы деп бүк түшүп ыйлап жүргөн жаш бала...

Сакадай жүрөгүнө санаалуу тагдыр катип батты десеңиз.

А балким, Асандын обондорундагы мундуу кайрыктардын сыры таман каны, көз жашы менен Анжыяндын адырларында калгандыр?

Асандын обончулугу башкалардан кеч ойгонду.

Студент кездей болобу! Калыйбек Тагаев, Бекболот Абдраимов, Асан Керимбаев жана мен 320-бөлмөдө жашадык. Калыйбек менен Бекболот атактуу кези. Менин да эки-үч обонум элге тарап калган. Асан гана эч нерсе чыгаралек болчу.

Бир күнү сабактан келсем, Асандын настроениеси наскисине түшүп калыптыр. Себебин айтпай жатып араң айтты. Көрсө, обон чыгарыптыр да Калыйбекке угузуптур. Какең болсо:

– Койчу-ай, мышыктын осурагындай кылбай. Ушундай кантип обон болсун! – деп «жыга чааптыр». Андан да жакшы жазсын деген го.

Мага угузчу десем, башка жеген музоодой жалтактап, заарканып жатып араң ырдады.

– Мунуң кийин элдик ыр болот, – десем таптакыр ишенбей койду. Мелдешип да кеттик. Ошол обону «Кайдасың» деген ат менен ырдалбаган жери калган жок. Кийин «Элес» эстрадалык тобу аны эки жыл бою хит кылып жүрдү. Бирок ал вариантын Асан өзү укпай кетти...

Асандын ошол обонун экөөбүз эки аккордеон менен кыргыз радиосуна жаздырганбыз. Кийин табылбай калды. А тургай көркөм кеңешке да коюлбаптыр. Ал кезде музыкалык редакцияны Таштанкул Бөрүбаев деген филолог-ашпозчу башкарчу. Ал кишинин «амири» менен студент кезде менин аткаруумда жазылган 20га жакын элдик ырлар дайынсыз кетти. Ушуларды көрүп-билип жүргөн Асан тиги Бөрүбаев кызматтан кеткиче радиого жазылган жок...

* * *

Обон оңой эле чыгып турган бир учурлар болот. Мен анда Чолпон-Атада иштечүмүн. Шаарга командировкалап келип, түз эле Асанга барсам обон чыгарып жатыптыр. «Эртең Омокеге (Омор Султанов) бармак элем, куру кол барбай обон ала барайын дедим» – деп «Жылдызым учат» деген текстин «арбап» жатыптыр. Мен да «куру кол барбайын» деп Омокенин дагы бир текстине обон жазып кирдим. Бат эле бүттүк. Эртеси барып акынга ырдап берип, бир сыйра ыйлашып да алдык. Асандыкы «Жылдызым учат», меники «Коштошуу» деген ат менен ырдалып кетти.

Асан экөөбүзгө Салижан Жигитов же Дооронбек Садырбаев агалардыкындай эмгекчилдикти бергенде, балким, миңден ашык обон чыгарат белек, «сакал алгычты сайсаң да ушул экөөнүн ыры» деген ылакапка илинет белек, билбейм.

Буйруганын көрдүк. Асан үчүн 80-жылдар жемиштүү болду. Ошол кезде ал заманбап музыкалык көркөм каражаттар менен шөкөттөлгөн, нукура элдик колориттин казанында бышкан керемет обондорду чыгарды. Мындай синтезди ал атайылап жасаган жок. Ал ичинен жетилген табигый табылга болду. Ошондон уламбы, айтор, 90-жылдары «Асан Керимбаев Рыспай ачкан мектептин акыркы бүтүрүүчүсү болду» деген кеп чыккан.

КАДЫР ТҮН

Чыгармачылыктан башка менен иши деле жок, ар жерде күн кечирип, бирде эргип, бирде эзилип, бирде тоодой зор болуп, бирде тооктой кор болуп, бирде хан жетпесте, бирде кул кечпесте жүргөн жетөөбүздү Теңирим ошо күнү бир жерге жыйнады. Баарыбыздын тең базарыбыз жүрүп турган кез эле. Шаардан качып, тоо аралап кеттик. Кадыр түн тосмой болдук. Ал кандай тосуларын деле дурус билбейт экенбиз. Ыр менен тостук. «Кадыр» деген сөз «ыр» менен бүтөт деп койдук.

Рыспай акебиз баштады, жаңы, эч ким угалек обондордон. «Аман бол, жарык жылдызым» деген ыр экен. Сөзү Омокеники деди.

Сырдуу асман астында, муңдуу килем үстүндө учуп жүрүп, милтелүү булбул өңдөнүп, милдеттүү кургур өңдөнүп, аккордеондун жүлүнүн суу-

руп чойгулап, жүрөгүн тынбай койгулап, болгон ызасын түнгө чачып, толгон кусасын үнгө чачып, өксүп турду:

...Өзүңдү ойлоп турармын,
Өмүрдөн өтүп баратып...

Тунжурайбыз. Ыр бүткөндөн кийин да өзүнө кайтып келалбай, ыр күүсүнөн чыгалбай, кайрыктар туш-тушка сүйрөп кеткен жандүйнөсүн жыйнай албай, ошенте түшкөнүнө өзү да бир аз ыңгайсызданып, тээ түпкүрүндө обонуна пикир күтүп отурду, кайран гана Рыспай аке!

...Түбөлүк жашап калыш ой
Түшүмө такыр кирбеген... –

деп, өзүн жолго байлап, эртели-кеч келчү ошол чындыкты биротоло моюндап, күтүнүп калган кишидей, эси-дартын бир чекитке байлап, көзүнө дал ошондон башка бу жалгандан эч нерсе көрүнбөй, мунайым тиктеп, мундуу сайрап, жандуунун баары жаа бою качкан Өлүмдүн жанынан баанек тапканын, жарыгын жаап жатканын, түндү көздөй тартканын, түпсүзгө эшик ачканын, кайран гана Булбулум, каңырыкты түтөтүп, кайгырып айтып отурду...

Тунжурайбыз. Бул тынчтыкты сөз сүйлөп бузганга эч ким дааган жок. Асанкалый аккордеонду шашпай алып, биз укпаган ырдан баштады.

Аны көптөр токчулуктун баласындай, кайгы-капаң менен иши жок, махабаттын айылында чок жүрөктү колго алып, чоочун үйгө жол салып, кыздар салган жибек тушоо бутунда, сүйүүнүн небак тытылып бүткөн байрагын кырк жеринен жамап алып, күнү-түнү атакада жүргөн, түйшүгү чакан, жаны бекем немедей көрүшчү.

А чынында Асакең андай эмес эле. Кан басымы өйдөлөп, кант диабети жармашып, аны менен кармашып, анын айынан көп нерседен айрылып, көмүскө жатып кайгырып жүргөн кези болчу. Чын сырын эки-үч эле киши билчү.

Ошол Асакең ойдо жок жерден онтоп жибербедиби:

Жашоо бир улуу дайра экен
Жаш кезде билбес кадырын.
Өмүрдүн арты кайгы экен,
Өлүмү ээрчийт акырын...

Башканы билбейм, мен чыйрыга түштүм. Эмне, Рыспай акенин эшигин каккан шум ажал Асакеңе да кабар жибергенби? Аман-соо отуруп эмне үчүн өлүм жөнүндө ырдашат? Акыры келчү немени, азыртан ырга салалы дешкенби-и, же буларды шаштырып кеткен жайы барбы? Же жөн эле өнөр парзы кылып, акындарга үн кошуп жатышабы? Жок, өлүм жаткан саптарга келгенде өзгөчө өксүп, бөтөнчө күрсүнүп жиберешти эле, кай-

рандар. Ошонусуна караганда аман туруп айталбас, арман кылбай коё албас бир сыр көңүлдөрүнө жебедей кадалып, жандарына жай бербей, кыйнап жүргөн сыяктуу...

Ошондо эмнегедир Жолдош да (Мамажанов) ырдады эле:

Ким билет, дагы канча жашоо калды,
Чоочутат кайра келбес жердин алды.
Таарынтпай жүрсөм экен досторумду,
Ансыз да адам деген жашка жарды...

Туура, биз кыргыздар жашка эле эмес, көп нерсеге жардыбыз, анын ичинде чыныгы талантка да. Ошондо Теңирге минтип жалынтым келген:

«О касиеттүү Теңирим! Бул ачуу чындыгыңды ырдагандар аны тилегендер эмес эле. Ыргагы келе калып, ырдаса ырдай койгондур. Анысын зар какшаган өтүнүч дей көрбө, Жаратканым. Алардын эл көңүлүн көтөргөндөн башка озуйпасы, эч кимге зыяны деле жок эле. Тентектин тилиндеги Теңирдин кулагында болору чын болсо, буларга өмүр сурадым!..»

Жылдар өттү. Рыспай акеден да, Асанкалый курбуман да айрылдык. Асанды түшүндө аккордеону менен кошо Рыспай аке жетелеп кетиптир...

Жолдош такыр эле ойдо жок жерден кетпедиби...

Ошондо оозума кеп келбей, кайыр кош сөзүн араң жазгам:

Батыл кирип келди эле, байыркы Баткен тараптан, жаңыдан ырдап чыкканда, жакшыны сүйгөн жандарды жалт бурултуп караткан, таланттуу десе жарашкан, таңшыса нечен таң ашкан, көптөгөн обончулардын көч алдында бараткан Жолдошбектен айрылдык. Жаңыңды салып жалынга, жакшысын алат Жараткан!

Бары-жокко наалыбай, бал чогулткан аарыдай, барбандап обон чыгарган, баарыга жакчу дарыдай Жокебиз кетти карыбай...

Кайгынын кара жамгыры, какшаган менен тыйылбайт, кыялын жоктоп жаткансып кыягы мундуу кыңылдайт, өзүнө гана жарашкан, өзөккө жеткен ырларын, эми өзүңдөй кылып ким ырдайт?!

Жоргосу чыккан жылдары, жол кайдалап турбады, кыргыздын талаа-тоосунда кыйла жыл шаңшып ырдады, бучкактан бери алган наам буга такыр буюрбады, ардак-наамдын ордуна ажал келип кыйнады, адаштык ага кылбады, буюктуруп булбулду, бул эмине кылганы?!

Жадыбызда сакталар, жаркылдап күлүп турганың, жолдошту барктап күтчү элең, жолдош болсун ыйманың, элеси жаркын жан Жолдош, эстетип турар ырларың!

PS. Буйруса экинчи китебимде институтту бүткөндөн ушу күнгө чейинки көргөн-билгендеримди жазсам деген аруу тилегим бар...

**Касымаалы
ЖАНТӨШЕВ**
(1904–1968)

Жазуучу, драматург Жантөшев Касымаалы – 1904-жылы Түп районунун Тепке айылында туулган. 1930-жылы Фрунзедеги педтехникумду бүтүргөн. Ал Эл агартуу комитетинде, Кыргыз драмтеатрында, басмада, маданият министрлигинде жооптуу кызматтарды аткарган.

Алгачкы китеби «Эки жаш» деген ат менен 1938-жылы жарык көргөн. Жазуучунун «Каныбек» экилик романы, «Ашуу ашкан суу», «Жальндуу жаштар», «Биздин секретарь», «Тилек», «Хан Теңирлик чабан» ж.б. көптөгөн прозалык, «Мендирман», «Адыл мерген» поэмалары, «Курманбек», «Элдик ырчы», «Өч» сыяктуу бир нече драмалары кыргыз адабиятынын алтын казынасынан орун алган. Мамлекеттик көптөгөн сыйлыктардын ээси болгон. Кыргыз Эл жазуучусу.

Мурас

ЭКИ ЖАШ

Жол үстү

Элдин бетин көптөн бери көрбөгөнүмбү, же мендеги айрым кубанычтардын күчтүүлүгүнөнбү, улам ойгонуп, кайра уктоо менен танды араң атырдым.

Мен турган убакта элдин бардыгы уйкунун тынчтык кучагында эле. Жалгыз гана Канабат станциясынын эмгектүү кыймылы, паровоздун кыйкырган үнү, жаңы төгүлгөн эгиндерди салган вагондорду маневр кылуу менен элди ойготуп, эмгекке чакыргандай, анда-санда чыккан кондукторлордун ышкырыгына баш ийип макул дегендей, «пуп-пу-уп» деп, паровоздор каршы-терши жүгүрүшөт.

Элдин бардыгы туруп, күндөгүдөй кесиптерине киришти. Самовардагы чайы кайнап, кызыл чайканалар да ачылды.

– Самоварчы аке! Битта чай!

– Мангаям битта чай!

– Навайчи аке!

– Лаппай?

– Нан бериң!

– Хуп... Э-э-э-э... нан таяр... Ун арзан... Битта нанымыз эки айрым таадан!..

– О, менин наныман хам алың! Я ыс-сык!

– О, апай! Юзиминизден бир кило бериң!

– Хуп углым! Бу Анжанның юзими... Я ширин!

– Самаварчи ака!

– Лапай?

– Яна битта чай!

– Хуп... Э... арзан чай... нанушта кылып калилар, – деп чуу-чуу үстү-үстүнө күчөдү.

Канабат станциясы анчалык чоң станция болбосо да, тогуз жолдун тоому. Батыш тарабы бардык чоң шаарлар менен байланышкан темир жол сызыгы, чыгышы акыркы станция Жалал-Абад, Көк-Жаңгак; түштүгү Өзгөн, Куршаб райондору жана Алай районунун түндүк жагындагы элдер менен да байланышып кетет.

Кыж... кыж... Эл көп! Ар бир чайхана, ашкананын алдында бош орун жок; бири туруп кетсе, экинчиси келип, анын ордун баса калат.

Күндүн нуру тоо башына жаңы гана чачырап, тоо башын алтын менен жапкандай кылып, экинчи бир көрк менен көрсөтүүдө...

Эртең мененки салкын жел, таза аба кандай? Көңүлдүн кирин кетирип, көйнөктүн кирин жуучудай, алда кандай бир кубанычка салып, көптөн сактаган сырынды эриксиз айттырчудай, жүрөк каны соккон сайын тула бойду кытыгылайт.

– Элөөрүп эки жакты карануу менен чайды да жарытып ичпедиңиз, же кездеше турган аянычтуу адамыңыз бар беле? – деп жанымда отурган келин жылмайып терс карай берди.

– Жок, – дедим. Бирок жок деген жалгыз ооз сөзүмө канааттанбадыбы, же ишенбедиби, ажардуу жүзү, оттуу көзү менен мени бир карап, башын чайкап күлдү да:

– Ырас, убактысы жок болсо, жүрөк сырын жашыруу ар кимдин башында бар го, – деп колундагы чыныны оозуна карай көтөргөндө, жупжука эриндери ачылып, аппак тиштери чыныга тийди.

Келиндин мүчөсү келишкен, алыстан караганга аркар сыны бар, аркасындагы кундуздай жалтылдаган эки өрүм кара чачы көлөкөдө өскөн кайындын шагындай самсаалап толорсугунан өтүп турат. Акча кызыл нурдуу бетине кырдач мурун, кыйгач кашты эп кыйып, каухар ташка кал салып орноткондой болгон кош кара көзү, ажар көркүн арттырып, алда кимди эриксиз өзүнө тартат...

Ак жибек көйнөк, кызыл дукаба бешмант, кызыл жибек жоолук, бутундагы кара туфли, саргылт жибек байпак, омурудогу кызыл шуру, ак седеп, тумарчалап жасалган күмүш илгек, колундагы кош билерик, алтын шакек, аркасындагы күмүш чач учтук сулуунун көркүн чыгарып, көрүнүшүн миң кубултат. Башкача кылып айтканда, күндүн нуру тоо башына жаңы чачыраган мезгилде, бетиндеги күмүш бубагын жаркылдатып, атыр жытын аңкытып, чыккан күнгө таазим кылгандай ийилип турган розанын кызыл гүлү кандай болсо, бул келин дал ошондой.

Ачык-айрымдыгы түштүктүн аялдарына окшобосо да, кыйылган эки каштын арасындагы билинер-билинбес болуп салынган кал бул келиндин түштүк аялдарынан экендигине күбө болуп турат.

– Сиз кайсы райондон болосуз?

– Сиз бара жаткан райондон.

– Атыңыз, фамилияңыз ким?

– Атты айткан менен эмне чыгат? «Миң кишинин атын билгенче бир кишинин сырын бил» деген эмеспи. Сырымды билсеңиз атымды да билерсиз, – деп ичилип жаткан чайдын кезегин мага сунду.

Ырас, кызыл гүлгө кимдин көзүнүн жоосу түшпөсүн! Чайханада олтургандардын көбүнүн көзү кызыл гүлдөй кубулжуган келинде эле. Анткени бул келин четте олтурган алар эмес, чай ичип бирге олтурган мага да табышмак болучу.

Көп кечикпедик. Күндүн нуру жер бетине тегиз чачыраган учурда автомобилге олтурдук. Чиркин автомобиль кандай! Айдаган шофёру келишсе, ийиктей таш имерилет го! Руль шофёрдун колунда, автомобиль жолунда... кээде ойго, кээде кырга чыгып, бир эсе ойкуп-кайкып зырылдап, Өзгөн шаарынын түндүк тарабынагы НКВД атындагы колхозго карай салды.

Оң тарабыбызда чыгыш-түштүктөн батыш-түндүккө карай арылдап агып жаткан Кара-Дарыя, мурунку мен көрүп жүргөндөй эмес, ак алтындын талаасына кара алтынды ташыгансып, аңтарылып ала салып шарылдоо менен тоонун топурагын ылдый карай сүргөндөй кара кочкул болуп кирген экен.

– Бул тарапка келбегениме беш жыл болду дедиңизби? – деди келин.

– Ооба, беш жыл болду!

– Ырас... Анда мени тааныбагандыгыңыз чын экен, – деп келин жылмайды да, астыңкы тиши менен үстүңкү ээрдин тиштей сыдырып, – көп жаңылык, көп жетишкендиктер болду. Ошону менен катар, көп кыйынчылыктарды да баштан өткөрдүк, – деди. Өңү жаш болсо да менден көрө көптү көргөн кишисинди.

Жолоочу жолунда болсо, курсагы ток болсо, пикирлешип ойноп-күлүп олтуруу өзүнчө бир сонун рахат го! Тек мен ал рахатты ойлоп, жол кыскартуу үчүн аңгемелешким келбесе да, бул келиндин табышмактап айтпай койгон атын жана сырын билүүнү мурунтадан ойлосо да, сөздүн кыйшыңы келбеген. Мына, «миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил» деген эмеспи, «сырымды билсеңиз атымды да билерсиз» деген сөзүнө «көп кыйынчылыктарды да баштан өткөрдүк» деген сөзү алдымдагы чоң сууга темир көпүрө сала койгондой болду.

– Жашыңыз жаш көрүнсө да, сөзүңүз көптү көргөн кишиникиндей. «Сөз сурамак ызаат, ат сурамак сүннөт», – деп илгерилер айтуучу эле. Биз илгерки кишилерден болбосок да, күн санап өсүп бара жаткан өлкөнүн

жаштарыбыз. Демек, таанышпасак да, сиз менен пикир алышып, тажрыйбаны талкуулашып, башта өткөн кыйынчылыктарды айтышууну, мен өзүм алтындан кымбат, каухардан асыл көрөмүн, – деп мурунтан суроого камынып келе жаткан суроолорумду алдына тарттым.

– Ырас... ырас. Албетте, мен өзүмдүн башыман өткөргөн кыйынчылыктарды айтайын. Бирок менин башыман өткөн кыйынчылыктар айтууга жеңил, угууга оор. Ошондой болсо да айтайын. Тап күрөшүнөн чыккан окуяларды көп эле уккандырсыз, ошондой болсо да азыркы менин айта турганымды уксаңыз ашыктык кылбас, – деди.

– Жок... жок... Мүмкүн аздык кылар, – деп шашып да кеттим.

Менин шашканымды билди да, келин сүйкүмдүү жүз менен алкымын айдай жарк эттирип жылмая:

– Жарайт. Бирок сизге жакын олтурбасам машинанын табышы сөзүмдү угузбас, – деп мага карай ыктады.

Менин адатым бирөө айтып берген сөздү ката кетирбей тыңшоо болгондуктан, оң колумду аркасынан өткөрүп, кынала калдым.

Түйүндүү сыр

– Менин жашым ушул 1935-жылдын күзүндө жыйырма бирге жаңы толот. Бирок жашым жаш болсо да, өз башымдан далай кыйынчылыктарды өткөрдүм. Себеби мындай:

1929-жылдын күзү. Алай–Гүлчөнүн түндүк чыгыш тарабында Ажыке деген чоң жайлоо бар; азыркы күндө Алай районунун түндүк жана чыгыш тарабындагы колхозчулар малдарын жайлатып жүрүшөт. Мына ошол жайлоого чыккан биздин эл көчүп келип, кыштоодон алыскы ачыктарга коно башташты. Менин ата-энемин оокаты жармач болгондуктан, жайлоого чыгууну мурунтан эле билген эмес экен. Жай жайлоосу, кыш кыштоосу – бир жаман тамы болор эле.

Атам мурунку убакта өз башына ээ болгон эмес. Жайы-кышы чааракерлик менен өмүрүн өткөрүп келген бир киши болучу. 1928-жылдан кийин гана чааракерликтен кутулуп, жер алып, өзүнчө тиричилик кылууга киришти. Бирок атам алдыртан барып, кадимки Кулу калпа жана ошол сыяктуу мурунку чааракер жүргөндөрүнүн кызматын кылыша коёт. Анда мен бой тартып, он төрттөн он бешке чыгып калган кезегим. Атамын малы жана кадыры жок болсо да, кадырлап салам айтуучулар көбөйө баштады. Алгыр тайганы, кыраан кушу, күлүк аты, бойго жеткен кызы бар жерге жуучу жибере берүүчү элдин адаты бар эле го? Дал ошол жуучулар ойдон да келет, кырдан да келет. Мурду менен тынып, буту менен баскан аялдардын бардыгы мени көрүүгө, сыноого келишет, бирок натыйжа аз. «Мен ак жүрөк кедеймин, ак жүрөк кедей кызын

сатпайт, кызым чоңойгондо каалаганы менен кетет», – деп атам келген жуучулардын демин суутуп коёт. «Миң кылган менен Айнаштын пири-мин; Айнашты келиндикке мага кыйгыла», – деп бир тууган таякем дагы келди. Агасынын сөзүнө энем көңүлдөнсө да, атам тарабынан жогорку жоопту угуп, таякем жолуна түшкөн.

Атам аркы-беркини терең ойлоп текшере албаган, коркок мүнөздүү, оомараак киши. Бирок атамдын бир мүнөзү – оюна келип бир айткан сөзүнөн кайта жануу кыйын эле. Ошонун натыйжасында мени эч кимге кудалабай жыйырма тогузунчу жылдын күзүнө жетти.

Жайлоодон жаңы көчүп келип, ар кайсы жерге коно баштаган айыл көбөйдү.

Биздин аталаш туугандарыбыз жок болгондуктан, жакынсынган тууганыбыз Кулу калпа. Кулу калпанын тууганы биз эмес, Теңизбай, Тасма, кала берсе Ача жорудан таркаган уруулардын көбү кадырлап сыйлашат.

– Айнаш! Калпалардыкы көчүп келип конуп жатат. Жүр, барып үйлөрүн тигишип, курут жеп келели, – деп энем камына баштады. Бала эмес, чоңго да колунда жоктун бардыгы сонун го? Чындыгында «курут» деген сөз мени кубандырды. Арыдан-бери жаман маасымы кийип, эски сарала чапанымды жонума иле, жоолугумду салына энем менен бирге, бактын арасындагы жол менен Калпанын айылына карай жөнөп калдык.

– Ой, кайда барасың? Үйгө мейман келип калды, – деген атамын табышы чыкты. Энем өкүнгөндөй Калпанын айылын бир карады да, кайра басты. Мен келген кишиден жазганып, тыттын түбүнө тура калдым. Жаман жоолугумду бүркөнүп далдалансам да келген киши көзүн менден албады. Бирок бул келген киши мурунтан мага тааныш болсо да, мен үчүн бир ырайымсыз каргашадай сезилди. Мурунку курут үчүн ысыган боюм суу сепкендей муздады.

Жашы жетимиштерден ашып калган, чарчы бойлуу, сары чийкил, ак сакал адам. Упузун уюлушкан ак кашы жыртайган эки көзүн жаап калчудай болуп турат. Башында селде, үстүндө түлкүнүн бучкагынан курап, көк ноотудан тыштап жасаган ичик, ичинде пахтасын жукараак салдырып жасаткан кара трайке бешмант, кештелеген ак жоолугу менен бүйрө курчанган, чоң кара кер аттан түшүп, курак төшөк салынган чарпаяга отура кетти.

Биздин элдин шарты боюнча бойго жеткен кыздын айылдап басып жүрүшү чоң эрөөн го? Кыймылдасаң эле кырк түрдүү ушак чыгарат. Кечээ күнкү эрөө-төрөөсүз бара берүүчү Кулу калпанын айылына бүгүн барууга түрдүү себептер мүмкүндүк бербегендиктен, эриксиз үйгө кирүүгө туура келди.

Энем чай кайнатып, тамак жасоого киришти. Атам ары жагындагы коондордон алып келип кесе баштады.

– Бали, азаматым, коонуң коон экен! Сенин колуң тийген коонго шекер төгүлүп кетеби, же кудайдын берген насибиби? – деп атамды көтөрө чалып мактоо менен кесилген коондорду Кулу калпа жумшактай сугунууда.

– Э, Куке! Аман болсок, бул гана коон эмес, мындан сонунун дагы берип турам, – деп атам дагы көтөрүлүп, короздоно баштады.

Анткени атамдын экинчи кыялы ошондой эле. Ким озунуп мактап койсо, ал кишинин сөзү бузук болсо «түзүк» деп, ошол кишинин сөзүн аябай талашар эле.

Эптеп жасалган палоо бышып табакка салынды. Энемдин айтуусу боюнча көк чайды ачуу кылып демдедим. Палоо желип, чай ичилүү менен бирге, арадан бир канча сөздөр айтылып өттү. 1927–28-жылдардагы жер төңкөрүшүндө жер, суу, малынан ажырагандыгын, анда кай бир кишилердин жардамы аракасында мал-мүлкүнүн бир катарын жашырып калгандыгын, Совет өкмөтү тап душмандарга ырайым кылбай тургандыгын, жылдан жылга эмгекчилердин таасири күчөп бара жаткандыгын жана дагы... дагы... ушул сыяктуу өз башынан өткөргөн жана боло турган иштин биринен сала бирин тизмектетип, Кулу калпа санап өттү. Бирок Кулу калпадан менин күткөнүм ал эмес. Анткени атамды кадырлап, Кулу калпанын үчүнчү ирет келиши. Биринчи келгенде атам: «Мен десеңиз бул ишке киришпезиз, калпам» – деп кайтарган. Экинчи келгенде: «Бала-чакага кеңешип ойлоноюң» – деп узаткан. Бирок андан кийин мына мындай иш болуп калды деп мен гана эмес, энеме да атам акыл салган эмес.

Кулу калпанын эмне деп айтары мен үчүн жарык болсо да, атам эмне деп жооп берери мен үчүн карангы.

– Кана, бата кылалы! Уруксат кылсаңар мен аттанайын, – деп колун жая: «Кудай мал берсин, баш берсин, узун өмүр жаш берсин, жалынмак бизден, жалгамак сизден, желени узарт, жергени көбөйт: ашуусу бийик тоодон сакта, агыны катуу суудан сакта; Кудай силерди кем кылбай абийир берсин!» – деп Кулу калпа батасын берди.

– Айтканыңыз келсин! – дешип атам менен энем Кулу калпанын батасына өтө кыйын сүйүнүп калышты. Айрыкча, атам дүнүйөсү түгөл, төрт түлүгү шай болгондой, кубанганынан чекеси да тердеп кетти.

Биздин кыргыз арасында бата алуу маселеси өтө кыйын эле го? Колунан келгени коюн союп, колунан келбегени колунда бар тамагын берип, айылдын ак сакалын же кадырлуу адамдарын чакырып бата алуу иши өтө кыйын барктуу жана кымбат эле. «Баланча киши түкүнчөлөрдү чакырып бата алыптыр» десе, «эми ага Кудай берет. Бечаранын иши оңолуптур» дешип эл чуулдап, күн мурун ой жоруу менен бата алган кишини магдыратып сала турган мурунку адатты билесиз го? Бирок бир канча чыгым менен чакырып батасын ала турган Кулу калпа, өзүнөн өзү келип, «шыйкырдуу» батасын бериши ата, энем үчүн өтө кымбат иш болду.

– Мен аттансам болот эле, – деп Кулу калпа алда кимге сөз акырын сала-сал кылды.

– Аткаралы, – деди да эмнедендир калдастагандай, атамдын эки бети тамылжып, таноолору кыпчылып, энеме астыртан бир карады да, шылкыя жерди тиктеди.

Мен болсом тамдын ички босогосуна жөлөнүп сөздөрүн тыңшоодомун. Деним таза, кулагым сак, бирок көзүмө эч нерсе көрүнбөгөндөй сезилет... Жүрөгүм дүпүлдөйт... Кээде кош сокбилектеп урган сокунун табышындай түкүлдөйт. Жүрөгүмдүн урганы элге угулуп калчудай анда-санда кийин болуп да коём.

– Кана, атты бери тартпайсыңбы, Жоке! – деп көптү көргөн Калпа күлүмсүрөп комдонуп койду.

– Ооба, – деди да ички сырын кимдендир жашырып отурган кишиче атам энемди алдыртан дагы бир карады да, Кулу калпага карап жылмайды.

Бирок атамдын бул жолку көз карашы менен жылмайышында кандай да болсо бир күнөөлүү ишти иштегендиги сезилип турат.

«Кудай сүйгөн – куда, пайгамбар сүйгөн дос болот» деген. Алар да жаман адамдар эмес, илгертен журт атасы болуп келгендердин тукуму, мен десеңер шерменде кылбагыла. Мындан ары дагы жашап, силердин алдыңарга кадыр салып келерди Кудай билет. Ары тууган, ары ата-баладай болуп калдык эле. Ошондуктан мени тигилердин алдында абийир алгыдай кылгыла! Бая бир канча аксакалдар эмне деди, Жоке? Мына ошолордун сөзүнөн чыкпа, Жоке? Мырзайым балам, сен да ойлонгун! Ырас, өкмөттүн заң-законун эске албасак, иш бүтөбү? «Элиң бөрү болсо бөрү бол, түлкү болсо түлкү бол» деген эмеспи. Эбин таап, эки жолду тең кармабасак, жалгыз эле өкмөттүн жолу деп карышып калган менен ата-бабанын жорук-жосуну бузулбайбы? Ошондуктан эки жолду тең кармоо керек. Анткени азыркы заман мурункудай эмес, кылт этсең кырданбы, ойдонбу согот. Бирок ырысыбыз бар, Жоке! Сен ак жүрөк, кедей... Кедейге өкмөт жана өкмөт адамдары ишенет эмеспи?.. Демек, кеңешип иш кылсак, корко турган эч иш жок, – деп Кулу калпа дагы бир милдетин аткарып салгандай болду.

– Аныңыз ырас, Кукке, – деп моюнундагы жүгү жеңилдей түшкөндөй, ичиндеги ысык демин катуу чыгаруу менен энеме карап жылмая: – Кукеме эмне жооп беребиз? – деди атам.

– Менде эмне кеп? – деп энем бир түрдүү аяныч көз караш менен мен жакка карады.

– Акыл берет десе, акмактын айтканын кара, – деп атам энемди алдыртан бир жекирип алды.

Бирок энем унчукпады, унчугууга мүмкүн да эмес эле. Анткени мындай чоң иштерде эринен мурун бийлик кылып айта салуу аялдар үчүн мурун

кыйын эле го? Экинчиден, атамдын сырын энем билет. Эгерде энемдин айтканы атамдын оюндагыдай болбой калса, ошол эле жерде энемдин жонуна камчы ойноп кетүү да алыс эмес эле. Ошондуктан, атамдын өзүнө сала-сал кылып кутулуу энем үчүн чоң олжо болучу.

– Ырас, ырас... Мырзайым балам сенин ыгыңан чыгабы, Жоке? Мырзайым эмес, мен деле сенин ыгыңан чыгамбы? – деп Кулу калпа атамды дагы көтөрө чалып салды.

– Ошондой болсо да катын болгондон кийин киши акылдашкысы келет турбайбы, – деп күлгөндө атамдын оозу ыржайып, ээгиндеги суюк сакалы эрбендеп, арпанын кылканы сыяктанган суюк муруту тикеленип, бир нерсеге макул дегендей башы кошо сөкөндө.

– Анысы да бар, – деп карылыктын кайгысына баткандай катталып бырышкан бетин ого бетер бырыштырып, жаш чактагы курчунан ажыраган жыртак көзүн жума, Кулу калпа дагы каткырды.

Энемдин мүнөзү мурункудан эч кандай өзгөрбөдү, кандайдыр терең кыялда.

– Башка жаңыртып айта турган кеп жок. Айтыла турган жооптун жайын өзүңүз байкадыңыз го, Куке? – деди атам.

– Ылайым кем болбогула! – деп алкай-алкай Кулу калпа аттанууга камынды.

Бирок бул сөздөрдөн мен эч нерсени ачып түшүнө албай калдым. Желдин болуп камгакты кайсы тарапка айдагандыгы түпсүз деңиздей чечүүсүз табышмак болду да калды...

Биринчи түн

Кулу калпа небак аттанып кеткен. Энем кимдикинедир бир ишке кеткен. Атам коондорун аралап, бышканын үзүп, үйдүн жанына жыюу менен алек.

Башыма жаздык коюп жатканыма төрт саат чамалары болду. Бирок ыйлоодон асты тыйыла албадым. Көздөн аккан жаш берметтей болуп томолонуп, жаздыкка түшүп жок болууда...

Колго кирген тикенекти алууга ийне керек болсо, жүрөктүн башына кадалган тикенекти алууга эмне керек?

Жан-жаныбарлардан уялгандай, зарланган үндөн зааркангандай акыркы нурун чача күн дагы өзүнүн уясына жашынган.

Атам менен энем чарпаяга отуруп чай ичүү менен короосунан орун, өрүшүнөн жайыт алуучу малдарын эсептеп, көз алдыларына келтирүүдө эле.

– Айнаш, келип чай ич, – деди энем.

– Кел балам, чайың муздап калды, – деп атам да мага жаны ачыган кишисинди.

«Балам» деген атамдын сөзүнө эркедимби, же мендеги кайгынын оордугубу, эчкирип ыйлап жибердим. Бирок бул ыйлашым менин башымдагы кайгыны жеңилдетүүнүн ордуна кайра күчөттү. Атамдын ачуусу келди. Акырында атам катуу сөздөрүн айтуудан да тартынбады. Амал жок... Көздүн жашын сүртүмүш болуп, чай ичүүгө туура келди.

– Кедей тобунун жыйналышына барбайсызбы? – деди жаңы келген Эргеш аке.

– Мына, азыр барайын деп жатам. Олтуруп чай ичкиле, – деп атам жанынан орун бошотту.

– Кечигип калдык көрүнөт, – деди узун бойлуу, ак жүздүү кара каш, кырдач мурун, эти толук жигит, кумгандагы сууга колун жууп, кештелүү көк ала шайы жоолугуна колун сүртүп, чай ичүүгө камынды. Бул жигит биздин айылдагы комсомол ячейкасынын катчысы Арзымат эле.

Аны менен бирге келген багжайган кара муруттуу, терең кабактуу, нооча бойлуу, москоол денелүү кара киши – партия ячейкасынын катчысы Эргеш. Ал атамдын оң жагынан орун алып, сол колу менен көгөртө кырдырган ээгин кармап, алдыңкы эрдин тиштеп коюп, оң мурутун тили менен оозуна тартып, терең ойлуу көз караш менен мени байкап, анан алдыртан ата-энеме карашы менин эмне болгондугумду билүүгө кызыккандыгын көрсөткөнсүп турду.

«Эргеш ак деген киши ак, кара деген киши кара, ал ячейке баарын билет, кедей-кембагалга тартат, кара кылды как жаргандай, калыс сүйлөйт» – деп атам көп айтуучу. Чынында атам Эргешти сыйлоочу жана ячейка деп чочулачу. Бирок андан да атам Арзыматтан көп коркчу.

Калп айткан менен болобу, ал убакта биздин айылда жети гана коммунист бар. Эргеш гана чала-моңол кат тааныйт, а башкасы сабатсыз. Анын үстүнө алардан кай бир эскичилик жоюла элек. А комсомолдордун көпчүлүгү кат тааныйт жана курч убактары. «Ушул Арзымат жакшы бала, бирок кишини кадырлоону, Калпа сыяктууларды сыйлоону жек көрөт, опурталдуу бала, кезитке чаптай салат» – деп атам көп айтчу жана Арзыматтан коркчу.

Ошондуктан, атам менен энем эпилдеп аларга үйрүлүп өнтөлөшүүдө.

Энем куйган чайды атам Эргеш акеме берди да:

– Жыйналышта кандай кептер болот? – деп эмнедендир чочугандай, чөк түшкөн калыбы менен Эргеш акеме тигилди.

– Эмне жөнүндө кеп болору түшүнүктүү эмеспи? Өткөн жыйналышта айтылган эле го? – деп Арзымат озунгандай жооп бере салды.

– А-а-а... ал такыр көңүлдөн чыгып кеткен тура, – деп атам айыптуу кишиче желкесин кашый кетти.

– Ал ишти эсиңен чыгарышың жакшы эмес, Жоке. Өткөн жыйналышта кимди колхозго алуу, кимди албоо жөнүндө сүйлөшпөдүк беле? Фрунзеден келген ополдомочун менен партиянын райондук секретары:

«колхозго бай, манаптардан кирбесин, алардын эч кимисин жашырбай айткыла» дебеди беле? Аны унутуп койгон экенсиң да? – деп Эргеш акем күлүп койду да. – Демек, ойлонбогонун түшүнүктүү болду. Кулу калпаны деле колхозго алалы деп баягы күнкү сөзүң кайра баштайт экенсиң да?

– Такыр түшүнбөйм. Кулу калпанын жерин гана эмес, малы-мүлкүн да өткөн жылы такыр алганбыз. Эми ал кедейден да жаман болуп калбадыбы? – деп атам андан аркы сөзүн угузбай күңгүрөнүп калды.

– Эй-й, Жоке, Жоке! «Каргайын десем жалгызсың, каргабайын десем жан койбогон байкушсуң», – деп эртегиде айтылгандайсың да... Балачаканын көзүнчө айтышпайын. Чабандостугуңду кеңсаларга барганда көрөрбүз!? – деп Эргеш акем акырын гана күлүп койду. Бирок анын күлкүсү атама ачуусу келгендей какшыктуу күлкү эле.

Ошол убакта колхоз уюштуруу маселеси кызуу жүрүп жаткан. Ал жөнүндө Кулу калпа бир нече жолу атама келип, атамы бизден бөлүп, обочо сүйлөшүп жүргөнүн жакшы билем.

«Сен баланчадайсың, түлөнчөдөйсүң дебестен, колхозго чогуу эле кирүү керек» – деп атам энеме сүйлөп калганын анда-санда угуп да калчумун:

«Илгертен кодулашпаган айыл элек, эми деле кодулашып болбойт, аларды кубалаганда эмне пайда табат элек?» – деп атам баштаган кай бир кишилер айтышканын дагы угуп калар элем.

– Айнагүл, сен эмне капа болуп олтурасың? – деди Арзымат. Чындыгында Арзыматтын бул сөзү менин эмне болуп калгандыгымды билүү үчүн сөзгө катыштырууга аракет кылган амалы эле. Бирок мен жооп бере албадым. Жооп гана эмес, жүзүмдү көрсөтүп, алардын жүзүнө карай албадым жана кароого да бетим чыдабады. Толкундандым, сырымды айтууга атам, энемден айбыктым.

Атам, Эргеш, Арзымат – үчөө кеткен. Бирок алардын кандай туруп, качан кеткендигин билбей калыптырмын.

– Ыйлаба балам, эмнеге ыйлайсың? Жалгыз сен эмес, жалпы кыздын бардыгы ушул. Эл айтат, ата, эне көнөт; андан көрө Кудай ынтымак-ырашкер берип, ак жоолугуң башыңан түшпөй, этегиңен жалгаса болгону, – деп энем маган акыл айтып сооротууга киришти. Бирок энемдин бул сөздөрү мен үчүн ыраңы суук кара чаар жыландай учурады.

– Садагаң, эне! Атам экөөң ушунчалык ырайымсыз белеңер? Алдейлеп өстүрүп, аягында жалгыз кызыңарды душман деп билдиңерби? Атам экөөңдүн мандайында турганымда, мен өзүмдү кызыл гүл деп билчү элем. Же гүлдү солусун дедиңерби? Толуп жаткан элден ошого таңганыңар – болот кездикти сызга таштагандык болбойбу? – деп айтайын деген оюмдун акырына чыга албай ыйлап жибердим. Энем бир канча убакыт көзүнүн жашын төгүп туруп:

– Ырас, садагаң! Бирок атаң экөөбүздө кеп жок, иштин түбү Мамат корбашыдан, – деп энем дагы ыйлады.

Элдин бардыгы жаткан. Атам менен энем тыштагы чарпаянын үстүнө жатты. Мен үйгө жаттым. Бирок уйку жок. Көз алдымда Нурмат, эсимде Арзымат. Нурмат менин көз алдыма нечен түрдүү болуп көрүнүүдө, кээде алда кайдан элестөөдө. Бир эсе таш сыяктуу кучагымда. Бир эсе ыраңы суук кара чаар жылан сыяктуу ысык моюнума мупмуздак болуп оролуп, демимди кыстыктыргандай болот. Бир эсе ок жеген аюудай ачуу үнүн чыгарып, алда кайдан мага карап бакырат. Кээде уйпаланган кара сакалын кирпинин жүнүндөй кылып шилисин жыйырып, ээгин илгери сунуп, көзүн чанагынан чыгарып, кара чаар өңүн сурдантып, таноолорун кыпчылтып, тишин тишине басып кычыратып, шумдуктуу көрүнүш, заардуу мүнөз менен аркаман кучактап күлөт.

Төшөктөн башымды көтөрүп, бир аз олтурдум. Бирок кургак кыял, аргасыз армандын кучагынан бошоно албадым. Айла издедим... Эч ыгы жок...

Кичинекей жаман терезеден түшүп турган айдын шооласы менен алыс барып, кичинекей кол сандыктын бетин жаркыратып турат. Үйдүн ичинин башка тарабы караңгы, бардык нерсе караңгынын тынчтык кучагында. Тынч ала албаган жалгыз гана мен...

Чапанымды желбегей жамынып, тышка чыктым. Тышка чыккандагы максатым: бир минута болсо да, райымсыз кыял дарыясы менен башыма түшкөн кыйынчылыктан кутулуу эле.

Кайгырып камыкпа, бактылуу турмуштан үмүтүңдү үзбө; бүгүн ыйлаган үмүт, эртең күлө чыгар дегендей, асмандагы ай жымындап нурун чачып, уясына карай ык салууда. Алда кандай сырды жомоктоп баян кылгандай бактын башын ыргалтып, чөптүн башын сыдырып, бирден бирге соктуккан жарык айлуу, сары күздүн сыдырым соккон жели.

Мен чыкканда эшиктин кычыраган табышы менен энем ойгонуп кетип:
– Эмне кылып жүрөсүң, балам? Же корктунбу? – деди.

– Жок, тышка чыктым эле, – дедим.

Кайра үйгө кирдим, төшөккө жаттым. Дагы баягы Арзымат менен Нурматтын элеси. Нурмат менен Арзыматка карай кандуу кылычын сунгандай каргаша болгон үчүнчү элес, кадимки Мамат корбашыныкы. Нурмат менен Арзыматтын элесин алдыма тартып, жаш жанымды жалынга салып, балдыркандай билекти майыштырып жаш жүрөктүн башын эзип, кара көздөн кандуу жашты агызган Мамат корбашынын алыстан айттырган суук сөзү.

Жаркылдаган кыялым камоодо... жарык мүнөзүм караңгы... Жапаасыз жаш жан жалындуу чокто... Эс энөө, ой дарыя, тек кайык минип калтылдагансыймын. Аргасыз кыял дарыясына чумуп ыйлоо менен танды араң атырдым дегенде автомобиль Кемпир-Абадга келип токтоду; арийне, автомобиль менен бирге келиндин сөзү да токтоду.

Шоферлор машинага май куюп, суу куюп, анан чайканадан чай ичип жөнөгөнчө, бир канча убакыттын болору алар тарабынан маалымдалды. Мен түшө калып, бир кило жүзүм алып чыктым.

– Кана, анан эмне болду? – деп окуянын аягын угууга тырыштым. Анткенимдин себеби, келиндин жогорку сөзүнөн көп нерсени түшүнө албай калдым. Арзымат менен Нурматтын ким экендигин, артыкча «корбашы» деген аттар уламдан-улам менин жүрөгүмдү кытыгылоодо эле.

Арзыматтын биринчи каты

Эртең мененки чайды ичип, атам жумушуна кетти. Энем өрүктөн жасалган кагын күнгө жайып жатып:

– Э, Айнаш, менин көйнөгүмдүн калганын тигип бүтүрчү. Калпаныкына кийип баргыдай болоюн, – деди.

– Башым ооруп, бүткөн боюм салмактанып, жаным жер тартып турат, – дедим.

– Эмесе, тынч жатып тердечи. Кудай сактасын, ысытма чыгар, – деп энем короонун ичиндеги алманын түбүнө төшөк салып берди. Бирок кайгынын күүсүн тартып камыккандыгым болбосо, тынч алып уктаганым жок. Бир канча убакыт өттү. Энем Калпанын айылына кетээри менен Лайлыкан келди. Лайлыкандын жашы мени менен тең эле. Өткөн жылы сабатсыздар мектебинде окуганбыз. Бирок окумагыбыздан артыгыбызды чыгарып, айылдагылар ушак кылып жүрүшкөн. Ошондой болсо да, атам менен энемдин каршы болбогондугунан жана Эргеш менен Арзыматтын акылы боюнча төрт ай чамалуу окуп кат таанып калганбыз. Биздин кат тааныганыбызга атам кубанып да жүргөн. Анткени атам менен Эргеш, Арзыматтарды райондон келген кызматчылар жакшы көрүшүп, мактап жүрүшкөн. Чындыгында алардын мактоо алууга да акылары бар эле. Себеби ал учурда Өзгөн районундагы эл бой тарткан кыздарын эмес, эркек балдарын да мектепке бербей жүргөн учуру.

«Атасы төртүнчү... Атасы ак жүрөк кедей, большевиктин айтканын кылат... Атасы ал болгондон кийин кызы да ошол болот да» дешип, кай бир аялдар, айрыкча Кулу калпанын бала-чакасы какшыктап, шылдыңдуу көз менен карашар эле.

Көзү карагаттай болуп Лайлыкан кара торунун эң сулуусу, өңүнө жараша акыл-эси келишкен, кишичилиги артык кыз: «Сардалым, Кой көзүм, Даткайым» – деп айылдагы боз уландар ырга кошуп жүрүшчү.

Лайлыкан менден сырын жашырбайт. Мен да Лайлыкандан сырымды жашырбайм. Жалгыз гана Арзымат жөнүндө болгон сырымды Лайлыканга айтпайм. Себеби бир тууган агасы жөнүндөгү болгон сырды айтууга бетим чыдачу эмес.

– Мына бул катты окучу, райондон келген имиш. «Ачпай бер» деген акемин сөзүн кыйбадым. Болбосо, сенден мурун ачып окумак элем, – деп кызыл конвертке салынган катты мага бере Лайлыкан моюнума асылып олтура кетти.

«Райондон имиш» деген сөз менин жүрөгүмө октой тийди. Себеби алдыртан кызын саткан кишилер, райондук милиция же сот тарабынан чакырылып, тергөөгө алынып, кай бирине сот өкүм кылгандарын жакшы билем. Ошондуктан, биздин окуя билинип калып, райондук мекемелер тарабынан чакырткан кагазбы деген кооп менде болбой койгон жок.

Конвертти акырын ачтым. Кызыл сыя менен жолдуу ак кагазга жазылып алты бүктөлгөн. Бүктөөсүн жаздым да каттын эмне деп жазылгандыгын окуудан мурун каттын баш-аягына басылган печаттын бар-жоктугун карадым да, кайра бүктөп катканча шашып, өзүм да кызарып, Лайлыкандан уялып кеткен экенмин.

– Кана, эмне деп жазылган экен? Ката салбай окусаң? – деп Лайлыкан колумдагы катты талашууга айланды.

Бирок каратып туруп катты Лайлыканга окутпай катып алуу мүмкүн эмес эле. Себеби Лайлыкан, биринчиден, теңтуш болсо, экинчиден, өз башыма түшкөн окуяны айтып, Лайлыкандан жардам суроо менин милдетим сыяктанды. Ошондуктан, уятымды коюп, агасынын жазган катын Лайлыканга окуп бердим.

Мына, ошондогу Лайлыканга мен окуп берген Арзыматтын каты, – деп чөнтөгүнөн кызыл жибек жоолукка оролгон бир топ кагаздын ичинен бүктөөлөрү жырттылып, эскирип калган бир катты алып «окуңузчу» деп келин мага сунду. «Жаным Айнагүл!

Менин катым эмес, кара жаның менен алек чыгарсың. Ошондой болсо дагы акылыңды токтотуп, акырына чыга оку.

Түн күнгө, күн аптага, апта айга, ай жылга айланды, мендеги тилектин баары жалгыз сага байланды. Сен да ошондой чыгарсың? Буган күбө «сен мендик, мен сендик» деген убадаң. Убадаң убада, чын экенин билемин! Бирок жаным... Кандуу кыя, кардыккан үн көз алдымда элестейт. Биз өтчү кыя касаба, күрткү, кемерибиз жар, кечүүбүз күбүр... Анын себебин аныктап уктум. Бул маселе үчүн ата, энең айыптуу эмес экендигине көзүм жетти. Андай болсо, бул ишке ким айыптуу дээрсин. Айыптуулар:

Күн санап социализмге карай өсүп бара жаткан биздин өлкөгө карай күрөш ачып, кылмышсыздын башын кесип жүргөн басмачы Мамат корбашы: «Жолдош менин Нурматыма кызын берсин, бербесе таарынбасын» – деп коркуткан айдыңдуу сөзү.

1918-жылдан бери Маматтын жан-жөкөрү, жакшы көргөн досу болуп, алсызды арбап, кузгун менен кумардаш, бөрү менен ортоктош болуп, канды көөкөргө куюп арака ордуна ичип келген карт зулум Нурмат, эки жаштын жалындуу тилегине каршы чыгып, жүрөгүнө кандуу тишин салмакчы болгондугу.

«Мен Совет өкмөтүнүн ак ниеттүү адамымын» – деп оозу менен элди алдап, иш жүзүндө Мамат сыяктуу оозу кандуу бөрүнүн көөлүчүсү болгон Мааты, Адыл сыяктуу тарп андыган кузгундардын кылыгы. Алардын

максаты, эки тизгинди тең кармап, алдыртан жойлоо менен эмгекчилердин канын соруп, илгерки дооранын сүрүү.

Алчы-таасы түгөнгөн өмүрүнүн акыркы доорун сүрүү үчүн эт менен челдин ортосунан жай издеген Кулу калпа сыяктуу карт түлкүнүн кайгоолдоткон амалы. Кулу калпанын максаты оң колу менен алыстан Маматты, жанынан Нурматты кармап, элдин үшүн алуу болсо, сол колу менен атан сыяктуу кай бир билимсиз кедейди бетине кармап, эмгекчилердин көзүн будалоо.

Кылымдар бою алдуулардан аш ордуна кан жуткан, суу ордуна кандуу жашка бетин жууган; таякты «май», молдону «пир» деп билген кай бир эмгекчилердин сезими керектүү даражага курчуп жетише электиги, кай бир эмгекчилер эскичиликтин кыянатчыл ооруларынан кутула албай келе жаткандыгы. Мисалы, атаң? Ким экенин тааныган сезимдүү болсо, алыстагы Маматтан коркуп, сени Нурматка туура тартабы? Дос менен душман ким экенин билсе, эмгиче Кулу калпага мурдунан жетелетеби?

Жаным Айнаш! Акылга салып ойлонсоң, алды-артыңда эмненин бар-жоктугун байкаарсың. Түшүндүрөйүн деген оюмду чала-чарпы айттым. Бирок өзүң жөнүндө айта турганым башка.

Акылга шерик эле десең, тосуп ук!

Кош! Сүйгөнүң Арзымат».

– И, анан эмне болду, Айнагүл жеңе? – дедим.

– Мен бул катты окуп бердим, бирок Лайлыкан маган кайрат берип, акыл табышуунун ордуна кайра мага кошулуп алып ыйлады. Мен өзүмдүн оюмду жазып, Лайлыкандан Арзыматка берип жибердим.

Арзымат таарырган түн

Арадан бир канча күндөр өттү. Ал күндөр менин башыман жөн гана өтө койгон жок. Көздүн жашын көл кылып, көкүрөк кайгысын чер кылуу менен өттү. Менин колу-жолум байланды. Күн-түн дебей ата, энем кайтарууга алды. Көңүл чөгөт, көкүрөк жанат...

Арзымат экөөбүз бир канча ирет кезигүүгө убадалашсак да, тилекке жете албадык. Арзымат мурункудай келүүдөн такыр тыйылды. Арзыматтын келбөөнө себеп: биринчиден, элдин ушагы болсо, экинчиден, элдин ушагына ишенип алып, атамдын Арзымат менен урушкандыгы.

...Ай жарык. Элдин бардыгы оор уйкуга кирген. Биз чарпаяга жатканбыз. Менин төшөгүм энем жаккы четке жаңсай салынган. Анткени мен кайтаруудамын.

Бир канча убакыт өттү. Бактын арасы менен бир жөө киши келип токтоду. Келген жөө киши акырын эңкейип биз жакты карады да, кайра бурулуп, арт жактарын карады.

Атам менен энемди карасам уктап жатат. Бирок мен алардын уктап жаткандыгына ишене албаймын. Кыймылдасам туюп, тура калсам буттан алчудай сезилет.

Эчен ирет турууга баатырлык кылсам да, жүрөк чиркин баатырлык кыла албады. Оозумдун ичи кургап, жүрөгүм алып учууда. Жүрөгүмдүн урушу ата, энемди ойготуп коюучудай сезилет.

Колумду төшөктөн чыгарып, башымды акырын көтөрөйүн десем, тек менин табышым тоодон таш кулап келе жаткандай сезилет. Мен кыймылды лып токтотуп дагы ата, энемди караймын. Ушинтип бир канча убакыт, атам менен энемдин чыгарган демин тыңшоо менен болдум.

Акыры төшөктөн эптеп суурулуп турдум. Көйнөкчөн, жыланаяк, жылаң баш, ата-энемди улам жалгандап кароо менен сүйгөнүмө карай адымдадым.

Атам менен энем күндүз кечке картошка казып, жүгөрү чыгарып чарчагандыктарынанбы, тырп этпей уктоо менен болушту.

Арзымат экөөбүз узак убакытка чейин сүйлөштүк. Бирок экөөбүздүн оюбуз эки башка чыгуу менен бир пикирге келише албадык. Акырында Арзымат мага таарынды. Мен Арзыматка таарындым.

– Чының менен качпайсыңбы? – деди Арзымат.

– Качар элем, бирок мүмкүндүк жок. Мен сени менен качып кетсем, мында калган ата, энемди Маматтар бир түнү келип өлтүрүп кетери сөзсүз.

– Демек, коркосун?

– Коркомун. Эр издеп жүрүп, ата-энесин өлтүртүп алды дечү элдин ушагынан да корком.

– Андай болсо, сүйгөнүм жалган деп жашырбай айтуун керек. Жок, мен сени сүйөм! Сүйгөндө да жөнөкөй гана сүйбөйм, жүрөктүн назик тамырлары аркылуу сүйөм.

– Тек мунуң анчейин!

– Ишенбесең кантейин!

– Мүмкүн көңүлүң бузулган.

– Ишен! Жүрөккө тамга болуп «Арзымат» деген сенин атың урулган.

– Мейлиң, айткан тилимди албадың!

– Дагы ойлон, жаш жанды отко салбагын!

– Жанакыдан башка максатың жокпу?

– Максатым ошол: Нурматты өлтүр!

– Себеп?

– Ал экөөбүздүн душманыбыз.

– Жалгыз Нурматты өлтүргөндө душмандын бардыгы жоголо турган болсо, мен өлтүрөр элем. Бирок жалгыз Нурматты өлтүрүү менен эч иш бүтпөйт. «Бөрү жок десе бөрк алдынан, ууру жок десе жар алдынан

чыгат» деген. Нурмат жалгыз гана эмес, алдыртан жылып жүргөн анын жолдоштору көп, мына ошолордун бардыгын жоготуу керек, – деп Арзымат көпкө чейин мага бурулуп турду да:

– Башка сөзүңүз жокпу? – деди.

– Жок! – дедим.

– Андай болсо кошуңуз! Жолдошторум да зарыгып калды көрүнөт, – деп адымдай басып ары карата кетти.

Арийне... Арзымат таарынып кетти. Арзыматтын таарынып кеткенин жакшы билем. Бирок Арзыматтын таарынычысын кантип жазуу керек? Арзыматка берген убадамды кантип актоом керек? Арзыматтын жакасына жармашып, этегине эрмешип, кекенгенден кекти кантип алуу керек? Ойлоном... ойлоном... Эч амал таппадым. Көздүн жашын көл кылып ыйлап туруп турмуштан аша кечтим. Акырында мен өзүмдү унутуп коюп, эчкире ыйлап жыгылып кеткенимди дагы билбей калдым. Менин үнүмдү угуп атам менен энем жүгүрүп келди.

– Эмне, эмне болду? Эмне үчүн бул жерге келип жыгылдың? – деп элеңдеше атам менен энем мени көтөрүп төшөгүмө алып барышты.

– Көзүмө бирдеме көрүндүбү, билбейм. Бир топ кыздар келип, жүрү, ойнойлу дегенинен кетип бара жатып, жыгачка бир тийип, чочуганымдан бакырып жибердим, – дедим.

Албетте, атам менен энемди мындан башкача кылып ишендирүү кыйын эле.

Атам менен энем бетиме суу бүркүштү, апаптады. Кепкирге от жагып, арча, адырашманды түтөтүп, ысырык кыла баштады. Башыман суу тегеретип чачышты.

– Албарстыбы?

– Жинби?

– Же пери болуп жүрбөсүн? – деп энем менен атамдын чын эле эси чыга башташты.

Тойдун камылгасы

Арадан бир жума өттү. Базарга кеткен атам да келди. Атам өмүрүндө кубанбаган кубанычтар менен кубанган сыяктуу; мага деп алып келген сарпайыларды жазып энеме көрсөтө баштады. Мен сарпайыларды көргүм жок. Эмнегедир жүрөгүм оозума тыгылып, демим кыстыгып, жайылып жаткан башайы, шайылардын бардыгы менин көзүмө Нурмат сыяктанып көрүнөт.

Атам жакын күндөрдүн ичинде боло турган той жөнүндө сүйлөшүү үчүн Кулу калпа менен Нурматка кетти. Энем болсо мага деген сарпайыларды тиктирүү үчүн айылдагы кыз, келиндерди жана жакын санашкан абысындарын чакырууга кетти.

– Сарпайыңыз кут болсун, сардалым! – деп тыштан Лайлыкан кирип келди. Бирок Лайлыкан сөздү тамаша сыяктуу кылып айтканы менен жүзүндө терең кайгынын белгиси бар эле.

– Арзымат келдиби? – дедим.

– Жок, жүрөгүм алып учат, кандай окуя болорун билбейм. Корком, – деп Лайлыкан жашып кетти.

– Бир, эки күндүн ичинде келер бекен?

– Билбейм, угушума караганда келе албаса керек.

– Эмне үчүн?

– Мурдаа күнү Жаасынын башынан атышкан имиш. Кечээ дагы атышыптыр, ошол кечеги атыштан бери басмачылардын артынан кууп жүрсө керек.

– Кимдер менен атышып жүргөн имиш?

– Мамат корбашы менен, – деди да Лайлыкан мени кармай калды. Себеби «Мамат корбашы» дегенде жүрөгүм оозума тыгыла түшүп, бакырып жибере жаздасам керек.

Лайлыкан экөөбүз ар кайсы сөздүн башын сүйлөшүп көпкө олтурдук. Бирок экөөбүздү тең кубаныч ордуна көкүрөгүбүздү кайгы чери, көзүбүздү жаштын сели каптады.

Арадан үч күн өттү. Мага арналган сарпайынын бардыгы тигилип бүткөн. «Эртең той түшөт, кудалар, кудагыйлар келишет. Айнагүлдүн сүйгөн күйөөсү Нурмат байбача келет» деген сөздөр айылдын арасын азан-казан түшүрүүдө.

Атам той жөнүндөгү чоң камылгалары менен, энем жана айылдагы кыз, келин, кемпир-кесектер тойго арналган тамактарды бышыруу менен алек болууда.

– Нурмат байбача, апей, байбача дебей батча дейбиз го? Эртең батча келгенде кандай сый менен келер экен?

– Кандай сый менен келсе да колунан келбейби?

– Анын үстүнө жаңыча, калың бербей сүйүшүп алып жатпайбы. Кыз калыңсыз болсо да каадасыз болбойт, бетинде кызылы болсо 32 мүдөөнү жер чийдирип эле келер!

– Баса десең, сүйүшпөй алганда деле он чакты карага бирөөнүн кызын алат эле го? Ошол он чакты каранын үчөө-төртөөнү жеңкетай кылып келбей өлүптүрбү?

– Кайсы ырчыны ырдатып келер экен?

– Ырчыдан мурун улак тарттырып келер бекен десең.

– Улак тарттырып келбей өлүптүрбү? Нурматтан жаман Жоробай деле той түшүрүп, барган күнү улак тарттырып барган.

– Улак тартып барганы кайсы, тартып барган улагын өздөрү таштай албай, кыздын тарабына тарттырып жибергени кайсы!

– Апий десең, «жаман күйөө» деп жеңелери шылдыңдаганда, курган Жоробайдын өлбөгөн төрт шыйрагы калган имиш! – дешип нан бышы-

рып жаткан келин-кесектер боло турган той, келе турган күйөө, көрүлө турган сый жөнүндө өз ара кеп кылышууда.

Мен үчүн бул сүйлөнгөн сөздөр ок, күлкүлөр уудай сезилет. Минут убакыт өткөн сайын, Лайлыкан экөөбүздө жан жок, тынчтана албай шашабыз, улам кайталап тышка чыгабыз. Бирок Арзыматтын өзү гана эмес, көлөкөсү да бизге көрүнбөйт.

Лайлыкан аркылуу ар кайсы кишиден суратам, эч дайыны жок. Мындан үч күнү мурун Лайлыкан аркылуу Арзыматка кат бергемин, андан да жооп жок.

– Жеңе, Мамат корбашылар эмне болгонун билдиңби? – деп теңтуш бир жеңемен сурай салдым.

– Маматты эркин отряддар кууп, атышкан имиш. Басмачылардан экөө өлүп, доброотрядындагы бир комсомол баланын колуна ок жаңылган имиш.

– Кайсы эркин отряддар?

– Арзымат жүргөн! – деди жеңем. Лайлыкан ыйлап жиберди.

– Лайлыкан, сен бала болуп турасыңбы? Деги Арзымат аман бекен?

– Анысын билгеним жок, – деп жеңем Лайлыкандын ыйлаганын көрүп оозу ачылып, корко баштады.

Лайлыкан ыйлоо менен үйүн карай жөнөдү. Лайлыканга кошулуп мен да ыйламакчы элем, бирок эгер Арзымат аман-эсен болсо, эл алдында шерменде болуп, бардык сырыңар ачылбайбы деген мендеги суроолуу ой мүмкүндүк бербеди. Ошондой болсо да бушайман болуу менен ичимден гана сыздоодо болдум.

Чиркин убакыт кандай? Турмуштун түрдүү учурунда түрдүү болуп сезилет го? Арзымат тезирээк келсе экен десем, саат айдай, ай жылдай болуп созулгансыйт. Мен Арзымат менен качып кеткенче Нурмат келбей коё тургай эле десем, саат секунддан, күн минуттан ылдам жылып өтүп жаткансыйт.

Сыр ачылды

Кайгылуу жана талма оорулуу болуп кетүүм аркасында, зарыл болгон ишти сураганым болбосо Лайлыкандан башка теңтуш кыз, келиндер менен сүйлөшүүнү таптакыр койгомун. Ошондуктан, мурунку теңтуштарымдын бардыгы менден алыстап, мени ушактай баштады. «И, шоруң кайнагыр, кайсы алына чырайып унчукпайт экен? Теңине албай калганы болсо керек? Же Нурматты эл бийлеген эр, тактылуу хан дейт бекен? Эгер Нурматтан түзүгүрөөк, же райондо окуп жүргөн окумуштуу күйөөсү болгондо, Курманжан даткача баарыбызды чакырып барып бутун ушалатмак экен», – деп чуулдаган ушак кулактын кужурун алат. Бирок кыз, келиндердин мындай

ушак кылууга да акылары бар эле. Себеби «Кудаанын насиби экен, биздин Айнаш Нурматты сүйдү. Мен ак жүрөк кедей болгонумдан кийин сүйдүм деген кишисине берем да? Сүйгөн күйөөсүн сүйбө деп кантип айтам? Кыздуу эл менден үлгү алсын» – деген атамдын сөзү узун элдин учу, кыска элдин кыйырына жайылган. Атамдын бул сөздөрү Кулу калпа жана Нурматтар тарабынан миң кубултулуп эл арасына нык айтылды. Элдин бардыгы бул сөзгө кулак жапырып ишенди. Ишенбеске чаралары да жок эле. Анткени бул сөз жалган, иштин түйүнү мында жатат деп Кулу калпа, Нурмат, атам үчөө өлсө да айтпайт. Ал үчөөнөн башка бир киши да билбейт.

Күн эрте бешим. Мен бактын арасындамын, үйгө киргим жок. Эки, үч жолу чакырган энемдин тилин да албадым. Элөөрүп эки жакты карайм. Көздө жаш, көкүрөктө кайгы.

– Айнагүл! Балакет болуп, сени Нурмат алганы жаткандыгы жөнүндө газетке чыгыптыр, – деп бир газетти кармап Лайлыкан жүгүрүп келди. Бирок мен Лайлыкандын сөзүнө ишенбедим, газетти акырын алдым, мындан он чакты күн мурун чыккан «Ленинчил жаш» газети, бүгүнкү почта менен келген сыяктанат.

Газетке жазылган сөздү Лайлыкан экөөбүз тамтаңдатып окуп олтуруп аягына чыктык. Нурмат мени кандайча жол менен алганы жаткандыгын, атамдын Кулу калпага алдандыгын, Маматтан корккондугун... Кыскасын айтканда, ийнеден жипке чейин жазылган, жазылган сөздөрдүн бардыгы туура, бардыгы чын. Бирок ким жазгандыгы белгисиз.

«Ленинчил жаштын» бул номери айылдагы эл үчүн эң укмуштуу күтүлбөгөн окуянын сырын ачып олтургандыктан, колдон-колго, кат тааныбагандан кат тааныганга өтүп, жазылган сөздөр айылдын башынан аягына чейин жарыяланды.

– Капырай, ушундай кылып жатат деген кимдин оюнда бар эле? Байкуш Айнагүл эмне жүдөп камыгат десе, ушундай иш бар экен го?

– Баса, Нурматты кайдан сүйө койду экен дедим да.

– Мунун бардыгын кылып жүргөн Кулу калпа турбайбы?

– Жолдошто айып жокпу?

– Кептин бардыгы Жолдоштун билимсиздигинде, ошол билимсиздигинин аркасында досту душман деп, душманды дос деп билип жүргөндүгү, – дешип газетти окугандар күнөөнүн кимде экендигин териштире башташты.

– Газетке ким жазса да ылайым жакшылык көрбөй, тукуму курут болсун, – деп энем каргап-шилеп ыйлоодо.

Атам айласын таппай алактап, акыл суроо үчүн Кулу калпага алда качан чапкылап кеткен.

Күн батып, түн кирди. Тойдун камын кылып, күйөөнү тосуп алабыз деп жүргөндөр газеттин кабарын уккандан кийин, муун-жүүндөрү бошоп, эмнедендир коркушкандай делдейишип, алда качан үйлөрүнө тарашкан.

Үйдүн ичи караңгы. Бурчта бүрүшүп жаткан мен.

– Абакем аман-эсен экен. Сенин жазган катыңды алыптыр. «Бүгүн түнү барабыз. Бактын арасынан таап алсын дептир», – деди Лайлыккан. Мен кубанганымдан ыйлап да жиберген экенмин. Башка сөз айтууга кубатым келбеди. Тек өзүмдүн кубанычымды билгизгендей. Лайлыкканга жалынам-өбөм, жалынам-өбөм...

Эл жатар убакыт болду. Майда-чуйда буюмдарымдын бардыгын Лайлыкандан берип жибердим. Менин күчүм кетип, атамдын эмгеги менен табылган кийим болбосо да, мага деп арналып жасалган кийимдердин бардыгын кийдим. Кайсы жерге барсам дагы мен даяр, бирок Арзымат жок. Өтө шашып тынчсыздануу менен Арзыматты күтүүдөмүн...

Мен жаңылган түн

Энем экөөбүз күндөгүдөй төшөктү салып жаттык. Бирок энем капа болуп ыйлоонун аркасында менин кийимчен жатканымды байкаган жок. Жаңы гана чыракты өчүрөйүн деп жатсам:

– Жатып алдыңарбы? – деп тыштан атам кирип келди. Бирок атамдын көрүнүшү алда кандай шумдуктуу, сабыры суз, кабагы бүркөө. Эчен ирет мукактанып, бир сөз айтууга табышын чыгарса да айта албады.

– Сен эмне селдейесиң? Жатпайсыңбы? – деди энем.

– Жатам, бирок кеп болуп калды, – деп атам иреге жакка олтура кетти.

– Эмне кеп? – деп энем чочуп тура калды. Атам көпкө чейин буулугуп турду да:

– Жалгыз кызым Айнашты жаркылдап, жайнап туруп элдин алдында той, тамаша менен узатамбы дедим эле. Бирок ал тилекке жетпей олтурам. Кезитке чыккан иштер жөнүндө Кулу калпа, Нурмат менен кеңештим. Аман-эсен тынч калуу үчүн бир гана чара таптык. Ал чараны бүгүндөн калбай орундатуубуз керек. Эгер бүгүндөн калсак, иштин бардыгы ойрондолмок, – деп атам куурга укалаган насыбайынан чеге кетти.

– Кандай чара? – деди энем.

– Өзү сүйүп качты кылып, Айнашты бүгүн түнү аткарып берели, – деди атам. Атамдын бул сөзүн уккандан кийин мен өзүмдүн эмне болгонумду билбеймин...

Мен талып жыгылгандан кийин бир канчалык убакыт өтсө керек:

– Балам, Айнагүл! Турчу, менин абалымды карачы! Тогуз ай көтөрүп, толгонуп жүрүп таптым эле, сен мени азапка салбачы! – деп энемдин буркурап ыйлап турганы кулагыма шак эте түштү. Мен көзүмдү акырын ачтым. Үйдүн ичи караңгылоо, жаман чырак жалкоолонгондой күйүп турат.

– Бери мени карачы! – деди энем. Энемдин бети кызылала, жүрөгүм оозума тыгыла түшүп:

– Эмне болду? – дедим.

– Атаң урду.

– Качан?

– Бая.

– Эмне үчүн?

– «Сен кызыңды бузуп жүргөн имишиң» – дейт.

– Кандайча?

– Жана сен «Арзымат» деп жыгылып, ошол бойдон эсиңен танып калгандай болдун. «Эмне үчүн Арзымат деп жыгылды кызың, бул кызың соо эмес. Чыныңды айт, – деди атаң. Мен дагы билбейм, Нурматка куда боло электен мурун Арзымат экөө убадалашып жүргөн имиш деген сөздү угам, бирок чын-төгүнүн билбейм дедим. Анда «кызың бузулуптур» деген Кулу калпанын сөзү чын турбайбы? Сен кызыңды жүзү кара кылып өстүргөн экенсиң. Жүзү кара, шерменде», – деп мени атаң урду. Амалым канча, туруп бердим. Сен аны билбей калдың! – деп энем дагы буркурап ыйлап жиберди. Мен Арзымат деп бакырганымды жана энемди атам урганын билбеймин. Менин эсим оогандыгына, жашырын сырдын Арзымат болуп ачылышына жана энемдин таяк жешине ишенгим келбеди эле, бирок энемдин бетинен агып турган кан ишендирди.

– Атам кайда кетти?

«Нурмат азыр келет, кызың кыңк дебей аттана турган болсун, андай болбой башка бир иш боло турган болсо, кызың экөөңү тең соём» деп эшикке чыгып кетти, – деди. Мен дагы эсимен танып «Арзымат» деп бакырып жиберсем керек.

– Садагаң Айнаш! Мени ая, мени кыйнаба! Карып калган чагымда мени бакытсыздандырба, – деп энем чыркырап башымды кучактай калганда, кайра көзүм ачыла түштү. Калтырап, титиреп, беттеринен ырайымсыз заарын чыгарып, көйнөк-штанчан, жылаңаяк, колуна союл кармап, тыштан атам кирип келип:

– Дагы Арзыматыңды козготуп жатасыңбы? – деп энемди баштан ары тартып жибергенде энем бет мандайынан кулап кетти. Мен чыңыра атамды кармай калдым, бирок атам мага моюн бербей дагы үч-төрт чаап жиберди. Энемдин мандайынан ылдый кан жошулуп ага баштады.

– Жүзү кара, шерменде, сенин бетинди тилип, туз салайын! – деп атам дагы умтулду. Мен жалынып, жалбарып атамды кармадым. Бирок атам мага моюн бербеди, мени көмөлөтө түртүп жиберип, энемди чачтан сүйрөп тургузуп:

– Кызыңды Арзымат менен жөнөтөсүңбү, же Нурмат менен жөнөтөсүңбү? – деп калчылдады.

Бирок энем унчукпады, шалак этип кайра жыгылып кетти. Атам бир канча убакыт калчылдап турду да, бычагын алып:

– Ачыгын айтасыңбы, жокпу? – деп энемди карай басты. Атама алым жетпей турган болгондон кийин, мен энемди гана калкалоого аракет

кылдым. Бирок аракетим болбоду, атам мени алып ыргытып жиберип, энемдин кекиртегине бычагын такады. Мен чыңырып-чыңырып жибердим. Бирок атам мени эч кандай назарына албады.

Чиркин жан укмуштуудай аянычтуу го?!

– Садагаң Айнаш! – деп эси ооп, кызылала болуп жатса да энем чыңырып жиберди. Мен өзүмдүн эмне болорумду билбей кетсем керек:

– Ата, ишен! Энем мени бузган жок. Бар деген Нурматыңа барайын. Эгер ишенбей энемди сыздата турган болсоң, мына мен азыр жарынып өлөм, – деп очоктун кырында турган бычакты алып жүрөгүмө такап, – ит сыяктантып тепкилегениң, эшек сыяктантып сабап жатканың, кой сыяктантып мууздаганы олтурганың өмүрлүк жарың, ата! Тогуз ай көтөрүп толгонуп, он эки мүчөсүн сыздатып, омурткаларын какшатып жүрүп мени тапкан – менин энем. Ак мамасын аймалап, алпештесе күлүп, көтөрсө сүйүп кучагыңда өскөн мен – эненин баласы, мен – эненин айы, күнү; мен – эненин жылдызы, жыттуу кызыл гүлү. Ырас, сиз атам! Мени багып өстүрүүдө сиздин эмгегиниз кеткенин билем. Бирок, ата, жайкы саратандагы уйкунун таттуу кучагынан ыргып туруп, кышкы чилденин ырайымсыз суугунан заарканбай, баласы «ыңаалап» ыйлаганда, эне туруп ак мамасын аймалатканын танбассыз! Ырас... тана албайсыз!..

Ак чопого гүл тигип, жерден чыккан ысык башат менен сугарса, гүл эмне болор эле, ата? Муну өзүңүз чечиңиз! Чечип айтууга азыр кубатым жок. Сиз мергенчи... Энем жаралуу аркар... Мен аркардын баласы... Ырас, мен туюкка капталган аркардын баласы... алдым зоо, аркамда мергенчи, – деп сөзүмдүн акырын айталбай бүткөн боюм дирилдеп кетти. Атам жалдырап мени карады да калды...

Арадан бир минутча убакыт өттү. Атам колундагы бычагын ыргытып жиберип, мени көздөй басты да:

– Энеңдин тилине киргениң ыраспы? – деди.

– Жок, энем күнөөсүз. Күнөө менин өзүмдө.

– Кандайча өзүңдө?

– Күнөө менин өзүмдө, ата! Бирок айтууга мүмкүн эмес, мүмкүн мени өлтүрөм дээрсиз, – деп ыйлап жибердим. Менин боюмду баскан калтырак атамды дагы бийледи. Бирок атамдын көрүнүшү алда кандай коркунучтуу; көзү чанагынан чыгып, таноолору кыпчылып, муруттары тикеленип, моюну кержейип, далысы бүкчүйүп мага карап умтулгансып:

– Мен эч нерсеге түшүнбөйм... Сенде кандайча күнөө бардыгын маган түшүндүргүн, – деп чап билектен алып, колумдагы бычакты жулуп алды. Менин жүрөгүм оозума тыгылып, бүткөн боюм мупмуздак боло түштү.

Энем кызылала... Эссиз макулук... Жаткан бир таш сыяктуу. Атам бөрү... Мен байланган улак... Көз алдымда өлүм...

– Айтпайсыңарбы? – деп атам мени колдон алып төрдү көздөй силкип жиберди.

– Ата, ачууланба!.. Чындыгында күнөө менде дагы эмес... Өзүңүздө... Билесизби?.. Көп убактарда: «Мен ак жүрөк кедеймин, ак жүрөк кедей кызын сатпайт; кызым чоңойгондо каалаганы менен кетет» – дечү элениз. Бирок иш сиз айткандай болуп чыкпады...

Ырас... Мен сиздин күйөө балаңыз Нурматка барам. Бирок мен аны менен бир күнү да өмүр сүрбөсүм ачык. Күлгөн өмүр ыйлайт, ыргалган гүл кыйрайт... Жалгыз кызыңа барып учурашып келип туруунун ордуна куураган мазарга барып, куран окуп келип турасыз. Эгер мына бул каттагы жазылган сөздөр чын болсо, барып куран окуп келип турасыз!..

– Ким жазган кат экен?

– Акмат.

– Саа ким берди?

– Райком комсомолдун катчысынан берип жибериптир.

– Райком комсомолдун?

– Ооба... Алар биздин ишибизди толук билиптир.

– Келе! – деп атам менин колумдагы катты жулуп алып, тышка жүгүрүп чыгып кетти.

Атам чыгып кеткенге жарым саатча убакыт болду. Энем бир аз эсин жыйып, тамга сүйөнүп ыйлап олтурат. Мен эмне кыларымды билбей жинди сыяктанам... Күткөнүм алыс...

Атам менен Эргеш келди. Эргеш биздин айылдагы кедейлердин кемчилигин же кылмышын көрсө бетине айтчу.

Эргеш – далай кыйынчылыктарды башынан өткөргөн, тажрыйбалуу киши. Айылдагы тап душмандар Эргешке каршы. Эргеш эки жолу басмачылардын колуна түшүп кутулган. Акырында үйүндө уктап жаткан жеринде басмачылар үстүнөн басып атып кеткен. Ок өлчөлүү жерге тийбей, кашка жиликти сындырып кеткендиктен, алты ай дегенде аман айыкты. Бирок Эргеш мурунку көркү менен келбетинен ажырап аксап басууга айланды. Ошондой болсо да, калыстык сөзүн кадимкидей айтуучу.

– Бул кылыгың жакшы эмес, Жоке! Жакшы эмес... «Аюу амандыкты тилейт, акмак жамандыкты тилейт» деген ушул. Мына бүгүнкү «Ленинчил жаш» газети менен мына бул каттын сөзү бир.

Бая күнкү жыйналышта, кызыңды сатканы жаткан имишин десек, ыйлап олтуруп ишендирдиң эле. Мына, эми сыр ачылды. «Ооруну жашырсаң, өлүм ашкере кылат» деген ушул. Макул... Душман душмандыгын кылсын... Ырас, душман достук кылбайт, душмандыгын кылат. Ал эми душманга кошулуп сен эмне кылып жүрөсүң? Иш ушунда!.. – деп Эргеш аке катты атама окуп берип жемелей баштады.

Чындыгында бул катты Акмат жазбай, Эргеш акеге кеңешип Арзымат жазган. Бирок Акматтан келди кылып, атама мурунтан бере албай жүргөмүн. Анткени Акмат райондук кызматчы эле. Эгер Акматтан келди кылып берсек, атам Нурматтан кайтар бекен деген амал боло турган.

Атам менен Эргеш көпкө чейин сүйлөштү. Атама көпкө чейин Эргеш акенин сөзүн эриш көрүп отурса да, акырында жыгылды. Атамдын үчүнчү кыялы жаш балача ыйлап жиберүү болгондуктан, жаш балача ыйлап, солкулдап отурду да:

– Мен акмак... Мен акылсыз... Мен жүзү кара, алдамчы... Мен киши эмесмин, – деди.

– Ырас, сен киши эмессиң... Сендейлер менен адам баласы көбөйсө не болду, – деп энем да Эргеш акеме кошулуп алып атамы жемелей баштады.

– Ырас, мен итмин... Мен эми Нурматка Айнагүлдү бербеймин, керек кылса мендей итти өлтүрүп тынсын, – деп атам ыйлаган бойдон бүк түшүп жатып алды.

Эргеш акемдин баркын мурун анчалык этибар кылбай турганмын. А азыр аны дүйнөдө эч нерсеге теңегим келбейт. Менин жүрөгүмдөгү кайгыны Эргеш акем биротоло жойгондой сезилет...

Бирок коркунуч дагы күчтүү... Мени Нурмат мурун келип алып кетеби, же Арзымат мурун келип алып кетеби? Арзымат мурун келсе, менин эми кетерим шексиз. Эгер Нурмат мурун келип калса, мен барбаймын десем, Нурмат алып кетем десе, атам бербеймин деп жулунса, ара жолдо кандайча окуялар болуп кетмек? Эрежелешип эпке келишеби, же кызыл кан төгүшөбү! Бул суроо мен үчүн түпсүз деңиз, кайнаган кара саз...

Түн ортосуна жакындап калган. Үйдүн ичи караңгы...

Атам бизден канчалык мурун жатса да, эмнегедир уйкусу качкандай, анда-санда оорусу катуу адамча үшкүрүнүп да коёт.

Энем болсо, атама таарынып мени менен бирге жаткан. Менде эч уйку жок. Кулагымды көтөрүп, күткөнүм Арзыматтын табышы...

Үйдүн ичи тынчтыкта. Бирок мен үчүн тышта көп окуялар болуп жаткандай сезилет. Кээде аттуу адамдардын дүбүртү чыккансып, кээде эшик алдына жөө киши келип токтогондой болот.

Акыры энем менен атам уйкунун тынчтык кучагына кетти. Мен акырын эшикке чыктым. Дүйнө тынчтыкта... Жер бетин бөлөгөн күмүш нур жок. Түнөргөн түн жер бетин каптаган, кабак керген менен каалаганды көрө албайсың.

Эки, үч минут өттүбү, жокпу, бактын арасынан аттуу адамдардын дабышы чыкты. Жүрөгүм жаш кулундай туйлап, эки-үч ирет эңкейип карасам да эч нерсе көрүнбөдү. Тек ооздугун чайнаган аттын, шыбырашкан адамдын табышы чыгат.

– Үйү жакка баралыбы?

– Баралы.

– Биздин келерибизди Айнагүл билди бекен?

– Биле элек болсо керек.

– Силер аттарды кармап тургула. Биз барып байкайлы.

– Чебердегиле, кокус бирөөнүн көзүнө чалынып калбайлы, – деген үндөр чыгуу менен мага карап жөө кишилердин табышы жакындай баштады.

Барган сайын жүрөгүм алып учат. Эки караан жакындап келе жатат. Мен акырын кетенчиктеп олтуруп эшикке жакындадым. Нурматтарбы же Арзыматтарбы? Көрдөй түндө көрүп таануу кыйын. Келе жаткан экөө мени карап коюп:

– Ой, тиги ким? Кокус башка бирөө болуп шерменде болбойлу?

– Ким билет.

– Айнагүлбү?

– Айнагүл болсо бери баспайт беле?

– Уялып жаткандыр, – дешип экөө бир минутча күбүрөшүп турду.

Бирок булардын сүйлөшкөнүнө караганда, Нурмат эстен чыгып, бүткөн боюмду Арзыматтын элеси бийлеп, коркунуч баскан жүрөктү кубаныч басып, балалыктын сүйүнүч жашы, көздүн кычыктарына толду. Себеби сүйлөшкөн экөөнүн бирөөнү үнүнөн тааныдым. Ал – Насыр.

Насыр мурун Арзымат экөө келип чай ичип кетип жүрүшчү. Мындан бир ай мурун Арзыматтар менен бирге эркин отрядда иштейт деп да укканмын.

Эмне үчүн Арзыматтын үнү угулбайт деген суроо менде болбой койгон жок. Бирок «Арзымат ары жагында, ал мени сынап турат» деген ой менде күчтүү эле. Ошондуктан бир-эки кадам илгери басып тура калдым.

– Эркекпи?

– Жок, энеси го?

– Энеси болсо мейли, жайын айтабыз.

– Жок, Айнагүл экен! – дешти.

Демек, булардын бул сөздөрүнө караганда, Арзыматтын жолдоштору экендигине шек кылбадым. Дагы илгери басып тура калдым. Бирөө башын көтөрүп:

– Айнагүл! – деди.

– Ыя!

– Бери басыңыз!

– Кимсиңер?

– Мен, Насыр. Бери бас, бери!

– Басыңыз батыраак. Эки жактан эл көрүп, туюп калбасын, – деп экөө туруп мага карап басты. Мен дагы аларга умтула басып:

– Жолдошторуң кайда? – дедим.

– Тиги жерде турушат, – деп экөө менин эки колумдан алышып, атка карап жүгүрө башташты.

– Келдиңерби? – деп атты кармап турган экөө аттарды туура тарта башташты. Бирок Арзымат көрүнбөйт.

– Арзымат кайда? – дедим.

– Арзыматтын кереги эмне? – деген жат үндөр кулагыма шак эте түшкөндө «ай» деп бакырып жибердим эле, чап кармай калышып, оозумду таңып жиберисти. Жарамсыз жалгыз күч менен жаадай болгон төртөөнө такоот кылуу кайда? Туйлаганыма койбой, атка туура өңөрүп алышып, чаап жүрүп калышты.

Жолсуз талаа менен кетип бара жатышат. Кээде аңга капталып, кээде шалы айдаган жерге тыгылып, аттар араң эле жортот. Булар кимдер, мени кайда алып баратат? Белгисиз... Мен бөдөнө кыргыздын чеңгелиндемин. Тырп этсем ныктап тырмагын батырууда... Кыргыз ээси ким? Мени бошотобу, же кыргыз качкы болот деп, башты жулуп кыргызга мээлетеби?!..

Мени алып бара жаткан төртөөнүн бири – Насыр. Аны мурунтан эле тааныймын... Экинчиси Жума экен. Жуманы да мурун билүүчүмүн. Жуманын атасы бай болгон жана басмачыга кошулуп колго түшүп, жер, суу, мал-мүлкү опус болуп, өзү айдалып кеткен. Жума мага үйлөнүү аракетин менен төрт-беш жолу жуучу жибергенин жакшы билем. Бирок иш Жуманын ойлогонундай болуп чыккан эмес.

Берки экөөнү тааныбаймын, күндүз болсо бүшүркөөгө мүмкүн эле.

Бир канча убакыт үнсүз жол жүрдүк. Бирок алдыбыздан айыл чыкпайды. Уламдан-улам мен көрбөгөн быткылдар пайда болууда.

Айылдан узагандан кийин оозумду чечип, атка дурустап өңөрүшкөн. Пайдасыз болгондуктан, мен дагы тыбырап туйлаганды койгонмун. Тек көз алдымда коркунучтуу элес, күткөнүм болочок.

– Туягында тура жок, жел менен тең ойногон азоо качаган дагы чалмага илинет экен го? – деди Жума.

– Жердеги качаган эмес, оболуп учкан ак туйгун да эр жигиттин торуна илинет эмеспи? – деп эки жигиттин бири күлүп койду.

– Ырас... ырас... Айнагүл ошол обологон ак туйгун эмес беле! Мына азыр торго чалынган туйгун, чалмага илинген качаган, туткундагы пенде, – деп жандай бастырып Насыр маган карады.

– Айнагүл кайдан пенде болсун? Айнагүл асмандагы ак булут го? Ак булутка ким кантип жетет эле? Жетүү кыйын го? – деп Жума Насырды укуп койгондой болду.

Бир канчалык жол баскандай болдук. Бирок кайда, эмнеге бара жатканым белгисиз.

Төрт жигиттин көздөгөнү колунда, көңүлдөрү чак. Какшыктаган катаал сөздөрү менен кулагымды тындырышпады.

– Жүрөгүңүздүн урганы токтодубу? – деди Жума.

– Жок, – деп ачуум менеп жооп бергендей болдум. Бирок мурун эч унчуккан эмесмин.

– Ырас, жүрөгүңүздүн урганы токтобосун билем. Бирок камыгып, кайгырба. Камыгып кайгыргандан эч пайда жок. Барчу жерге барабыз,

көлбөөрүп да жатарсыз, мына ошондо жүрөгүңүздүн урганы токтолот, – деп Жума атын такымга бир чаап, алдыга желе чыкты.

Менин жүрөгүм оозума тыгылды. Көз алдымда өлүм. Себеби Жуманын сөзүнүн акыры өлүмдөн башканы түшүндүрбөйт. Ырас, жүрөктүн урганы өлгөндө гана токтойт...

Асман тунук, жымындаган жылдыздар төгүлгөн берметтей быжырап, алда кимге аянычтуу көз менен карагандай болушат. Өзгөндүн түштүк чыгышындагы Кара-Кочкордун тоолору барган сайын мага карап кучагын ачкандай болот. Түштүктөгү Капчыгайдын тоолору, алыстагы Алдиярдын тоолору алда кимдин артынан көзөмөлдөшкөнсүп, кардуу чокуларын асманга созгонсуйт. Бардык табият түндүн тынчтык кучагында. Жалгыз эркинен ажыраган бакытсыз мен жана маган кошулуп арманын айткансыган кай бир чыркылдаган чымчыктар, ырайымсыз бирөөгө сүйгөн гүлүн тарттырып жибергеншишип үн чыгарышса, сары күздүн таң атар алдындагы салкын шамалы, чымчыктардын арманын баяндагансып согот.

Көпкө чейин жол жүрүп, эки ак боз үйдүн алдынан чыкты. Бирок кадыр түн тоскондой эки үйдөн тең от чыгат.

– Ой, мейман келди, – деп Насыр утурлай бастырды.

– А, кудай, келип калышкан тура, – дешип үйдөн бир топ аял, эркектер жүгүрүп чыгышты.

– Жене, май алып чыгып келиндин оозуна сал! – деген үндөр чыкты. Келин деген сөзгө али ишенбей таңдана жан-жагыма карадым.

Үйгө отуз саржанча калганда, мени өңөргөн жигит аттан көтөрүп түшүрдү; алды-артыман аялдар тегеректеди.

– Жүгүнүп кой, садага, жүгүнүп кой. Булардын ичинде улуу абысындарың бар, – дешип катындар туш-туштап чуулдай башташты.

Албетте, мен эч нерсеге түшүнбөдүм. Ким, кандай абысын? Баарыдан мурда мени алдырып келген ким? Өз өмүрүмдү орток кылып, өмүрүнө орток болуучу менин жубайым ким? – деген суроолор алда качан желектей желбиреп көз алдыман өттү.

– Садагаң кетейин, уялып жатат.

– Уялба!.. Баарыбыз эле ушинтпедик беле?

– Жүгүнүп кой, садагаң! Ишарат кылып ийилип койсоң эле болот, – дешти. Бирок бүткөн боюм чымырап, көзүм караңгылады да калды.

– Жүгүнүп кой, уят эмеспи? Баарыбыз эле сендей болуп келгенбиз. Элдин айтканына көнгөнбүз, – деп бир катын ичимди артка түртө, кижигемден басып койгондо ийиле түштүм.

– Кудай жалгасын!

– Кем болбо, балам! Ак жоолугуң башыңан түшпөй, бактылуу болсоң болду, – дешип катындар чуулдап алкашты.

Көп убакыт өтпөй, мени үйгө алып жөнөштү. Алдыман бир катын чыгып, сөөмөйүнө илген майын оозума салып, бетимен өптү. Эшик ачылып,

үйгө кирдик. Керегенин башында турган чөмүчтүн сабына пахта байлап, колума карматты да, сол тарапка олтургузушту.

Катындардын эки көзү менде, мен да астыртан аларды кароодомун.

– Укканыбыздай эле сулуу экен!

– Өңүнө жараша мүчөсү да келишиптир!

– Көзү тик көрүнөт.

– Көзү тик болгондуктан качып келип олтурат да.

– О, кокуй! Көзү тик, бети калың кашка болбосо, жинди болгон кыз качабы?

– Ырас... Бирок кызда дагы айып жок, – дешип катындар өз ара шыбыраша башташты.

Мен болсом, колго түшкөн эриксиз туткун. Жалдыроодон башка жазыгым жок. Делинген сөздөн демөөр берери жок, тек кулак жапыруудамын.

Караңгыны качырып, катаалдыкты куугандай болуп таң сүрдү.

– Коңшу кут болсун! – дешип уламдан-улам чала-була кийинип, бети колун жуубай келе баштаган катындар көбөйдү. Тыштагы эркектердин табышы дагы күрдөөл тарта баштады.

– Салоом алейкум! Э, Нурмат байбача, куш боо бек болсун! – деген табыш чыкты. Бирок бул табыш он эки мүчөмдү тең жашытып, жаш жанды жалынга салып, балтыркандай бойду майыштырып, бетти жашка жуугузду. Асмандаган ак туйгун Нурмат «байбачанын» тууруна конгондугун эми билдим...

(Уландысы бар)

Талантаалы БАКЧИЕВ – 1971-жылы Ысык-Көл областынын Ак-Суу районунун Маман айылында туулган. К. Тыныстанов атындагы БМУнун кыргыз филология факультетин 1995-жылы бүтүргөн. Манасчы, манастануучу, филология илимдеринин кандидаты. 7 китептин автору. КР Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү. Т. Бакчиев бир катар республикалык, эл аралык фестивалдардын лауреаты (Санкт-Петербург, Улан-Батор, Будапешт, Баку, Ташкент, Бишкек ж.б.).

Эпостон

Учурдагы аттуу, салттуу манасчы жана манасиликтөөчү Талантаалы Бакчиев жакында, 2011-жылдын экинчи жарымында «Турар» басмасынан «Манастын ашы» китебин (17, 375 б.т.) чыгарып, журтчулукка сунуш этти. Мурдатан айрым манасчылар айткан менен кагаз бетине түшүрүлбөй келген эпостун бул бөлүгү Т. Бакчиевдин вариантында алгач ирет жарык көрдү. Бул саамалыктын айрым бөлүктөрү менен окурмандарыбызды тааныштырууну эп көрдүк.

КАНЫКЕЙДИН КОШОГУ

Көзүнүн жашы буурчактап,
Жоодарбешип бушактап,
Жагына татак тартаарда,
Үнүн угуп Семетей,
Жоодар менен Төштүктү,
Тосуп чыкты кучактап.
Жоон үндүү Жоодардын,
Өкүрүгү басылбай.
Жалындуу жаштын жалмысы,
Жалдырап карап тура албай.
Жөөк-жөөк жаш кетип,
Жөнүн балдар таба албай.
Күпүш сакал карысы,
Кайдыгер карап тура албай.
Көнөк-көнөк жаш кетип,
Көзүнүн жашын тыя албай.

Калың элдин баарысы,
 Ыйлап турду буркурап.
 Аларды көргөн жеткинчек,
 Наристелер чыркырап.
 Ачык турган асанды,
 Булут каптап калыптыр.
 Чай кайнатыл шатырап,
 Жалгыр төгүп алыптыр.
 Жер силкинип термелди,
 Жалпы элдин баарысы,
 Тобосун айтып жиберди.
 Ошондо жеңең Каныкей,
 Кара элечек башында,
 Кең кара көйнөк боюнда.
 Кара сур өңү кубарып,
 Эрин эстеп кайгырып,
 Эки көзү тунарып,
 Кошогун кошту үн салып.
 Каныштын берки жагында,
 Кабыргасы кайышып,
 Сай-сөөгү тайышып,
 Эсенкандын Бурулча,
 Алтамбеттин сүйгөнү,
 Анташып артык күткөнү,
 Арууке менен Алмаңдын,
 Арбагын сыйлап жүргөнү,
 Аркада калган бучкагын,
 Алпештеп багып күткөнү.
 Алты аралдын азабын,
 Айып тарткан кишидей,
 Азарын көргөн ченебей.
 Ал дагы кошот кошогун.
 Бурулчанын курдашы,
 Бээжиндеги сырдашы,
 Айжаңжуңдун Бирмыскал,
 Эр Чубактын зайыбы,
 Эки айга да жеткен жок,
 Бээжинден нике кыйганы,
 Бирин бири тутканы.
 Эми минтип Бирмыскал,
 Түгөйүнөн айрылып,

Түгөнгүр дүйнө кандай – деп,
 Түйшүккө салган жалган – деп,
 Түтөп турду каңырык,
 Кошкондо үнү жаңырып.
 Жетимиш катын маш болуп,
 Каныкей энең баш болуп,
 Кайрандарын жоктошуп,
 Көр-дүнүйөнү боктошуп,
 Кошогун кошот жакындар.
 Кайыңга конгон күкүктөй,
 Күн батыш карап Каныкей,
 Күйүтүн айтат күңгүрөй.
 Такырға конгон үнүптөй,
 Түндүктү карап Каныкей,
 Тагдырын айтат күңгүрөй:
 «Айкөлүт чыгаан эр эле,
 Ааламда жок шер эле.
 Душманга аты билинген,
 Даңзасына чийилген,
 Дүйнөдө тындай жок эле.
 Кылтылдаган чагымда,
 Кызыгымдын барында,
 Кыраанымдан айрылдым.
 Оргуштаган табымда,
 Ойной турган чагымда,
 Оёнутдан айрылдым.
 Гүлдөй турган маалымда,
 Күлө турган чагымда,
 Күнүлдөн, кокуй, айрылдым.
 Кара кийип, кан жутуп,
 Кайранымдан айрылдым.
 Күн караңгы тутулуп,
 Караанымдан айрылдым.
 Кара чаар кабыланым,
 Кан болот деп Каканга,
 Какшатып кеттиң зайыбың.
 Кара, көк жал кыятым,
 Казат кылам деп Кытайга,
 Каза таптың сырттаным.
 Аккула сындуу ат минген,
 Ак олпок асыл тон кийген,

Актайганын жетелеп,
Ак шуткарын тетинткен,
Ар жерден келген чоросун,
Ардактап багып телчиткен,
Азирети Айкөл жок.
Алыска чыкса унутпай,
Ар дайым кошо ээрчиткен,
Алтымыш миң туугандан,
Артыкча көрүп ишенген:
Алтамбет, Чубак, Сыргак жок.
Айдалыңа асынган,
Ак келте калып, өзүң жок.
Сол капталга шайланган,
Зулпукор калып, өзүң жок.
Канжыгага байланган,
Ай балта калып, өзүң жок.
Оң колуңа кармаган,
Ак найза калып, өзүң жок.
Жаангер сендей табылбайт,
Жалпы кыргыз элиңден.
Жайдары жыргап жүрчү элем,
Жаманын көрбөй шеримден.
Кара бет болуп эми мен,
Калк башында сен элең.
Карадан кийдим эми мен,
Калдайган элдин чеби элең.
Кошогум кошуп эми мен,
Кордукту көрдүм иниңден.
Арманым айтып эми мен,
Азарты көрдүм иниңден.
Алтын асыл кен экен,
Атасыз бала кем экен.
Күлүш асыл кен экен,
Күйөөсүз катын кем экен.
Айкөлү элең адамдын,
Айла барбы ажалга.
Туулган соң, өлтөк бар,
Туйгунум салдың азапка.
Тогоол болуп көрүшсөк,
Төкпөй-чачпай айтаармын,
Толуп жаткан муңумду.

Тунжуруң кууду кунуңду,
Туш болгон жерден колдой жүр,
Тууруңа конгон кушуңду.
Жанды Кудай жаратат,
Жарагы келген учурда,
Жанды Кудай кайра алат.
Жаным кейип баратат,
Жараткандын буйругун,
Жандуудан кимдер кайтарат.
Жаркыны элең адамдын,
Жазганы ушулбу таңдайга.
Келгенден кийин кетпек бар,
Кейишке салдың элиңди,
Кетип келгис сапарга.
Ааламды чаап дилде алдың,
Аманат кылып калтырдың.
Алысты чаап дилде алдың,
Аманат элге калтырдың.
Алты кылым өткүчө,
Алганың жетээр элиңе.
Жети кылым өткүчө,
Жыйганың жетээр элиңе.
Акылы менен иштетсе,
Пайдасы тиер элиңе.
Кыр салганын кыйраттың,
Кадырыңа жеткенди,
Калк башкартып жыргаттың.
Туйгунду таптап куш кылдың,
Туш-туштан келген аз элдин
Тушоосун кесип журт кылдың.
Тынарды таптап куш кылдың,
Тынчы кеткен аз элди
Тынчтыкка үндөп журт кылдың.
Тентиген элдин баарына,
Теңизил өзүң кан болдуң.
Адашып жүргөн ажалга,
Атайын азык жан болдуң.
Ажалдан тамга басылса,
Акыры жүрүп чаап алат.
Тажгаалдан тамга басылса,
Талбай жүрүп таап алат.

Таңды такшар күнүндө,
 Теңирит калыс караса,
 Түбөлүктү ыйгараар.
 Тойдун көркү сый менен,
 Тоодоюм шерим өткөн соң,
 Тагдырым экен кантейин,
 Таалайым өтөөр ый менен.
 Табыштап кеткен туягын,
 Тобокел деп жүрөйүн.
 Багыштап кеткен чунагын,
 Паана кылып жүрөйүн.
 Жесир жүрүп керттилип,
 Жесир калган менде арман.
 Жетил жүрүп жетилип,
 Жетил калган анда арман».

Кара бет, бейбак Каныкей,
 Карасы түшпөй башынан,
 Кабыланын урматтап,
 Кошогун улайт кайрадан.
 Көзүнүн жашын тыя албай,
 Күчөп барат бейтаалай.
 Жетимиш катын чуркурап,
 Жалгай берсе буркурап,
 Боосун үзүп Ак шумкар,
 Астанды көздөй уттулган.
 Алты айланып өргөөнү,
 Ай жаңыфтып шаңшыган.
 Босогодо Ак тайган,
 Башын көккө каратып,
 Баатырды жоктоп улуган.
 Буларды көрүп кары-жаш,
 Ого төтөн жашыган.
 Көңүлдөрү бөлүнүп,
 Кабырга сөөк сөгүлүп.
 Көрүп турган көпчүлүк,
 Көпчүлүктүн ичинен,
 Карыя Бакай абаңдын,
 Көрпөжан деген зайыбы,
 Жамгырчынын Жайнаке,
 Сарыкандын Тынымкан,
 Текечинин Айнаке,

Айтып турат жеңеңе:
 «Канышым кайрат кыл эми,
 Калкы турат кой эми.
 Калк ичинде көй баатыр,
 Көк жал Семен бар эми.
 Кайгы деген кара суу,
 Чөгөсүң да, кетесиң.
 Кайрат деген жел кайык,
 Өтөсүң да, кетесиң.
 Айкөлүңдүн артында,
 Аты калды өчпөс түбөлүк.
 Атын алып оозуна,
 Эл-жери калды күбөлүк.
 Куру эмессиң Канышым,
 Кубат болуп жаныңа,
 Кулунуң турат жаныңда.
 Жок эмессиң Канышым,
 Жолдош болуп жолуңа,
 Жолборсуң турат жаныңда.
 Туулар менен ар адал,
 Ажалы менен азабын,
 Ала түшөт мойнуна.
 Жалынган менен кайрылбайт,
 Жакындан кимдер айрылбайт.
 Барчының турат башыңда,
 Кушуңдун куйрук, канаты,
 Күлүктүн жал, туягы.
 Күйүткө батып кайгырба,
 Көксөгөн менен не пайда.
 Көктөгү жылдыз, Күн, Айга,
 Кол созуп жеткен жан кайда?
 Эңсеген менен не пайда,
 Намысты алып берсин – деп,
 Ээсине бердик, чын жайга.
 Эми, Манастай бизге шер кайда?
 Бйтан, ынсап деп жүргөн,
 Бйрашкерликке үндөгөн,
 Бйлаган менен не пайда.
 Бйрааты калып, ырайы жок,
 Бйнагың Алакеңдей шер кайда?
 Кыргызым деп жүгүргөн,

Кысталышта куткарып,
 Кас-душман жолун бөгөгөн,
 Кызматын артык өтөгөн,
 Кырааны кеткен чын жайга,
 Чубагыңдай шер кайда?
 Кулгуну эле чоронун,
 Күрмөсү эле жоронун,
 Гүлүнүн бүрүн таштабай,
 Гүлүстөндөн тукум жок,
 Кайниң Сыргагыңдай шер кайда?
 Алтамбет, Чубак, Сыргак жок,
 Музбурчак, Көкчө, Серек жок,
 Боктурун менен Шыгай жок,
 Байчоро менен Акжолтой,
 Акаяр, Кара Төлөк жок.
 Кечээ көргөн бүгүн жок,
 Ушундай экен дүйнө шок.
 Он эки чоро түгөл жок,
 Сыртыбыз жалын, өзөк чок,
 Зулум экен дүйнө бок.
 Жан жаратат Канышым,
 Жаангер Манас баатырдай,
 Жакында бербейт асылын», –
 Деп ошентип Тынымкан,
 Көңүл айтты Көрпөжан.

Аттардын келиши жана Үмөтөйдүн чатагы

Баягы Боролдойдун боор эти,
 Болбой калган бөлүнүп.
 Болот зооттун боолору,
 Туш-тушунан сөгүлүп.
 Туулгасын таажылуу,
 Таба албай калды бөөшсүнүп.
 Өрөпкүй калган жүрөгү,
 Өтүргө тартат көгөрүп.
 Өйдө болуп «өх» десе,
 Өстөндөй өтү төгүлүп.
 Өкүтүн салып өлүтүн,

Өзөгүн тартат өзөртүп.
 Ошол кезде кечили,
 Абалын көрүп төрөнүн,
 Жаншаа жүрөт айланып.
 Жан айласы жай албай,
 Боролдойго байланып.
 Бенжосуна тайынып,
 Латманатка сыйынып,
 Зулкуралга жыгылып,
 Батмакум – деп баатырдын,
 Бартак басып, татырын,
 Байкап көрүп, баш чайкайт.
 Баарын тилеп канынын,
 Бутун коюп башына.
 Бул Жаншаа деген ылама,
 Буруу кытай тил менен,
 Бургак коңур үн менен,
 Бурулуп келип туну айтат:
 «Күн баткыча төрөнү
 Аман алып көрөлү.
 Күн баткандан кечиксек,
 Ажалы жетип өлгөнү», –
 Деп ошентип Жаншаасы,
 От жактырып, кызытып,
 Телмирди отко ысытып,
 Жаракат оозун күйгүзүп,
 Кан агымын түйдү эми.
 Бокчонун оозун каңтарып,
 Дары издеп, түбүн аңтарып,
 Башына балээ үйдү эми.
 Кытайдын кара кырмасын,
 Куну, жанбас баарысын,
 Колго тийген дарысын,
 Жолун билген чоң Жаншаа,
 Ыгы менен ырастан,
 Айланасын аластан,
 Айласы алты сан экен,
 Акылга салып калыстан,
 Апалга дыйкан чоң Жаншаа,
 Болдураган Боролдун
 Тили келбей турду күрмөөгө.

Кара-көк тарткан денесин.
 Ыраа көрбөй өлүмгө.
 Бут дининин пендесин,
 Коңурбайдын эркесин,
 Аман алып калууга
 Аракетин келтирди.
 Күн дигерге чалганда,
 Боролдойдун денеси,
 Калыбына келгенби?
 Кылагар көзү кылайып,
 Кыйналган жаны эс алып,
 Ооруган жери басылып,
 Кайрадан эми тал болду.
 Кылым кытай эл үчүн
 Кайрат, кубат, күч болду.
 Баштапкыдай чаркы жок,
 Паана болуп элине,
 Баш-көз болсо, болду – деп,
 Тегеректеп кытайлар,
 Турун көрүп үңүлдү.
 Тирилип келген канына,
 Төбөсү жерге тийгиче,
 Тобо кылып жүгүндү.
 Түпкү атасы Чылаба,
 Буткана салган жылына.
 Чылабадан Солобо,
 Солободон Соорондук,
 Соорондуктан Алооке,
 Соргоктук кыял чагы бар,
 Бу кыргыздын жетип түбүнө,
 Жер бетинен сүрсөм – деп,
 Тилек кылган күнүнө.
 Алоокеден Коңурбай,
 Коңурбайдан Боролдой,
 Карыганда көргөн жалгызы.
 Ошону менен Боролдун
 Баянын коюп туралы.
 Жарадар болгон кытайдын,
 Аңгемесин таштайлы.
 Баягы ат чабышка аттанган,
 Алты жүз аттын кабарын,

Анда эмесе айталы.
 Алты жүз атты айдаган,
 Сексен эрдин кабарын,
 Сексен эрди баштаган,
 Сарыкандын кабарын
 Төкмөй-чачпай баштайлы.
 Төгүн эмес анык кеп,
 Төп келтирип айталы.
 Тобокел деп Теңирге,
 Тууралап эми баштайлы.
 Ошондо Бакай кабылан,
 Жер тыңшаарын чакырды,
 Жер тыңшап бер деп бакырды.
 Жер тыңшаган Тыныбек,
 Жерди казып эки кез,
 Кулагын төшөп калды эми.
 Эт бышымдай убакыт,
 Арадан өтүп кетти эми.
 Абакелеп Бакайга,
 Ак сакалчан карыга,
 Тыныбек айтып турду эми:
 «Ой, абаке, баатырым,
 Жакшыдан бар кабарым.
 Сол кулагым жапырып,
 Оң кулагым төшөсөм,
 Эки күндүк арада,
 Манас! Манас! Манас! – деп,
 Манастаган ураан бар.
 Мүмкүн, жаздым уктум деп,
 Оң кулагым жапырып,
 Сол кулагым төшөсөм,
 Бир жарым күндүк арада,
 Манас! Манас! Манас! – деп,
 Манастаган ураан бар.
 Укканым анык, тың болсо,
 Ушунда келээр Манастын,
 Улапа алаар бир аты.
 Айтканым анык, чын болсо,
 Адашпай келээр Манастын,
 Абайы алаар бир аты».
 Муну айтып Тыныбек,

Кайрадан жата калды эми.
Сол кулагын жапырып,
Оң кулак төшөп калды эми.
Ошондогу укканын,
Олуя Бакай карыга,
Бөксөртпөй туруп айтты эми:
«Тоодоюм, аба, угун ал,
Дагы айтсам, дагы бар,
Дабалыгы мунун бар.
Дат басып калган дартыңа,
Дарылыгы мунун бар.
Жана айтсам, жана бар,
Жагаарлыгы мунун бар.
Жабыркаган жараңа,
Жазаарлыгы мунун бар.
Жаза тайып албасам,
Жаңылып угун албасам,
Бир жакшылык тууйт го,
Жамандыкты кууйт го.
Көрө албаган көз арбын,
Кара ниет сөз арбын,
Балээнин жолун бууйт го.
Таңдай болгон Тайбуурул,
Тайбуурулдун дубуртү,
Кулагыта угулду.
Сететейдин күлүгү,
Ой, абаке, туюлду».
Жер тыңшаар Тыныбек
Минтип айтып болгон соң,
Мунажат кылып ичинен
Мүдөөсүн угун абакен,
Ырым кылып тыңшаардын,
Бир муштумдай сары май
Оозуна салып жиберген.
Кулагына күтүштөн,
Сыйда сыйга салдырткан.
Колуна жалбы күтүштөн,
Сыйлап Бакай карматкан:
«Тайбуурул чыкса алдыга,
Таташа этес Тыныбек,
Төрттөн бири байгенин,

Тиер сенин колуңа».
Ошентип, Бакай олуя
Ак сакалын жайкалтып,
Аңырдай добуш, үн салды.
Адис болгон карыя
Алдын-ала кал көрүп,
Сететейдин кырк чоро,
Кырк чоронун баарына
Акыл айтып, кеп салды:
«Айтаарым ушул угун ал,
Ой, балдарым, тиллиди ал.
Акылым ушул түйүп ал,
Ой, балдарым, билип ал.
Баштан өткөн иш эле,
Баягы бабаңардын ашында,
Бүткүл журттун кашында,
Бузукуну баштаган,
Бу кара кытай Коңурбай.
Кечээ Көкөтөйдүн ашында,
Көпчүлүктүн кашында,
Көңүл коюп башкарган,
Көк жал Манас арстан.
Жоону сойдум, болдум – деп,
Жоон этине тойдум – деп,
Жоругун кошо жойдум – деп,
Жайта-жай жатып калбаңар.
«Жети кайып» деген бар,
Жетинин беши жакшыдыр.
Жараткандын пендеси
Жалынып сурап тургандыр –
Өтүр, насип, дидардыр,
Нике менен сапардыр.
Калган эки кайыптан
Кудайым өзү сактасын –
Өлүп менен кырсыктан.
Тайбуурул чыкса окустан,
Кеги бар ичте жоо-душман
Чыр чыгарып кокустан
Элге бүлүк салбасын.
Баягы Көкө абатдын ашындай
Балээни башка салбасын.

Жылып жүргөн жылан бар,
 Учуп жүргөн кыраан бар.
 Бул жагына сак болгун,
 Ишиңерге так болгун.
 Баш байгени алдырып,
 Баатырлардын ашында,
 Бөөдө уят болбойлу.
 Ар-намысты алдырып,
 Айкөлүмдүн ашында,
 Арсыз атка конбойлу.
 Каркыраны жакалап,
 Тулар-Ташты пааналап,
 Буурулду тозуп алгыла.
 Туягын тайлап, ырымдап,
 Көкүлүнө көк жалгын
 Көйкөлтүп бекет буугула.
 Маңдайын тайлап, ырымдап,
 Куйругуна көк жалгын
 Куп келтирип буугула.
 Ардактай көр арбакты,
 Аш берген адам айыпкер,
 Көбү бүтүп, аз калды,
 Аянбастан балдарым,
 Ушул ишке жарап бер,
 Туу түбүнө туруп бер».

Азирет Бакай олуяң
 Асыл сөзүн айткыча,
 Айтып оозун жыйгыча,
 Семетейдин кырк чоро,
 Сеңирдүү тоону айланым,
 Күн чыгыш көздөй чу койду.
 Ошону менен Күн батып,
 Күн менен Ай алмашып,
 Жан-жаныбар талыкшып,
 Жердин үстү балкыды.
 Жер огуна айланым,
 Жетиген айдын жеңеси,
 Ай – Чолпондун эжеси,
 Күн нурунан уялып,
 Жылдыз өчүп, Ай батып,
 Он сегиз миң аалатдын,

Ар биринин пейилине,
 Ниетине жараша,
 Кудайым ырыс-нур чачып,
 Таң агарып атыптыр,
 Суна садык салыптыр.
 Ал аңгыча болгон жок,
 Айкөлдүн уулу Семетей
 Нарторуну камчылап,
 Жалгыз бой чыгып урчукка,
 Каркыранын тумшукка,
 Буурулдан кабар алтакка.
 Атасы Манас көк жалдан,
 Калган ыйык тураска,
 Ардактаган дүрбүнү,
 Алты имерип бураса,
 Алты күндүк жериңди,
 Алты аркан бою көргөзгөн.
 Жети имерип бураса,
 Жети күндүк жериңди,
 Жети аркан бою көргөзгөн.
 Болк эттирип койнунап,
 Боосун албай тойнунап,
 Оң көзүнө жиберип,
 Чыгырыгын имерип,
 Кенен жаткан Кегендин
 Талаасына тартты эми.
 Көңүлүн мыктап бөлдү эми.
 Ошондо Семен көрдү эми:
 Оркуп-оркуп чаң чыгат,
 Оркупан чаңды көргөндө,
 Оёнуңдан жан чыгат.
 Кайсы элдин аты – деп,
 Кайсы уруунун малы – деп,
 Семетей карап калды эми.
 Күпүштөн экен капталы,
 Темирден экен таманы.
 Үзөңгүдөн үзбөстөн,
 Сол аягын чыгарып,
 Оң тизеге таянып,
 Чыканактап эр кашым,
 Оң капталга кыйшайып,

Жылкыдан кабар алмакка,
Жана илерип караса,
Жараткандын буйругу,
Жаныбары Буурулдун
Жалы менен куйругу
Жадына тааныш көрүнөт.
Эти атынан кабар алмакка,
Эти илерип караса,
Эгемилдин буйругу,
Ээсиз калган Буурулдун
Эр жабдык, токуму,
Ээсине тааныш көрүнөт.
Жаратканым жар бол – деп,
Жаратканга жалынып.
Калбар атал колдо – деп,
Калбар атага жалынып.
Кайран баатыр Сететей,
О, дүйнө кеткен Манастын,
Мураска калган буюмун,
Мойнунан алды илерип.
Оозун сүртүп жиберип,
Ойноктотту колуна.
Алтындан экен аягы,
Болоттон экен уч башы,
Үзөңгүдөн үзбөстөн,
Оң аягын чыгарып,
Сол тизеге таянып,
Чыканактап эр кашын,
Сол капталга кыйшайып,
Дагы илерип караса,
Дулдул эле Тайбуурул,
Даанасын эти кааласа,
Чаңы менен арышы,
Аягынын ташташы,
Көзүнө тааныш көрүнөт.
Кудайдын берген жандыгы,
Туяктуудан таалайы,
Тулпары Буурул көрүнөт.
Теңирим өзү колдо – деп,
Теңирге Семен тайынды.
Ошондо айлана бүтүн боз болуп,

Топурак учуп, тоз болуп,
Күн тутулуп, түн болуп,
Жер титиреп, силкинип,
Чагылган түшүп, чартылдап,
Астандын бети жаркылдап,
Жердин үстү куюндап,
Алай-дүлөй чуу болду.
Кулаалы таптап, куш кылган,
Курама жыйып, журт кылган
Кудайым өзү Манаска,
Куп келтирип туш кылган.
Чыныгы асыл ушул – деп,
Чокудан алтын табышкан.
Чын эле баатыр ушул – деп,
Чоро болуп жабышкан,
Кыргыз чалы баш болгон,
Кырк чоро пайда болуптур.
Көгала сындуу ат минген,
Көк болоттон тон кийген,
Өңү кара, көзү көк,
Кыргыздардын шутпайы,
Акбалтанын жалгызы.
Кабылан тиши өтпөгөн,
Көк жалдын бири бул дагы,
Кан Манастын ынагы,
Нойгуттардын Чубагы,
Пайда болуп келиптир.
Анын аркы жагынан,
Манастын таалайы үчүн туулган,
Көкчебич атын жулкунткан,
Өңү сары, көзү көк,
Кыргыздардын шуткары.
Атка жеңил, тайга чак,
Жоодо сепил, жолго сак,
Улаккандын Сыргагы.
Манас менен бу Сыргак,
Ага-ининин балдары.
Анын сол жак капталда,
Сары алтындан тон кийген,
Сарала сындуу ат минген.
Текши жери болбогон,

Тегиз кылып оңдогон.
 Каршы жери болбогон,
 Каканчыны оңдогон.
 Сары талдан сайдырган,
 Талын таштап Бээжинге
 Сары алтындан куйдурган.
 Тагын таштап Бээжинге
 Ыйман күтүп кыргыздан.
 Келген Манас беренге.
 Эркектердин нурдуусу,
 Эрендердин сулуусу,
 Акылга дыйкан, адилет,
 Түбү актан жаралган,
 Азизкандын Алмамбет,
 Агын суудай аркырап,
 Сететейдин алдынан
 Сереп салып өтүптүр.
 Күндүн куру көрүнүп,
 Курунан нуру бөлүнүп,
 Алтымыш кез сур жылан,
 Ышкырып чыгып алыптыр.
 Оңду карап ооз ачса,
 Шыркыраган от чыгат.
 Солду карап ооз ачса,
 Мөндүрдөй жааган чок чыгат.
 Аркасынан суф арстан,
 Азууларын аркайтып,
 Аркырап жүрүп алыптыр.
 Арстанды аркалап,
 Жоосу келсе жайлайт – деп,
 Жакыны келсе жандайт – деп,
 Кара чаар кабылан
 Камынып чыгып алыптыр.
 Кабыландын артынан,
 Кара көк жал көк бөрү,
 Капталдап ээрчип алыптыр.
 Канаты бар калкандай,
 Канатын серпил жиберсе,
 Кара куш өтөт шамалдай.
 Аккула асыл ат менен,
 Аскап тоодой көрүнүп,

Көргөндүн көөнү бөлүнүп,
 Ак булуттай балкайып,
 Айкөл Манас баатырдын,
 Күн шооласы шаң болуп,
 Агарып аткан таң болуп.
 Сететейге кылчайып,
 Назарын салып өттү эми.
 Ошол кезде Сететей,
 Алмамбет, Чубак, эр Сыргак,
 Атасын көрүп сүйүнүп,
 Сүйүнгөндөн баатырдын,
 Жалындай эки көзүнөн
 Жаш айланып кылгырып,
 Ата элесин көргөндө,
 Жаш баладай кубанып,
 Турган кезде эркеп,
 Капкайдагы кайыптан
 Кайрат, кубат, күч келет.
 Анык тулпар Тайбуурул
 Сететейдин оюнда,
 Атасынын дүрбүсү
 Баатырыңдын колунда.
 Көзүн ирмеп бир ачып,
 Көрмөккө баарын чубатып,
 Туткадан кармап дүрбүнү,
 Буурулдан кабар алмакка,
 Оң көзүнө салыптыр.
 Ошондо көрсөң Тайбуурул,
 Тоодо туулуп, музда өскөн,
 Теке менен бирге өскөн,
 Атасы тоонун тобуфчак.
 Кумда туулуп, чөлдө өскөн,
 Кулан менен бирге өскөн,
 Энеси чөлдүн музбурчак.
 Карача кандын кыз Сайкал,
 Сететейге ыроолоп,
 Атасы айкөл Манаска
 Асып чыкма чагында
 Тартуулап берген тал эле.
 Азуулары каалгадай,
 Сол туягы чарадай,

Чаткаягы чаткалдай,
Соорусуна тил эле
Сегиз казан аскыдай.
Желгени – жел кайыктай,
Чураса – сыйкыр кайыптай.
Жүрөгүндө кара жок,
Көңүлүндө жара жок.
Кулагын ылдый жапырып,
Көкүлүн көккө сапырып,
Туягын жерге матырып,
Туягы тийген жерлерде,
Туураланган ор калып.
Тулпар-Ташка чукулдап,
Келе жатат Тайбуурул
Алты жүз атка зор болуп.
Аркасында калганы,
Жете албай келет кор болуп.
Эт бышым өтүп арадан,
Тайбуурулдун артынан,
Үтөтөйдүн Көккашка
Желдей болуп жээлигип,
Жебедей болуп ээлигип,
Жетип келди тарага.
Аркан бою арада
Ыстайылдын Актулпар,
Аягын жерге тылгытып,
Алдындагы тулпарды,
Ашамын деп аша албай,
Жетемин деп жете албай,
Көкүлүн көккө зыргытып,
Казандай болгон даңканды
Туш-тушуна ыргытып.
Бурулушка келгенде,
Бугудай арыш алыптыр.
Таштактуу жерге келгенде,
Текедей арыш алыптыр.
Кулдуу жерге келгенде,
Куландай арыш салыптыр.
Көп узабай артынан,
Багыштын уулу Тобурдун
Тооторусу келатат.

Топ жылкынын ичинен
Мурда эр Толтойдун күлүгү
Суркийиктин кулуну
Эми Гүлчоронун Суркоён,
Ташыган суудай аркырап,
Топ жылкы жиреп келатат.
Анын арка жагынан,
Боролдойдун быштысы,
Көккызылы ашыккан.
Учурунда Нескара,
Эр Жолойлоф сураган
Эр Төштүктүн Чалкуйрук,
Чаалыгып келет артынан.
Асыйында чабылып,
Чалкуйрук аты машыккан.
Кечээ Көкөтөйдүн ашында
Суркийиктин артынан,
Төртүнчү болуп келди эле.
Эми катып картайып,
Сөөгү катып тартайып,
Дагы да болсо табында.
Карт күлүктүн артынан,
Калбай келет Шамшынын
Кыйдыкара күлүгү.
Анын арка жагынан
Жомонинин Жоотору
Ачбуудандын кулуну,
Тогузунчу бул болду.
Добулбас катуу кагылып,
Сурнай, жезнай тартылып,
Баш байгеге сайылган:
Кырк миң жылкы, кырк өргөө,
Кырк миң эчки, токту-кой,
Токсон торко тон эле,
Он кул менен күң эле,
Туура он миң уй эле,
Бир миң тайлак-лөк эле.
Чыгып келген Тайбуурул,
Ээси эр Сететей,
Сететейдин колунда,
Түгөлү менен калды эле.

Семетейдин Тайбуурул
 Намыска жарап берди эле.
 Ошондогу бир кызык,
 Эр Көкчөнүн Үтөтөй,
 Сызмак болду бир сызык.
 Көпчүлүк менен тең болуп,
 Кудай бетин салбасын,
 Кара жердей кең болуп,
 Жүргөн конок катары.
 Котур ташы койнунда,
 Көрсө, ою башында
 Бурулган экен башкага.
 Келгенде эле кер тартып,
 Кербезденип калганын,
 Бакай байкап калыптыр.
 Чыгарбастан сыртына,
 Чатак баштап, уят иш
 Кылбас деп, элдин алдында,
 Абаң ойго батыптыр.
 Кандай ою болсо да,
 Ичине ала кетээр – деп,
 Бөлөбүз деп артыкча,
 Сый, урматын кылыптыр.
 Эми Көккашка эмес Тайбуурул
 Чыгып келсе тарага,
 Үтөтөй эмес Семетей,
 Байгеге ээлик кылганда,
 Баштайт го чырды Үтөтөй.
 Бир жаңылган окшойбуз,
 Башында бир өтүнбөй.
 Аш бермей болдук эми – деп,
 Бир кеңешип койбоппуз.
 Атаганат дүнүйө,
 Эки карын-бөлөнү,
 Эже-сиңди төртөөнү,
 Беттештирип койбоппуз.
 Атаңдын көрү дүнүйө,
 Арбыды мээнет күнүгө! –
 Деп ошентип абакен,
 Бартак тиштеп, баш чайкап
 Туруп калды өкүттө.

Ошондо, Көкчөнүн эр Үтөтөй,
 Кымыздан тарткан аракка,
 Кызылтал тартып мас болуп
 Букардан келген шарапка,
 Бозомук тартып мас болуп
 Эр Семенге кас чыкты.
 Эки жагын карабай,
 Улуу, кичүү адамды,
 Бар экен деп ылгабай.
 Семетейдей тууганды,
 Бөлө экен деп санабай.
 Каныкейдей жакынды,
 Тазжел деп тааныбай,
 Октурулуп оёнуң,
 Семетейге бир тийди:
 «Ээ кылдырбай эркине
 Атаң Манас шер чыгып,
 Айдап барып аталды,
 Казатка деп Бээжинге
 Таштап келген турбайбы.
 Капкайда кытай элине,
 Казатка деп азапка
 Башын байлап келген турбайбы.
 Атал менен бир барган
 Алда канча баатырдын,
 Тартуу кылып ажалга
 Жанын берип келген турбайбы.
 Барса-келбес чын жайга
 Барча элдин баарысын,
 Байлап келген турбайбы.
 Кара кийип кан жутуп,
 Жесиң калды катыны,
 Жетим калды балдары.
 Канкор чыгып эр Манас,
 Кара жолтой болуптур.
 Кан болот деп Каканга,
 Көкчө аталды жутуптур.
 Туу саям деп Туңшага
 Туйгуң аталды соруптур.
 Искендер изин салбаган,
 Сулайман сурак албаган,

Үрүстөм кирип барбаган,
Адилкан төрөм ашпаган,
Топон суу тоздоп барбаган,
Түбү түптүү кытайдын,
Түбүнө жетем деп жүрүп,
Түгөнгүр атаң, аталдын
Жетиптир го түбүнө.
Жок дегенде сөөгүн
Ит-кушка жем кылбай,
Ала келбейт өзүмө.
Бээжинди чапса, ким чапты?
Аты калды Манаска.
Манастан Көкчө кел бекен?
Көкчөдөн Манас эр бекен?
Уламадан уккамын,
Кербенден кабар алгамын,
Манастын уулу Семетей,
Атасынын кунун кууп,
Чапты деп уктум ченебей.
Он сегиз миң ааламды
Бучкагына теңебей.
Атасынын кунун жеп,
Жатат деп уктум кебелбей.
Кытайдан кун алыпсын,
Кусуру уруп аталдын,
Кулгуп куруп калбагын.
Ата кунун кууйбуз – деп,
Айтып койсоң өзүмө,
Келбейт белем өзүңө.
Чыгарып ичте ызаны,
Бирге чапсак кытайды,
Чечилбейт беле ар жагы.
Ата кунун кууйлу – деп,
Айтып койсоң эмине?
Каканды көздөй барсак – деп,
Кабарлап койсоң эмине?
Кепке келбей куруттуң,
Жакын карын-бөлө элек,
Ошондо бир унуттуң.
Бөлөт бар деп, мен жүрсөм,
Бөлүп жүргөн экенсиң.

Таажет бар деп, мен жүрсөм,
Тааныбай жүргөн экенсиң,
Аның макул, ал болсун,
Эми минтип аш берип,
Он эки кан эл келип,
Төрт берендин ашы – деп,
Туп көтөрүп алыпсың.
Алмамбет, Чубак, Сыргактан
Же атаң Манас баатырдан,
Менин атам кел беле?
Алтайда бирге жүргөндө
Айылы жакын айылдаш,
Колу бирге канатташ,
Өлүм орток ыймандаш,
Ашы бирге жоролош,
Кою бирге короолош
Коюн-колтук эр эле.
Эбегейсиз шер эле,
Энчилеш турган эр эле.
Макул мени ойлобо,
Аталдын сыйлап арбагын,
Аш бере турган болдум – деп,
Карын-бөлө кандай – деп?
Кеп-сөз, кеңеш кылбадың,
Ушунда бир жаңылдың.
Конок кылып өзүмдү,
Кай бетин теңен чакырдың.
Арбагын сыйлап аталдын,
Кайрылбадың Семетей.
Көңүлүн сыйлап эжеңдин,
Көрүнбөдүң Семетей.
Боор тартып бөлөңдү,
Сурабадың Семетей», –
Деп ошентип Үлөтөй,
Күүлөнгөндөн күүлөнүп,
Күрүлдөп турду сүйлөнүп.
Арам араф азгырат,
Акыл-эсти аз кылат,
Жоо-душманын дос кылат,
Дос-тууганын кас кылат.
Айла барбы аракка,

Асылды да нас кылат.
 «Азыр алат ашыңды,
 Тийип өтөт малыңды,
 Талап алат айылыңды,
 Катаныңды тул кылат,
 Эреңиңди кул кылат,
 Кызыңды бузуп кыйратат,
 Келиниңди ыйлатат.
 Чакчелекей чаң кылат,
 Кемегеңди көр кылат.
 Көрүңдү казып төр кылат.
 Асты кылат үстүңдү,
 Үстү кылат астыңды».
 Үтөтөй минтип турганда,
 Айкөлүңдүн Семетей:
 «Койгун, бөлөт, сөзүңдү,
 Кудайга койдум өзүңдү.
 Казтак болдуң орумду,
 Кайнатмак болдуң шорумду.
 Кечээ күнү Букарда,
 Тайымдын жүрүп колунда
 Эч нерсе менен ишим жок,
 Ойноок бала чагымда,
 Он экиге чыкканда,
 Атам Манас экенин,
 Ала-Тоо жерим экенин,
 Кыргыз элим экенин
 Мен ошондо билгенмин.
 Энетдин улуу эжеси,
 Акэрке бейбак энеңдин,
 Тазже деп билгенмин.
 Алтайда жүрүп бирге өсүп,
 Ачуу-таттуу аралаш
 Бирге татып жүргөнүн,
 Букардан угуп билгенмин.
 Атам менен казатка,
 Бирге барып Каканга,
 Каза таап өлгөнүн,
 Букардан угуп билгенмин.
 Атаң Көкчө баатырдын,
 Ак ниеттен атама,

Кызмат кылып өткөнүн,
 Букардан угуп билгенмин.
 Мага жезде, сага ата,
 Догурунба, Үтөтөй,
 Дооңду койгун Кудайга.
 Атам Манас Көкчөнү,
 Зордук менен кытайга,
 Айдап барды дейсиңби?
 Күч менен барып душманга
 Кармап берди дейсиңби?
 Өлүп менен ажалга,
 Байлап берди дейсиңби?
 Кокуй, бөлөт, не дейсиң?
 Бул сөзүңдү ким уксун?
 Ай караңгы түн уксун.
 Кейитип ийдиң жанымды,
 Уратып ийдиң тамымды.
 Алда кокуй, не дейсиң,
 Жарабайт айткан бул сөзүң.
 Жеке камыш жер кайда?
 Баатыры өлбөс эл кайда?
 Ойдо жокто опосуз,
 Орой сөздөн козгойсуз.
 Оңдосом кантет, Үтөтөй,
 Ойноктогон көзүңдү.
 Олоңдобой ыгы жок,
 Ойлонуп сүйлө сөзүңдү.
 Сыртыт жалын, ичим чок,
 Ушундай беле дүйнө бок.
 Оомал-төкмөл дүйнөдөн,
 Кимдер гана өтпөгөн.
 Ажалы жетсе кан да өткөн,
 Пайгалбар, баатыр, шер да өткөн,
 Олуя, балбан, эр да өткөн.
 Ошол Бээжинге казат кылганда,
 Музбурчак, Серек шер өткөн,
 Акаяр, Сырбак, Алмамбет,
 Бокмурун, Чубак, Акжолтой,
 Байчоро менен эр Шыгай,
 Төлөк, Көкчө шер да өткөн.
 Жаралуу келип Бээжинден,

Топурак буйрун жеринен,
Атам Манас шер да өткөн.
Сеникиндей менин да,
Энет жесир калыптыр.
Сен өзүңдөй мен дагы
Жетип болуп калыпмын.
Кун кууйлун деп алыпсың,
Айтпаганым болбосо,
Алыңды тартып алдымбы?
Аш берем деп алыпсың,
Айтпаганым болбосо,
Ашыңды тартып алдымбы?
Сендеги кет, менде бар,
Кайсы ишимде жазык бар?
Ойлосоң боло, Үмөтөй,
Ороңдогон бөлөт, ай».
Баарынан да жок жаман,
Боордоштон жеген ок жаман.
Ошондо Семен көк жалың,
Ачууланып алыптыр,
Зыгырдай жини кайнаптыр:
«Арак ичпей, таш ичкин!
Шапап ичпей, заар ичкин!
Аздык кылып баратса,
Мадериңдин ашын же!
Ал аз кылса көрдөгү,
Жети атаңдын этин же!» –
Деп ошентип Семетей,
Алтын жаак ак камчы,
Ала калып илерди:
«Аралыңды кагайын,
Адалыңды табайын!»
Ошондо Семен көк жалың,
Карс эттире бөлөсүн,
Төбөгө тартып жиберди.
Калыс акыл, ой тапкан,
Капилеттен сөз тапкан,
Кайдан-жайдан кеп угуу,
Үмөтөй менен Семетей
Кагышып жатат деп угуу,
Кары Кошой олуя,

Калк атасы карыя,
Калдастап келип ашыга,
Эки бөлө баатырды,
Арачалап калды эми.
Семетейди оң жакка,
Үмөтөйдү сол жакка,
Эки бөлө баатырды,
Эки жакка ыргытты.
Ошондо да Үмөтөй:
«Картаба деп колумду,
Торобогун жолумду.
Бул Семетей канкорго,
Көргөзөйүн сонунду.
Атасы Манас баш болуп,
Калкыма салды азапты,
Колдон келет кылгыдай,
Тамын бузуп салдыкпы,
Канын төгүп жайдыкпы,
Жанын кыйып салдыкпы».
Үмөтөй туну айтканда,
Абаң Бакай дааныштан
Боролдойдун Алакөк,
Алгаранын кулуну,
Үмөтөйдүн алдына,
Ак сакалын сүйрөлтүп,
Алакөктү тартты эми:
«Айланайын ардагым,
Балакетиң алайын,
Кагылайын каралдым,
Асылдан калган бучкагым.
Кокуй, балам, чыр кылба,
Жоо-душманга ыр кылба.
Эки бөлө бир тууган,
Түбүңөр бир атадан тараган.
Арғын, кыргыз эл элек,
Алакандай журт элек.
Бир элди эки бөлгүдөй,
Акыбыз жок, Үмөтөй», –
Деп ошентип абакең:
«Кокус атпай кыргыздын,
Ортосунда от чыгып,

*Баишталып кетсе калайтан,
 Баатыр Көкчө, Манастын,
 Арбагы урса окустан,
 Балдардын эртеңи
   кандай болот – деп,
 Абаң Бакай бушайтан.
 Айласы кетип алты сан
 Үмөтөйдүн алдынан,
 Улук башын, нас кылып,
 Асыл абаң айтканы.
 Эбин таап экөөнүн,
 Эптеп жөнгө салганы.
 Эндетип Семен баатырды,
 Элден бөлүп алганы,
 Касиеттүү абакең,
 Сететейге кайрылып,
 Акыл айтып турганы:
 «Айтаарым ушул, угуп ал,
 Алда балам, тилимди ал.
 Канчалык балам, өтүнбө,
 Канчалык чачып, төгүлбө,
 Кудай ургур бөлөңдүн
 Арамы кетти көңүлдө.
 Аш берген киши күнөөкөр,
 Айкөлдүн ашы өткүчө,*

*Айыбыңды тарта көр.
 Тайбуурулдун байгесин,
 Чыпчыргасын калтырбай
 Бүтүн бойдон тарта көр.
 Бүгүнкүдөн эртеңи,
 Кандай болот ойлой көр».
 Бакай минтип айтканда,
 Бармагын тиштеп, баш чайкап,
 Баатыр Семен ой калчап:
 «Ой, абаке, не дейсиң,
 Болоор иш болуп кетти эми.
 Байгени бергин дегидей,
 Меники бекен, элдики.
 Элдин тартып алып байгесин,
 Эрен атка кономбу?
 Эгерип эки болотбу?
 Элдикин элге берейин,
 Тартып алып элдикин,
 Не тураска жетейин».
 Мына ошондо Сететей,
 Айтканга таани бөлбөдү,
 Түк акылга көнбөдү.
 Түбү кандай болоорун,
 Оёнуң ойлоп койбоду.*

«Арча - 2011» конкурсуна

АСМАН ЖЕРГЕ ТҮШӨРДӨ

**Сидней
ШЕЛДОН**

Котормочудан

Сидней Шелдон – америкалык жазуучу жана сценарист. 1917-жылы 11-февралда Американын Иллинойс штатындагы Чикаго шаарында еврей үй-бүлөсүндө туулган. Анын алгачкы ырлары 10 жашында жарыяланган. Эмгек жолу 1937-жылы Голливудда фильмдерге сценарий жазуудан башталган.

Экинчи дүйнөлүк согуштун алгачкы жылдарында С.Шелдон авиацияда кызмат кылган. 1941-жылы анын бөлүгү таркатылгандан кийин, Шелдон граждандык турмушка кайтып келген да, Бродвейдеги клубдар үчүн мюзиклдерди жазган жана фильмдерге сценарий жазууну уланткан.

1947-жылы С. Шелдон театрдык сценарийи үчүн «Оскар» сыйлыгын алган. 1963-жылдан баштап, ал телесериалдарга сценарийлерди жазуу менен укмуштуудай атагы чыгат. 1970-жылы Шелдон биринчи романын жазат да, ал Эдгар По сыйлыгына татыган.

Анын романдары 56 тилге которулган жана 300 миллион нуска менен 100дөн ашык өлкөлөрдө басылып чыккан, анын сценарийлери боюнча 25 кинофильм тартылган. Шелдондун ысмы «бестселлер» деген сөздүн синоними болуп калды.

Сидней Шелдон эсепсиз көп сценарийлерден тышкары 19 роман жазды. Ал 2007-жылы 30-январда 89 жашында өлкөсүнөн кагынып, АКШнын Калифорния штатындагы Ранчо Миражда көз жумду.

Төмөндө жазуучунун чыгармачылыгы менен окурмандарды тааныштыруу иретинде анын «Асман жерге түшөрдө» аттуу курч сюжеттүү романын сунуш этебиз.

Американын магнаттарынын жана саясатчыларынын бул кланы чындап өлүм каргышына калган сыяктанат. Эми «каргышка калган» кландын дагы бири өлтүрүлдү.

Жаш миллиардердин өмүрүн ким кыйды экен? Тагыраак айтканда, анын сандаган душмандарынын КИМИСИ өлтүрдү?

Жаш журналист кыз жеке иликтөөсүн баштады, баштоо менен кылмыштардын чатышкан түйдөгүн жандырам деп жатып, кылмыштардын жаңы, мындан да табышмактуу торуна өзү чалына баштаганын түшүндү...

ПРОЛОГ

ЖЕКЕ КУРАМГА ЖАШЫРУУН БИЛДИРҮҮ: ОКУГАН СОҢ ДА-
РОО ЖОК КЫЛЫНСЫН

ОРДУ: ЖАШЫРУУН

КҮНҮ: ЖАШЫРУУН

Бул катуу кайтарылган жер алдындагы залга он эки адам, ар кайсы өлкөлөрдүн өкүлдөрү чогулду. Келгендер креслолорго ыңгайлуу жайгашышты. Баары ораторду дем тартпай тынчап калышты.

– Бизди өтө тынчсыздандырган кооп жакын арада четтетилерин силерге билдиргендигиме бактылуумун. Анын аки-чүкүсүнө чейин айтып олтуруунун зарылчылыгы жок, анткени 24 саат ичинде ал бүткүл дүйнөгө дайын болот. Ишенип койгула, бизди эч ким токтото албайт. Дарбаза ачык бойдон калтырылат. Азыр аукционду баштай берели. Биринчи заявка угулду окшойт, менимче? Ооба, ошондой. Бир миллиард доллар. Дагы сунуш түштү көрүнөт? Эки миллиард. Үч? Үч миллиард, мырзалар.

1-бап

Ал Пенсильвания-авеню менен чуркап баратты, декабрдын муздак шамалы денесин чыйрыктырып жиберди. Ак үйгө бир квартал жетпей кулак-мээни жарган аба тревогасынын ачуу сиренасын жана шаардын үстүнө ажал жүгүн мына азыр таштоого даяр бомбардировщиктердин моторунун үрөй учура дүркүрөгөнүн укту. Ал тык токтоп, делдейип эки жагын каранып, каккан казыктай бир ордунда катып калды.

Айланадагы үйлөр капасынан жок болду, өткөндөгүлөр көз алдыга тартылып, ал кайра Сараеводо болуп калды: жарылган бомбалар, чачырандылардын ышкырыгы, жарадарлардын жан талашкан ач кыйкырыгы, кулап түшүп жаткан дубалдар... Кыз көздөрүн жумуп жиберди. Бирок

башынан өткөргөндөр болбой эле көз алдында турду. Асманды кызыл алоо каптады. Атылган октордон, учактардын күркүрөгүнөн жана минометтордун миналарынын «дүп-дүп» жарылууларынан башы жарылчудай ооруду. Коңшу үйлөрдүн урагандагы чаңынан айлананы боз басып, эч нерсе көрүнбөйт. Акылдан шашкан адамдар ажалды алдагысы келишкенсип, жан талаша туш келди чуркап жүрүшөт. Аңгыча кайдандыр алыстан кимдир бирөөнүн:

– Эмне, ооруп турасызбы? Алыңыз начарбы? – деген үнү угулду.

Ал акырын көздөрүн ачты да, жеңилдене дем алды. Баары тааныш, демейдегидей жайында. Ал Пенсильвания-авенюда, жумшак тийген кышкы күндүн алдында, кулак төшөп турду. Учактын алыстап бараткан күркүрөгү, «тез жардамдын» сиренасынын ачуу үнү... Демейдеки жайчылыктагы үндөр жагымсыз окуяларды капыстан эсине салганы.

– Мисс, ооруп турасызбы? Кыз өзүн өткөндөгүдөн кайтып келүүгө мажбурлады. Өткөндөгүнүн элестери аны дагы көпкө кыйнайт.

– А-а... Баары... баары жайында. Болор-болбос бир нерсе. Рахмат.

Ошону менен кете берүүнүн ордуна, эркек кызды кадала тиктеп калды.

– Коё туруңуз! Сиз Дейна Эванссыз го? Мен сиздин күйөрманыңыз болом! Мен күнүгө кечинде WTN каналын карайм. Сиздин Югославиядан берген репортаждарыңыздын баарын көргөм! – деди ал кубанычтуу шапылдап. – Бул бир укмуштай кызык болсо керек: окуяларга аралаша жүрүп, урушту болуп жаткан жеринен түз алып берүү!

– Ооба, – деди Дейна ооз учунан. Тамагы кургап, эриндери жарыла баштады.

Ооба, бул бир укмуш – сенин көз алдында адамдар кыйрап өлүп жатышса, карыш бассаң ымыркай балдардын өлүктөрүнө урунсаң, кандан кыпкызыл болуп аккан дарыядан адамдардын өлүктөрү калкып баратканын көрүп турсаң...

Жүрөгү айланып, кускусу келип кетти.

– Кечиресиз, шашып баратам, – деди да, кыз кетүүгө шашылды.

Дейна Эванс Югославиядан келгенине үч гана ай болгон – эскерүүлөр али эскире элек болчу, азыр ал башка дүйнөгө туш болгондой сезилди. Бул адамдар күндүз көчөдө коркпой басышкан, каткырып күлүшкөн, чымчыктар сайрап, бак-дарактар шуулдаган жомоктогудай, анык эмес дүйнө эле. Сараеводо алааматтан башка эч нерсе жок болчу. Атышуу, жарылуу, кыйроо жана жан соогалап боздоо гана.

Жон Донн туура айткан. Адам – арал эмес. Бир адамдын башына түшкөн нерсе, башка бардыгынын башына келет. Биз баарыбыз топу-

рактан жана жылдыздардын чаңынан жасалганбыз. Убакыттын бирдей эле көз ирмемдерин бир бөлүшөбүз. Бүткүл дүйнөлүк минуттук жебе кийинки көз ирмемге өзүнүн ырайымсыз жүрүшүн баштайт.

Сантьягодо жин тийген чал он жашар небересин зордуктап койду...

Нью-Йоркто жаш ойноштор шам алдында өбүшүштү...

Бельгияда 17 жашар эне көк мээ тууду...

Чикагодо өрт өчүрүүчү өрттөнүп жаткан үйдөн мышыкты алып чыгам деп өмүрүн тобокелге салды...

Сан-Паулудагы америкалык футбол матчында трибуналар кулап түшкөндө жүздөгөн күйөрмандарды дүрбөгөн сүрмө топ тебелеп таштады...

Пизеде баласынын алгачкы кадам таштаганын көргөн эне кубанганынан ыйлап жатты...

Ушунун баары жана сансыз башка окуялар кандайдыр бир 60 секундун ичинде башталат, аяктайт, пайда болот жана жексенделет. Бирок белгисиз, изилденбеген тунгуюкка убакыт акыры бизди жөнөтмөйүнчө ал тынымсыз чуркоосун уланта берет.

Жыйырма жетиге чыккан Дейна чынында сулуу дээрлик эле: дене-бою сымбаттуу, чачтары көмүрдөй кара, бакырайган акылдуу кой көздүү, жүзү сүйрүсүнөн келип, күлкүсү жайдары, таза эле. Жаңы куралдар боюнча инструктор, командованиенин буйругу менен бир базадан экинчи базага көчүп жүрчү полковниктин кызы, чыныгы полктун кызы болуп чоңойду жана бир орунда турбаган кыймылдуу турмуш кызды кызык окуяларга ыктатты. Ал сезимтал, ошол эле учурда эч нерседен коркпогон эр жүрөк болчу – бул аялдардагы сейрек сапат эле. Югославияда жүргөн бир жыл ичинде согуш аракеттерин чагылдырган аскердик корреспондентти, жаш, татынакай, күжүрмөн кызды дүйнөдөгү телекөрүүчүлөрдүн бардыгы жактырып, жакшы көрүп калышты: ал согуштан тымтыракайы чыккан өлкөнүн жан чыдагыс турмушун дүйнөгө билдирүү үчүн күн сайын ажалга тике карап, уруштун кайнап жаткан жерине тартынбай кирип, репортаж берип жүрдү. Эми ал кайда гана жүрбөсүн артынан күбүр-шыбыр угулуп турчу болду: Дейна көз ачып-жумганча даңазалуу болду да калды. Бирок атак-даңк аны жүдөтүп жиберчү.

Ак үйдүн жанынан өтүп баратып, Дейна саатын карады, кечигип баратканын билип, кадамын тездетти.

«Вашингтон трибьюн энтерпрайзиз» мультимедиа синдикатынын төрт имараты түндүк-батыштагы 6-көчөнүн бүтүндөй кварталын ээлейт. Биринчисинде басмакана, экинчисинде басма, үчүнчүсүндө администрация жайгашкан. Төртүнчүсү телеберүү комплексине таандык болчу. «Вашингтон трибьюн» телестудиясы 6-кабатты ээлегү. Мында дайыма иш кайнап турар эле. Адамдар жыкжыйма болгон айнек бөлүмчөлөрдө күнүн дебей компьютерлердин клавиатуралары тыкылдай берчү. Ондогон

агенттиктердин факстары планетанын бардык бурчунан акыркы кабарларды үзгүлтүксүз жиберип турчу. Операциялардын мындай кеңирилиги Дейнаны дайыма таң калтырар эле.

Ал Жефф Коннорсту дал ушул жерден жолуктурган. Тоодо кабылган кырсыкта колун сындырып алып, «жылдыздар оюнунун» белгилүү питчери спорттон четтөөгө аргасыз болду. Эми Жефф түз эфирден спорттук репортаждарды жана «Вашингтон трибьюн» синдикаты үчүн күнүгө берилүүчү колонканы алып барат. Жүзүнөн жагымдуу жылмаюу кетпеген, кабагы жарык, узун бойлуу, бой-келбети тыкан отуздагы бул жигит кишиге өтө жугумдуу эле жана айланасындагыларды өзүнө магниттей тартып алчу. Жефф Дейна экөө таанышары менен бири-бирин жактырып калышты да, үйлөнүү той жөнүндө сөз бекитишти.

Дейна Сараеводон кайткандан үч айдан кийин окуялар ойлогондой болбой, жагдай заматта жана кайра кайткыс болуп өзгөрдү. Лесли Стюарт, «Вашингтон трибьюндун» мурдагы ээси, өзүнүн акцияларын сатып жиберди, ошентип корпорация эл аралык медиа-магнат Эллиот Кромвеллдин карамагына өттү.

Мэтт Бейкер жана Эллиот Кромвелл менен өтүүчү эртең мененки кеңеш мына азыр башталганы жаткан. Дейнага кабылдамада сары чач секс-бомбачка Эбби Лассман, Мэттин референти учурашты.

– Алар күтүп калышты, – деди ал жактырбагандай.

– Рахмат, Эбби, – деди Дейна күрсүнө, бурчтагы офисти карай баратып.

– Сен кечиктиң, – деп бурк этти Бейкер, ак чач, пекене бой, элүүлөргө келип калган жемекор, каршы сүйлөгөндү жаман көргөн аюу, анткен менен анын оройлугун жана өзүм билемдигин зирек акылы актап турчу. Боюна карабаган кодойгон албарды дайыма чечинбей жаткансыган бырышкан костюмчан жүрөр эле. Дейна ошондой деп катуу шектенчү. Бирок сырткы түрүнө жана оройлугуна карабай, Мэтт WTNдын, «Вашингтон трибьюн энтерпрайзиз» телекөрсөтүү каналынын туруктуу директору болчу.

– Алтымыш жаштагы Эллиот Кромвелл Мэттин толук тескерисинчеси эле – жандуу, жагымдуу, жайдары жана алпейим. Тысырайган бырышсыз жүзү дайыма күлүмсүрөп турчу. Кромвеллдин байлыгы сансыз экенин бардыгы билишчү, бирок ал мынчалык миллиарддарды кайдан, кантип жыйганын эч ким билчү эмес. Бул боюнча ар кандай имиштер жана божомолдор, көп учурда анча жакшы эмес айтылчу. Негизги максаты маалымат алуу болгон журналисттердин чөйрөсүндө Эллиот Кромвелл табышмак бойдон калды.

– Сиз кайрадан бардык рекорддорду басып өттү деп билдирди Мэтт. Сиздин рейтинг күн санап өсүүдө, – деди ал.

– Жакшы кабарыңызга рахмат, Эллиот.

– Дейна, мен ар кеч сайын жаңылыктардын бир нече чыгарылышын угам, бирок алардын бирин да сиздики менен салыштырууга болбойт.

Чынын айтсам телевизордон көзүмдү тарта албайм, эмне экенин өзүм да билбейм.

Анын себеби эмнеде экенин Дейна Кромвеллге так түшүндүрүп бере алмак. Башка алып баруучулар көрүнбөгөн аудиторияга кайрылууда айтып бергендин ордуна, кабарлашчу, публика менен маектешпестен, публикага айтып беришчү. Дейна ар бир үйдүн өз адамы болууну чечти. Эфирге чыгып жатып, ал оюнда бирде жалгыз-жарым жесирге, бирде төшөктөн тура албаган дармансыз мунжуга, бирде үй-бүлөсү алыста калган жалгыз бой коммивояжерге кайрылчу. Анын кабарлары жагымдуу жана өз адамыныкы сыяктуу угулчу, ошондуктан көрүүчүлөр WTN каналын угууну артык көрүшчү.

– Менин билишимче, бүгүн сизде атактуу мейман болот көрүнөт, – деп сөз кыстарды Мэтт Бейкер.

– Гэнри Уинтроп, – деп баш ийкеди Дейна.

Гэнри Уинтроп Американын жомоктогу Принци деп эсептелчү. Жаш, сулуу, жылдыздуу жана анан калса эң белгилүү династиялардын биринин тукумунан.

– Ал ар кандай уу-дууну өтө жаман көрчү эле. Интервью берүүгө аны кантип көндүрдүңүз? – деп таң калды Кромвелл.

– Биздин хоббибиз жалпы, – деди Дейна. Кромвелл түктүйгөн каштарын таң кала көтөрдү.

– Чын элеби?

– Чын айтам, – деди Дейна жылмайып. – Мен импрессионисттерди жакшы көрөм, бөтөнчө Моне менен Ван Гогду, ал болсо аларды чогултканды жакшы көрөт. Ал эми чынын айтсам, мен аны менен мурда сүйлөшкөм, ал экөөбүз жакшы таанышпыз. Элден мурда биз күндүз чагылдырган пресс-конференциянын жазып алынганын көрсөтөбүз, интервью – андан кийин.

– Сонун экен, – деди Кромвелл кабагы «жарк» этип.

Кийинки саатта толук бойдон алар «Издер жана далилдер» деген жаңы берүүнү талкуулашты; кылмыштарды өз алдынча изилдөөгө арналган бул берүүнү толугу менен Дейна тартмак да, өзү алып бармак. Мында эки максат көздөлгөн: адилеттикти калыбына келтирүү жана алда качан унутулган кылмыштардын бетин ачууга публиканын кызыгуусун ойготуу.

– Эфирде буга окшогон шоу ансыз эле толтура, – деп эскерткен болду Мэтт, – конкуренция деген жетишерлик болот. Сенсациядан баштоо керек. Элдин бүйрү кызыгыдай болсун. Публика дароо кулак түрүп калсын, жана... – Сүйлөшүүчү аппараттан Эббинин үнү угулду:

– Кечирип коюңуздар, мисс Эванска чалып жатышат. Кемалдын мектебинен. Шашылыш сыяктанат. Мэтт Бейкер Дейнаны карады:

– Биринчи линия.

Жүрөгүнүн лакылдаганын басууга аракеттенип, Дейна калтыраган колу менен тыншоочту алды.

– Алло, Кемаль... жайындабы? Түшүнүктүү... Ооба, жакшы болот. Мен азыр барам.

– Эмне болуп кетти? – деди Мэтт үрпөйүп.

– Кемалды тезинен алып кетиңиз деп атат.

Эллиот кабатырлана кабагын чытыды.

– Сиз Сараеводон алып келген балабы?

– Ошол.

– Болуп көрбөгөндөй окуя.

– Ооба, – деди Дейна суз гана.

– Менимче, кароосуз калса керек эле?

– Дал ошондой, – деп башын ийкеди Дейна, жактыра бербей.

– Ал кандайдыр жугуштуу бир балааны жабыштырып алса керек эле? – деп Эллиот такый баштады.

– Жок, – деди чечкиндүү, ушул убакка чейин андагы алааматтар жөнүндө сөз кылуудан качкан Дейна. – Кемаль бомбалоо учурунда колуна ажыраган.

– Сиз аны асырап алгансыз да.

– Расмий жактан – азырынча жок. Бирок асырап алам. Азырынча менин камкорчулугумда.

– Андай болсо, барыңыз. «Криминалды» кийин талкуулайлы.

Теодор Рузвельт атындагы орто мектепке келип, Дейна токтоосуз директордун орун басары Вера Костофдун кабинетин карай жөнөдү. Элүү бештерге барып калган ак чач, мезгилинен эрте карыган, түрү чарчаңкы Вера ордунда экен. Анын тике маңдайында Кемаль олтурат. Он эки жашка чыкканына карабай ал өтө кичине, арык жана өңү азыңкы көрүнөт. Анын бек кымтылган эриндери жана үрпөйгөн типтик сары чачы гана баланын өжөр, эркиндикке умтулгучтугун айтып турат. Оң жак жеңи тизесинен төмөн бош шалбырайт. Жайсыз бөлмөнүн дубалдары баланын арык денесин жерге ныгырып жаткансып сезилет. Жалпы атмосфера тоң, суз.

– Саламатсызбы, миссис Костофф, – деп жайдары саламдашты Дейна. – Кемаль!

Кемаль жерден көзүн албай олтурат.

– Менин укканыма караганда, кандайдыр бир проблема келип чыкса керек, – деди Дейна.

– Тилекке каршы ошондой, мисс Эванс.

Вера Дейнага бир барак кагазды узатты. Дейна бир калыпта жазылган сапка түшүнбөгөндөй тигилди.

Vodja, izda, zoti, fukati, ezakoki otrok, umreti, teee.

– Түш-шүнбөдүм, – таң калыштуу күбүрөдү ал. – Бул сербче жазылган сөздөр го, ушундайбы?

– Дал өзү, – деди миссис Костофф.– Кемалдын шоруна мен дагы сербиялык болуп жатпаймынбы, анын жолу болбогону ушул да. Мына ушул сөздүн баарын ал мектепте колдонуп жатат. – Демейде солк этип койбогон Веранын жүзү азыр албырып чыкты. – Ишенип коюңуз, мисс Эванс, ал турсун сербиялык узак сапарда жүрүүчү айдоочулар да минтип сүйлөшпөйт. Кичинекей баланын мындай жаман сөздөрдү сүйлөшүнө мен жол бербейм. Кемаль мени сары жамбаш деп жатат.

– Сары... – Дейна түшүнгөн жок.

– Бул өлкөдө анын жаңы экенин түшүнөм, ага баары жаңы, баары жат, ошентсе да анын жоруктары жанды кашайтат! Ал болбогон жерден эле мушташа кетет, а бүгүн кой деп тыйсам, айтканы жанагы. Мен мындайга чыдай албайм!

– Жаңы шартта ал кыйналып жатканын, сиз, албетте түшүнөсүз, миссис Костофф, – деди Дейна сылык, – анан...

– Мен айттым го, мен аны аяйм, бирок ал айламды алты кетирип жатпайбы.

– Түшүнүктүү, – деп улутунду Дейна, Кемалды карап. Тиги болсо баягысындай эле кабагын карыш салып, жерден көзүн албайт.

– Бул чатак акыркысы болот деп ишенем,– деди акырында миссис Костофф.

– Мен да ошондой деп үмүттөнөм, – Дейна башын ийкеди.

– Азыр анын табелин таап берейин. – Миссис Костофф столдун суур-масын тартты да, табелди алып чыгып, Дейнага сунду. Ал жеңилдене түшүп, рахмат айтты. Жолдо ката Кемаль үн катпады.

– Сени эми эмне кылам? – деди Дейна кейиштүү. – Эмне үчүн сен дайыма мушташтын ичиндесиң, ал аз келгенсип айткандарың жанагы?

– Анын сербче түшүнөрүн мен кайдан билдим.

Квартиранын эшигин ачып жатып, Дейна Кемалга кайрылды:

– Мен студияга кайра барышым керек, Кемаль. Сен жалгыз олтура аласыңбы?

– Аск!

Мындай жоопту биринчи ирет уккан Дейна анын айтканын Кемаль укпай калган экен деп ойлоду, бирок кийин жаштардын жаргонун тез эле өздөштүрүп алды. «Аск» – «ооба», «жыргал» – үйдө ата-энесиз жалгыз калуу, «бах-х» – сексуалдуу, жакшынакай кыз дегенди түшүндүрмөкчү. Турмуштагы болуп жаткан нерселерге оң мамилеге – «өлө», «бали» жана «эптеп» деген, а терс мамилеге – «сасык» жана «бырк» деген терминдер колдонулчу.

Дейна табелди шашыла алып чыгып карады да, аз жерден башын мыкчыган жок: тарых – D, англис тили – D, илимдер – D, коомдук сабактар – F, математика – A.

О, Жараткан, эми эмне айла кылам?

– Кийин сүйлөшөлү, – деди ал. – Азыр шашып жатам, чуркадым.

Кемаль ага табышмак бойдон калууда. Ал барда мындан жакшы бала жок: элпек, сүймөнчүктүү, сезимтал. Дем алыш күндөрү Жефф менен Дейна Кемаль үчүн Вашингтонду зор оюн-зоок аянтына айландырып жиберешчү. Эң бир укмуш жапайы айбанаттар бар Улуттук зоопаркка барышчу, андагы кызыктын кызыгы – эбегейсиз зор панда; Улуттук авиация жана космонавтика музейине киришип, Кемаль шыпка асылып коюлган бир тууган Райттардын алгачкы учуучу аппаратын көргөн, атмосферанын тыгыз катмарына киргенде күйүп кеткен «Скайлэб» моделине кирип аралады жана Айдан алынып келген таштарды кармалады. Кеннеди борборго жана «Арена» театрына баш багышты. «Том Том», «Мекстеке» ресторандарынан тамактандырышты Кемалды, «Джорджия Браундан» түштүкчө тапка бышырылган жөжө жедиришти. Мындай саякатты, Жефф жана Дейна менен жүргөндү Кемаль өлө жакшы көрөр эле.

Бирок... бирок Дейна ишке кетери менен Кемаль бала эмес эле балээгэ айланып кетчү. Эңбаш жана ачуулуу болуп калар эле. Кызматчы аял менен келип кетишкен тарбиячылар биринен бири озунуп айтышкан баланын кыял-жоруктарына Дейна араң ишенчү.

Жефф менен Дейна балага жакшы эле эскертишчү, бирок андан пайда боло элек. Балага профессионалдардын жардамы керек болуп жүрбөсүн деп ойлой баштады Дейна. Ал баланы кыйнаган коркунучтар тууралуу түшүнүгү жок болчу.

WTNдын кечки жаңылыктары эфирге чыкты. Дейнанын катарында анын бирге алып баруучусу келишимдүү Ричард Мелтон жана Жефф Коннорс олтурушту.

– ... азыр эл аралык кабарлар, – деп улантты Дейна. – Франция менен Англия «уй кутурмасы» боюнча дале баягыдай тирешип турушат. Реймстен Рене Линонун репортажын сунуш кылабыз.

Аппараттыкта күтүүдөн жадап олтурган режиссер Анастасия Мэнн:

– Заставканы бергиле, – деп кыйкырды.

Экрандарда Франциянын чет-жакасындагы кооз пейзаж көрүндү.

Студиянын эшиги шарт ачылды. Эркектердин чакан компаниясы алып баруучулардын столун беттеди. Тигилер буйрук берилгенсип баштарын көтөрүштү.

– Дейна, сен Гэнри Уинтропту тааныйсыңбы? – сурады Том Хоккинс, кечки жаңылыктардын кекирейген жаш продюсери.

– Албетте.

Сүрөттөгүгө караганда, Гэнри Уинтроп турмушта ого бетер келишимдүү эле. Көк көз, жасалмасыз жылмайган жана адамды өзүнө тартып турган залкар.

– Ошентип кайрадан жолугуштук, Дейна. Мени чакырганыңыз үчүн рахмат.

– Убакыт таап келгениңизге кубанычтамын.

Дейна кылчая карады. Он чакты секретарь аял студияга баштарын салышып, жарданып карап турушуптур. Дейна аларга ичинен күлдү, Уинтроп мындайдын неченин көргөндүр.

– Сиздин фрагмент бир нече минуттан кийин кетет. Орун алыңыздар. Бул Ричард Мелтон.

Эркектер кол алышып учурашышты.

– Жефф Коннорс менен сиз тааныш болсоңуз керек?

– Албетте. Сиз, Жефф, оюн жөнүндө ой айткандын ордуна, бейсбол талаасында беттешүүгө чыксаңыз болчудан.

– Өкүнүчтүү, бирок андан арбыта алгыдай эмесмин, – деди Жефф күрсүнүп. Франциядан берилген репортаж жарнак ролиги менен алмашты. Гэнри анын аякташын чыдамдуулук менен күтү.

– Даяр болгула, – Анастасия аппараттыктан үн салды. – Жазылганды беребиз.

Ошентти да, манжаларын үнсүз көтөрдү: биринчи, экинчи, үчүнчү. Экрандан Жоржтаундагы искусство музейинин фасады көрүндү. Муздак шамалдан ичиркенген комментатор микрофонду бекем кармап турат.

– Биз Жоржтаундагы искусство музейинин алдында турабыз. Бул жерде азыр мистер Гэнри Уинтроп 50 млн. доллар эсебиндеги курмандыкты музейге тапшырууга арналган салтанат өтүүдө. Эмесе, ошого көңүл буралы.

Ал музейдин босогосун аттап, кенен залга туш келди; ал жерде Гэнри Уинтропту шаардык чиновниктер, өкмөт мүчөлөрү жана телерепортерлор тегеректеп алышкан. Музейдин директору Морган Ормонд Уинтропко чоң табличканы тапшырды.

– Мистер Уинтроп, музейдин, анын камкорчуларынын кеңешинин жана музейге үзбөй келип туруучулардын атынан Сизге ушунчалык марттык көрсөткөнүңүз үчүн рахмат айтам.

Камералар «шырк-шырк» иштеп киришти.

– Бул американын жаш сүрөтчүлөрүнүн чыгармачылык шыгын арттырууга жана бүткүл дүйнө жүзүнө таанылууга мүмкүндүк берерине ишенем, – деп жооп катты Уинтроп. Чогулгандар шатыратып кол чаап калышты.

– Бул Жоржтаундагы искусство музейинен Билл Толанд. Студияны чакырам. Дейна?

Камеранын кызыл индикатору жанды.

– Рахмат, Билл. Бүгүн биздин жолубуз болду деп ойлойм. Мистер Гэнри Уинтроп студияга келип, ушунчалык чоң курмандыктын максат-

мааниси тууралуу айтып берүүгө макул болгондугуна ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Камера бурчту кененирээк алып, Гэнри Уинтроптун бетин жакындан көрсөттү.

– Айтыңызчы, мистер Уинтроп, сиздин 50 миллиондук курмандыгыңыз жаны картиналарды сатып алууга керектелеби?

– Жок. Музейдин оң тарабын кеңейтүүгө жумшалат. Ал жерде жаш сүрөтчүлөрдүн иштери жайгаштырылмакчы, ансыз алар эмнеге жөндөмдүү экендиктери жөнүндө мүмкүнчүлүк болбой калышы мүмкүн. Фонддун бир бөлүгү таланттуу америкалык балдардын стипендиясына кетет. Алар француз импрессионисттери жөнүндө мүмкүн угушкандыр, бирок мен Саргент, Гомер жана Ремингтон сыяктуу американын чеберлеринин мурастарын жакшылап билип калышын каалар элем. Бул акчалар жаш сүрөтчүлөргө өз ойлорун ишке ашырууга жана өспүрүмдөрдүн искусствого кызыгуусун арттырууга жардам берет.

– Сизди сенатка талапкерлигин коёт деген имиш жүрүп жатат, – деп сөзүн улантты Дейна. – Бул чындыкпы?

– Бактымды сынап көрөйүн деп жатам, – деди Уинтроп жылмайып.

– Саягы жолуңуз болчудай. Сурап билүүнүн натыйжасы боюнча сиздин рейтинг башка талапкерлердикине караганда алда канча жогору.

Гэнри Уинтроп башын ийкеди.

– Менин үй-бүлөмдүн өкмөттөр чөйрөсүндө өтөгөн кызматынын тизмеси узун. Эгер менин бул өлкөгө пайдам тие турган болсо, колумдан келген аракеттин баарын жасайм жана парзымды аткарам.

– Биз менен болгонуңуз үчүн рахмат айтам, мистер Уинтроп.

– Сиздерге да рахмат.

Кезектеги берилүүчү жарнактын убагында Гэнри Уинтроп коштошту да, студиядан чыгып кетти.

– Конгрессте ушуга окшогондор көп болсо гана, – деди Жефф Коннорс күрсүнө.

– Аминь.

– Биз аны, мүмкүн, клондоштуруп алсак болот беле. Баса, Кемалдын иши кандай?

Дейна кабагын чытыды.

– Жефф, суранам, Кемалды клондоштуруу менен байланыштырбачы. Мен ага чыдай албайм.

– Мектептеги бүгүнкү чатактын арты жакшылык менен бүткөнүнө ишенем.

– Ооба... бүгүнчө. Эртең...

– Баштадык, – деп Анастасия сөздү бузду. – Үч..., эки..., бир...

Кызыл жарык жанды. Дейна «телесуфлер» деген таблону карады. – Азыр Жефф Коннорс менен спорт жаңылыктары.

Жефф камерага карап жылмайды.

– Тилекке каршы, сыйкырчы Мерлин бүгүн «Буллитеге» баргысы келбеди, Юэн Ховард өзүнүн магиясын ишке киргизди, ал эми Жорж Мьюрсен менен Рашид Уоллес колдоруна келишинче боткону бышырмакчы болушту эле, өтө эле коюу болуп калды, натыйжада аны ар-намысы менен кошо жутууга аргасыз болушту...

* * *

Түнкү саат эки. Вашингтондун түндүк-батышындагы элиттик бөлүгүндөгү Гэнри Уинтроптун шаардык үйүнүн меймандар залында дубалдардан картиналарды алып, эки киши алпурушуп жатты. Уурунун биринин кийгени – Коколой Рейнжердин беткабы, экинчисиники – Капитан Миднайттыкы. Экөө тең эч шашылбай, коркпой-үркпөй иштеп жатышат: алкактардан картиналарды кесип алып, таар каптарга салышууда.

– Күзөт кайра качан өтөт? – деди Коколой Рейнжер.

– Төрттө, – деди кыска гана Капитан.

– Алардын расписаниеден жазбаганы жана бизди күжүрмөн даярдыкта кармаганы кандай гана жакшы, туурабы?

– Айтпа.

Капитан Миднайт дубалдан картина алды да, капыстан тең салмактуулугун жоготуп, тарс эттире жерге түшүрүп жиберди. Уурулар дем тартпай кулак түрүп калышты. Жымжырт.

– Дагы бир жолу ошент, тартынба! Катуураак калдырат! – деди Коколой Рейнжер шылдыңдагандай.

Капитан дагы бир картинаны алды да, болгон күчү менен дубалга урду.

– Эмне болор экен, көрөбүз.

Уктоочу бөлмөнүн жарыгы жанды. Гэнри ойгонуп, төшөктүн үстүнө олтурду. Бул эмне болгон калдыр-күлдүр? Ал кунт коюп тыңшап калды. Тынч.

Бир аз ойлонуп турду да, ордунан ыкшоо турду, коридорго чыгып, жандыргычты басты. Караңгы. Эч нерсе көрүнбөйт.

– Эй, ким бар мында?

Жооп болбогон соң, Гэнри төмөн түштү да, сыйпалап мейманкананын эшигине жетти. Каалганы ачып, беткапчан чакырылбаган конокторду ишенбегендей карап калды.

– Кайсы шайтан сайып бул жерде жүрөсүңөр?

Коколой Рейнжер аны карай бурулду.

– Саламатпы, Гэнри. Тынчыңды алганыбыз үчүн кечирип кой. Байбай, жат.

Анын колунда үн чыгарбас «беретта» пайда болду. Ал эки ирет машааны басып-басып калды да, Уинтроптун көкүрөгүнөн кан фонтан болуп

атылып чыгып жана ал акырын жерге жыгылгыча камырабай карап турду. Көргөндөрүнө маашыр болушуп, уурулар кайрадан ишке киришишти.

2-бап

Дейнаны телефондун өжөр шыңгырагы ойготту. Ал акырындап эсин жыйып, уйкулуу көздөрүн ирмеп-ирмеп алды да, саатты кароого далалат кылды. Таңкы беш!

Ал тыңшоочко колун ыкшоо сунду.

– Алло.

– Дейна!

– Мэтт?

– Тезинен студияга кел.

– Эмне болуп кетти?

– Келгенде угасың.

– Баратам.

Чейрек сааттан кийин Дейна кошунасынын эшигин каккылады. Халатын үстүнө шашыла сала койгон кошунасы Дороти Уортон эшикти ачты.

– Дейна, эмне болуп кетти? – деп чочулай сурады Дороти.

– Дороти, кудай жалгагыр, тынчынды алганым үчүн кечирип кой, мени студияга шашылыш чакырып жатышат. Кемалды мектебине жеткирип коёр бекенсиң?

– Албетте, жан-дилим менен.

– Рахмат сага. Ал он беш минутасы кем сегизде ордунда болушу керек, бирок анын алдында тамактанышы зарыл.

– Эч кабатыр болбо. Баары жайында болот.

– Дагы бир жолу рахмат, – деп ыраазычылык билдирди ал.

* * *

Уйкусу али канбаган Эбби Лассман офисте олтурду.

– Ал өзүндө, – деп күңкүлдөдү учурашуунун ордуна. Дейна Бейкердин кабинетин карай басты.

– Өтө жаман кабар алдым, – деди ал Дейна кирери менен. – Түндө Гэнри Уинтропту өлтүрүп кетишиптир.

Дейна уккан кулагына ишенбей, диванга шалк эте олтурду.

– Эмнеге?! Ким...

– Укканга караганда үйгө уурулар кириптир. Гэнри: «Кимсиң?» – деп барганда, аны атып салыптыр.

– Жок, жок, ишенбейм! Ушундай жакшы адам. – Белгилүү филантроптун адамкерчилигин жана мээрмандыгын эстеп, Дейнанын көзүнө жаш тегеренди. Мэтт башын кейиштүү чайкады.

– Бул... О, Жараткан... бешинчи трагедия.

– Эмнени айтып жатасың? – кыз таң кала сурады. Мэтт түшүнбөгөндөй аны карап калды, бирок түшүнө коюп, башын ийкегиледи.

– Ооба, сен Сараеводо эмес белең. Ал жактагы алааматтарга бул жерде болуп жаткандар чендебей калбадыбы, анын үстүнө аскер корреспонденттерине күнүгө болуп жаткан согуш кыргындарына караганда, эң кыйын деген кылмыштар боло жүргөн окуянын бириндей көрүнөрү бышык. Сен, албетте, Гэнринин атасы Тейлор Уинтроп эмне болгонун билерсиң?

– Ал Россиядагы биздин элчи болчу, былтыр аялы экөө өрттө калып өлүшпөдүбү.

– Туура. Андан эки ай өткөн соң алардын улуу уулу Пол автомобиль катастрофасынан каза болду. Алты аптадан кийин кызы Жулия тоодо лыжа тээп келатып жыгылып, моюну сынып, ооруканада өлдү. Эми минтип үй-бүлөнүн акыркысы Гэнрини өлтүрүп кетип жатышат.

Дейнанын айтайын десе сөзү жок болчу.

– Уинтроптор – булар легенда. Эгер бул өлкөдө монархия болсо, дал ушуларды такка олтургузушмак. Булар ошого татыктуу. Алар үй-бүлөсү менен ак ниеттүүлүк жана айкөлдүктүн үлгүсү. Үй-бүлөнүн эркектери ата мекенге берилип кызмат өтөштү жана боорукерликке эбегейсиз көп акча жумшашты. Гэнри атасынын жолун жолдоп, сенатка барууну ойлоп жүргөн. Анын ою орундаларына эч ким күмөн саначу эмес. Аны баары жакшы көрүшчү. Эми ал жок. Бир жылга жетпеген мезгил ичинде Американын атактуу үй-бүлөсүнүн бири жер менен жексен болду.

– Эмне деп айтарды да билбейм... – деди Дейна үшкүрүп.

– Эми андан көрө акыл-эсинди жый, – деди Мэтт иштиктүүлүк менен кеңеш берип. – Жыйырма минуттан кийин эфир.

Гэнри жөнүндөгү кабар дүйнөгө желдей тарады. Экрандарда партия жана өкмөт лидерлери менен болгон телевидение интервьюларынан үзүндүлөр көрсөтүлүп жатты.

– Бул чыныгы грек трагедиясы...

– Жүзү курусун..., акылга сыйгыс...

– Тагдырдын тамашасын караңыз...

– Биздин өлкө зор жоготууга учурады...

– Эң мыктылар жана жөндөмдүүлөр кетип жатышат...

Эч кимдин башка айтар эч нерсеси жоктой, кайгынын кара көшөгөсү бүт өлкөнү каптап салгандай сезилди. Американын акыл жүгүрткөн адамдарынын баары аза толкунунда калды. Гэнри Уинтроптун өлүмү бул үй-бүлөнүн башка мүчөлөрүнүн башына түшкөн кайгылуу тагдырлары жөнүндө ойлоого аргасыз кылды.

– Такыр ишенгим келбейт, – деп даттанды Дейна Жеффке. – Эгер башкалары да Гэнридей болгон болсо, анда биз чынында эле өтө көп нерседен кол жуупшуз.

– Болгону ырас, – деди Жефф, башын чайкап. – Калп айткан менен болобу, мыкты адамдар эле. Гэнри спортту мыкты түшүнчү жана спортсмендерди бардык жагынан колдочу. Ушундай мыкты адамды кайдагы бир шүмшүктөр өлтүрүп кеткендигин элестетүү кыйын.

Эртеси эртең менен студияга баратканда Жефф сөз арасында кыстарып өттү:

– Баса, Рейчелди шаардан көрдүм.

Дейна кабагын билинер-билинбес чытып койду.

Баса? Ушунчалык кайдыгер айтты ал! Өтө кайдыгер!

Бир кезде топ-модель Рейчел Стивенс Жеффтин аялы болгон. Анын сүрөттөрүн тележарнактардан жана журналдардын сыртынан Дейна нечен ирет көргөн. Укмуштай сулуу, көз уяла тургандай сулуу! Бирок Дейна өзүн сооротуу үчүн Рейчелдин башында эч нерсе жок акылсыз неме деп ойлочу. Анан калса мындай бой-келбет жана сулуулук менен ага мээнин эмне кереги бар?!

– Эмне үчүн ажырашып кеттиңер? – деди ал күтүүсүздөн кызыгып. Дейна мурда мындай кытыгылуу теманы козгоодон чочулачу.

– Башында баары сонун болчу, – деди Жефф. – Рейчел мени үзүлүптүшүп колдоого аракеттенчү. Бейсболду жаман көрсө да, мен катышкан матчтардын баарына барчу. Мындан тышкары, көп нерсебиз жалпы боло турган. Ыймандай сырым ушул...

– Ал чынында эле мыкты, өзүнүн атак-даңкына карабай, эч качан бой көтөрбөгөн адам. Тамак жасаганын айт. Иш учурунда башка моделдер үчүн тамак даярдоого Рейчел дайыма даяр турчу.

Конкуренциядан кутулуунун эң бир ишенимдүү жолу. Атаандаштары сууктагы чымындардай эле узун, туурасынан түшүп калышар!

– Эмне дейсиң?

– Эчтеке деген жокмун.

– Иши кылып, биз беш жыл бирге жашадык.

– Анан?

– Рейчелдин арааны жүрүп турган. Аны үзгүлтүксүз ишке чакырышчу. Аны менен контракт үстүнө контракт түзүшүп, бүткүл дүйнөнү кыдырар эле. Италия, Англия, Ямайка, Таиланд, Япония...иши кылып, бүт жер жүзү. Биз дайыма бирге болчу эмеспиз, ошентип акырындап олтуруп ортобуз ажырай баштады. Укмуш учур өттү.

Кийинки суроо Дейнага туурадай сезилди, анткени Жефф баланы жакшы көрчү.

– А эмне үчүн балалуу болбодуңар?

– Балдар фигураны бузат, – деди Жефф көңүлсүз жылмайып. – Аңгыча... Родерик Маршалл, голливуддун алдыңкы режиссерлорунун бири, аны киниге тартыл деп чакырып калды. Рейчел Голливудга учуп кетти.

Ал төмөндөгүнү кошумчалардан мурун бир аз ойлоно калды:

– Бир жумадан кийин мага телефон чалып, ажырашууну суранды. Биз бири-бирибизден өтө алыстап кеттик деди. Мен макулдук бердим. Ажырашканга мен эч кандай шарт койгон жокмун. Бул колду сындырып алардан бир аз мурун эле.

– Ошентип спорттук комментатор болдум де. А Рейчел эмне болду? Кино жылдызынын карьерасына жеткен жокпу? Жефф башын чайкады.

– Кино аны анча кызыктырчу эмес. Бирок анын иши ансыз эле өркүндөп жатат.

– Анан силер мурдагыдай эле доссуңарбы? – сурады Дейна салкын.

– Болгондо да кандай. Чынын айтсам, ал телефон чалганда мен экөөбүз жөнүндө баарын айтып бердим. Ал сени менен таанышкысы келет.

– Жефф, анын кереги жок го дейм...– деди Дейна кабагын чытып.

– Жаным, ал мыкты кыз, көрөсүң го. Кел, эртен бирге түштөнөлү. Ал сага жагат.

– Жакпай анан, – макул болду Дейна.

Ал жакканча асман жерге түшөр! Бирок мээси жок каңгы баштар менен бир столдо дайыма эле олтура бербейсиң.

Мээси жок каңгы баш Дейна элестеткенден жана корккондон алда канча сулуу экен. Рейчел Стивенс, топ-модель, узун бойлуу, сын-сыпаты келишкен, узун жылтылдаган сары чачтуу, кынтыксыз денеси күнгө тотуккан жана өңү-башы сөз менен айтып жеткире алгыс сулуу... Дейна аны бир караганда эле жек көрүп калды.

– Дейна Эванс, бул Рейчел Стивенс.

Дейна аны Рейчелге эмес, ага Рейчелди тааныштырганын дароо байкады. Ал өзүнүн көңүлсүз ойлору менен алек болуп жатып, башында эмне айтылганын укпай калды.

– ... сиздин Сараеводон берген репортаждарыңыз... Укмуштай чындык! Биз баарыбыз сиздин кайгыңызды сезип жана бөлүшүп жаттык.

Ак ниеттен айтылган комплиментке ачык оройлук менен кантип жооп бересиң?

– Рахмат, – Дейна уялыңкы күбүрөдү.

– Кайдан түштөнөбүз?– Жефф суроо салды.

– «Дюпон Секлден» эки квартал ары «Малакк кысыгы» деген мыкты чакан ресторан бар, – сунуш кылды Рейчел. – Дейна, сиз Таиланд кухнясын жактырасызбы?

Тигинин каадаланганын. Камкордук көргүсү бар!

– Жакшы көрөм.

– Абдан жакшы. Даамдап көрүү керек, – деп жылмайды Жефф.

– Бул эле жерде. Сейилдеп баралыбы? – улантты сөзүн Рейчел.

Мындай ит өлчү сууктабы? Энеден туума болуп кар үстүндө жүргөнгө көнүп калса керек...

– Ананчы, – деп шар айтты Дейна. Алар «Дюпон Секлге» карай жөнөштү. Ар секунда сайын эби кетип баратканын Дейна курч сизди. Чакырыкка макул болгонуна катуу өкүндү!

Ресторанда бут коёрго жер жок болчу. Он чакты киши бардын тиктурмасынын жанында, орун бошошун күтүп олтурушту. Жаңы келген меймандарга метрдотель жетип келди.

– Үч кишилик стол.

– Күн мурунтан айттырдыңар беле?

– Жок, бирок...

– Кечиресиздер, бизде... – Аңгыча ал Жеффти тааный койду.

– Мистер Коннорс, сизди көргөнүмө курсантмын. Мисс Эванс, кандай кубаныч!

Ал кабагын ойлуу чытыды:

– Бир аз күтүп каласыңар го деп чочуйм. – Анын көзү акыры Рейчелге түштү. Метрдотель жалжая жылмайды.

– Мисс Стивенс! Сизди Кытайга киного тартылганы кетти деп уктум эле!

– Кеткем, Сомчай. Кайра келип калдым.

– Кайрадан бизге киргениңизге кубанычтуумун. Албетте, стол табабыз. Ал үчөөнү ортодогу столго ээрчитип барды.

«Аны турмушта эч качан болуп көрбөгөндөй жек көрөм» – деп ойлоду Дейна.

Баары орун алгандан кийин, Жефф салтанаттуу түрдө жарыялады:

– Баштагындан да сонун болуп калыпсың, Рейчел. Сенин ишиң сага абдан жагат экен.

Ооба, анын иши кандай иш экенин оңой эле билсе болот...

– Мен көп саякаттаймын. Өтө көп. Аны бир аз азайтып, эки жакка көз жиберүү керек го деп калдым. Адам өзүн мынчалык кыйнаганда болбойт, – деп Рейчел үшкүрдү да, Жеффти карап калды. – Баягы түн эсиңдеби, экөөбүз...

Дейна менюдан көзүн алды.

– «Уданг горенг» деген эмне?

Рейчел Дейнага бурулду:

– Кокос сүтү куюлган чаян. Абдан даамдуу. Ошол түнү, Жефф, биз экөөбүз...

– А «лаккасы» эмне?

– Ар кандай чөп-чар кошулган кесме сорпо, – деп Рейчел чыдамдуулук менен түшүндүрдү да, кайрадан Жеффке кайрылды:

– Ошондо сенин бир айтканың бар...

– Эч нерсе түшүнбөйм. Ушундай да тамак болобу? «По пиа»...

Рейчел жагымдуу жылмайды:

– Жашылчалар менен куурулган Жикама.

– Ушундайбы?

Дейна «жикама» дегени эмне деп сурап олтургусу келбеди. Бирок бир аздан соң Рейчел чынында эле жагымдуу экенин таң калуу менен байкады. Таң каларлыгы, табигый ак ниеттиги, жөнөкөй алпейимдиги жана жасалмалуулугу жок мамилелери менен модель Дейнага жагып алды. Белгилүү сулуулардан айырмаланып, ал өзүнүн сулуулугуна эч бир маани бербегендей көрүндү, көкүрөгүн көтөрүп, минут сайын бирөөлөрдүн көңүлүн өзүнө бургусу келбеди. Кем акыл дешке да ооз барбас эле. Кайра, тескерисинче. Рейчел акылдуу жана билимдүү болчу, эч кандай короздонбостон туруп официант менен тайча сүйлөшүп жатты. Ушунун баары боло берчү иштей, салабаттуулук менен. Мындай аялды Жефф кандайча колунан чыгарып жибергенине Дейна өзүнчө таң калды.

– Сиз Вашингтондо көпкө болосузбу? – деди Дейна кызыгып.

– Эртең учам.

– Бул жолу кайда? – деп сурады Жефф.

– Гавайлар, – деди Рейчел ооз учунан, – бирок абдан чарчадым, Жефф. Ал турсун баш тартсамбы деп да ойлодум.

– Бирок баары бир баш тарта алган жоксуң. Мен сени билем, – деп колун шилтеди Жефф.

– Тарта албадым, – деп үшкүрдү Рейчел.

– Ал жакта көпкө болосузбу? Качан кайтасыз? – деп такыктады Дейна.

Рейчел Дейнаны көпкө карап турду да, акырын унчукту:

– Жакынкы убактарда Вашингтондо боло албайм го, Дейна. Силер Жефф экөөңөр бактылуу болот деп ишенем.

Аялдар бири-бирин сөзсүз түшүнүштү. Анан калса ушул жерде сөздүн кереги барбы? Рейчел күнүлөшүнө жол бергенин экөө тең сезишти. Мурдагы күйөөсү менен Дейнаны тамакка чакырганда ал, мүмкүн, бир нерседен үмүттөнгөндүр? Алардын мамилеси канчалык олуттуу экенин билгиси келгендир? Ким билет?

Баары сыртка чыкканда Дейна шашыла мындай деди:

– Менин ишим өтө көп. Силер бара бергиле, а мен студияга кеттим.
Рейчел Дейнанын колун жылуу кысты.

– Биз таанышкандыгыбыз үчүн мен абдан кубанычтамын.

– Мен дагы, – деп башын ийкеди Дейна жана капыстан чын ниеттен айтканын түшүндү. Ал чынында эле Рейчелге мээри түшүп калды.

Көчөдө кетип баратышкан Жефф менен Рейчелдин артынан Дейна көпкө узата карап турду. Кандай гана жарашыктуу жуп!

Декабрь кирип келди. Вашингтон Жаңы жылга карата карбаластап даярдык көрө баштады. Борбор шаардын көчөлөрүнө рождествонун гүлдестелери илинип, ар кыл түстөгү жарыктар өчүп-жанып турду. Дээрлик ар бир бурчта Коргоо Армиясынын Санта Клаустары туруп алып, курмандык беришет деген үмүт менен жылаажындарын шыңгыратып жатышты. Кардарлар бет каарыган кышкы шамалга кайыл болушуп, дүкөндөн дүкөнгө чуркап жүрүштү.

Дейна да белек камдоого убакыт жетти деп чечти. Анын белек берүүчү кишилери анча көп эмес болчу: энеси, Кемаль, Мэтт жана, албетте, дүйнөдөгү эң сүйүктүү адамы – Жефф.

Ал такси кармады да, Вашингтондогу эң чоң деген универмаг «Хехтске» багыт алды. Залдарда жан талаша түртүшкөн жана сөздөрдү ылгабай сүйлөгөн кардарлар толтура болчу. Каалагандардын баарын сатып алып, аларды ташташ үчүн Дейна үйгө жөнөдү. Ал Калверт-стриттеги тынч жайлуу райондо жашачу. Квартира чакан болчу: уктоочу бир бөлмө, мейманкана, ашкана, ванна жана Кемаль ээлеген кабинет.

Дейна белектерди шкапка жайгаштырды, эки жагын карап, үйлөнүү тоюнан кийин чоңураак баш паанек издөөгө туура келерин канааттануу менен ойлоду.

Ал эшикти карай жаңыдан кадам шилтегенде, телефон шыңгырады. Дейна тыңшагычты көтөрдү.

– Угуп жатам.

– Дейна, каралдым! Апаң!

– Саламатпы, апа. Мен жаңы эле чыгып...

– Биз досторубуз менен сенин кечээги репортажыңды уктук. Мыкты!

– Рахмат.

– Биз жаңылыктарың бир аз көңүлдүү болсо деп ойлодук. Берүүлөрүнө бир аз оптимизмдин илебин киргизсең боло.

– Оптимизмдинби? – улутунду Дейна.

– Ананчы. Сен качан болсо кандайдыр бир көңүл чөгөрчү темаларды тандап аласың. Жылчыксыз караңгы. Кандайдыр бир жаркын, кубанычтуу нерсе табылбайбы? Дайыма эле трагедия!

– Бир нерсе кылууну ойлонуп көрөм, апа.

– Ошентсең, каралдым. Баса, мен бул айда да бюджеттен чыгып кеттим. Сен мага бир аз жардам бере албас бекенсиң?

– Дагы ойноп жатасыңбы, апа?

– Албетте, жок! – деп нааразыланды миссис Эванс. – Лас-Вегас өтө кымбатчылыктуу шаар! Баса, качан келейин деген оюң бар? Мен Кимбал менен таанышайын дедим эле. Аны ала кел.

– Баланын аты – Кемаль. Анан азыр бара албайм. Иш өтө көп.

Ыңгайсыз тыным болду.

– Келе албайм дечи? А менин досторум сени иштен жолу болду деп эсептешет. Күнүгө бир-эки саат – колу-жолуң бош, – деди апасы.

– Жолум болгону чын, – деди Дейна. Алып баруучунун иши оор экендигин кесипкөйлөр гана билишчү. Ал саат тогузга студияга келчү да, дээрлик күнү бою эл аралык жана шаарлар аралык телефондорду угуп, дүйнөнүн бардык борборлорунан акыркы кабарларды алууга туура келчү. Андан соң жолугушуулар, качан, кандай тартипте эфирге чыгаруу керектиги чечилгенде акыркы кабарларды монтаждоо башталчу. Мындай чыгаруудан Дейнада экөө бар болчу.

– Ушундай жеңил иш тапканың кандай жакшы болгон, – апасы сөзүн улантты.

– Рахмат, апа.

– Келип учурашып кетүүгө убакыт табарсың деп ишенем?

– Сөзсүз.

– Биздин жакшынакай баланы тезинен көрсөм болот эле!

Чынында эле апасынын Кемаль менен жолукканы пайдалуу. Ал да чоң энелүү болот. А алар Жефф экөө баш кошкондо, Кемалдын кайрадан чыныгы үй-бүлөсү болот.

Дейна коридорго чыга берери менен Миссис Уортон келип калды.

– Дороти! – кубанычтуу кыйкырды Дейна. – Кемалды карагыңа чоң рахмат! Сага ушунчалык ыраазымын!

– Жардамдашканыма курсантмын.

Дороти менен Ховард Уортондор бул үйгө көчүп киргенине бир жыл болду. Алпейим жубайлар мурда Канадада жашашчу. Говард эстеликтерди реставрациялоо боюнча адис, бир жолу Дейнага айтканына караганда, анын адистигиндеги адамдар үчүн Вашингтондон өткөн шаар табылбайт.

– Башка кайсы жерде мынча мүмкүнчүлүк табылышы мүмкүн? – дейт ал. – Эч жерде.

– Биз Вашингтонду жакшы көрөбүз, – деген миссис Уортон, – башка эч жакка кетпейбиз.

* * *

Дейна студияга келген кезде анын столунда «Вашингтон трибьюндун» акыркы чыгарылышы жатты. Анын көзүнө дароо Уинтроптордун үй-бүлөсүнүн кайгылуу тагдыры жөнүндө баяндаган макалалардын бакырайган аталыштары урунду. Ошол эле бетте өлгөндөрдүн сүрөттөрү берилген. Дейна алардан көздөрүн ала албады. Ойлору уйгу-туйгу болду. Бешөө тең, бир жылга жетпеген мезгил ичинде? Шектендируүүчү таң каларлык!

* * *

«Вашингтон трибьюн энтерпрайзидин» административдик имаратынан жеке телефон шыңгырады. Түз. Ал турсун ишенимдүү секретарь кыздын да колу жетпеген телефон.

– Мен азыр эле инструкция алдым.

– Абдан жакшы. Алардын күткөнүнө көп болду. Картиналарды эмне кылабыз?

– Өрттөп салгыла.

– Баарынбы?

– Алар миллиондогон доллар турат эмеспи!

– Баары сыдыргыга салгандай жакшы болду. Кенедей да илинчекке жол бербөө керек. Күбө калтырууга болбойт. Тезинен өрттөп салгыла.

– Дейна, сизди сурап жатат. Үчүнчү линия, – деди Дейнанын секретарь кызы Оливия Уоткинс. – Ушуну менен үчүнчү жолу чалышы.

– Деги чалган ким өзү? –

– Мистер Генри.

Томас Генри Теодор Рузвельт орто мектебинин директору болчу.

Дейна улам күчөп келаткан башынын оорусун баскысы келип, чекесин сыйпалады да, тыңшоочту алды.

– Саламатсызбы, мистер Генри.

– Саламатчылык, мисс Эванс. Сиз мага баш багып кете аласызбы?

– Албетте, бир-эки сааттан кийин, мен...

– Мен азыр келсеңиз дедим эле, эгер мүмкүндүк болсо.

– Жарайт, мистер Генри.

3-бап

Кемалдын шоруна ар бир мектептеги күн ал үчүн жан чыдагыс кыйноодой сезилчү. Ал класстагылардын баарынан, ал турсун кыздардан да, кичине болчу. Уят да! Ошондуктан бечара дароо үч атка конду: «кибир»,

«кодик» жана «чабак» деген. Эркек балдар аны үстүнөн төмөн карачу. Сабактарды өздөштүрүү да ал үчүн оор. Анын үстүнө ал компьютер жана математикага гана кызыкчу. Бул сабактардан ал калган балдарды опондой кууп өтүп, эң мыкты бааларды алчу. Мектепте шахмат клубу бар эле, Кемаль көп өтпөй эң мыкты оюнчу болуп калды. Мурда ал америка футболуна кызыкчу жана кайсы бир күнү ал мектеп командасынын машыгуусуна келди, бирок машыктыруучу баланын жеңинин шалпайып бош турганын көрүп, башын чайкады.

– Кечирип кой, сен бизге жарабайсың.

Ал баланы таарынткысы келген эмес, бирок анын бул сөзү Кемалга өкүмдөй угулду да, балага оор сокку болду.

Анткен менен Кемалдын чыныгы душманы Рики Андервуд болуп калды. Чоң танаписте айрым балдар кафетерийге баруунун ордуна кооронун ичинде тамактанышчу. Рики Кемалды андып турчу да, сөзсүз, шылдыңдай баштачу. Бүгүн да дал ошондой болду.

– Эй, жетим, өгөй энең качан сени алып келген таштандыга кайра алпарып таштайт? – деп Рики кыздардын көңүлүн буруу үчүн каткырып күлдү. Кемаль аны укмаксан болуп бурулуп кетти.

– Мен сага айтып жатам, пэкене! Ал сени бул жерде калтырат деп чын эле ойлоп жатасыңбы? Сени бул жакка эмне үчүн сүйрөй келгенин баары билишет, коделек. Ал өзүн ого бетер даңазалаш үчүн сендей мунжуну сактап калган. Анан дароо атагы асманга чыкты. Көрүүчүлөр ошол замат жашып, аны мактап киришти...

– Жексур! – деп чаңырып жиберди Кемаль, ордунан ыргып туруп, душманына атырылды. Тигил жай гана аны курсакка берип калды да, экинчи сокку менен мурдун канжалатты. Кемаль ичин баскан бойдон жерге кулады.

– Эгер дагы кааласаң, айтып кой, – Рики шылдыңын улантты. – Бирок тезирээк. Угушума караганда жакында биздин мектепти булгаганды токтотосуң.

Кемалды эки анжылык кыйнады. Ал Рикинин айткандарына ишенген жок, бирок ошентсе да...

Дейна аны кайра жеткирип салса эмне кылат? Рики туура айтат. Ал чынында эле пэкене. Ага окшогон неменин татынакай Дейнага эмне кереги бар?

Сараево ата-энеси жана эжеси өлгөн учурдан тартып, Кемалдын бактылуу балалыгы бүткөн. Аны Парижге жакын жердеги балдардын башпаанегине жибершти, эми ансыз эле иттин турмушу чыныгы тозокко айланды. Жума күндөрү күндүзгү саат экиде жетим балдар узун катарга турушуп, балдарды асыроо үчүн алып кетүүнү каалашкан жубайларды күтүшчү. Бул күн жакындаган сайын балдардын өрөпкүүсү чегине жетчү. Бүйрлөрү кызыгандан кызычу. Балдар жан-алы калбай жуунушуп,

кийинишчү, анан алып кетчүлөр катарды кыдырып басканда, ар бир бала мени алса экен деп кудайга жалынар эле. Албетте, бир колу жок баланын кимге кереги бар. Мунжу. Бир байкуш мунжу.

Ар жума сайын бул кайталана берди, бирок ошентсе да Кемаль үмүттөн ажыраган жок. Ал аукциондогу кулдарды баалагандай асырап алчу баланы карап кыдырып жүргөн бейтааныштарды телмире карачу. Бирок башпаанектен дайыма башка балдар кетишер эле. Ошентип кордук жан чыдагыс боло берди, а жалгыздыктын салмагы баланы ийининен жерге ныгыра басты. Ал: «Эч качан эч кимге керегим болбойт» – деп аргасыздыктын кайгысына батты. Эч ким, эч качан ага ата-эне болуп бербейт. Ал кайрадан үй-бүлөдө болуу жөнүндө кандай гана кыялданды эле! Кыялын ишке ашыруу үчүн ал бардык мүмкүнчүлүгүн жумшады. Кандай элпек, тил алчаак бала десин деп чоң кишилерге жайдары жылмайды, ойго батып жаткан экен жана аны тандап алабы, жокпу аны менен иши жок экен десин, ушундай жакшы балага туш болдум деп кубансын үчүн кээде арамзаланды.

Бирок көбүнчө ичинен мен алып кетсе экен деп тилеп, меймандарды жалдырай карачу. Ошентип күндөр өтө берди, бирок эч нерсе өзгөрбөдү. Башка бирөөнү колунан жетелеп, жайлуу, мээримдүү ата-энелүү үйгө алып кетип жатышты.

Анан Дейна гана чыныгы укмушту жаратты. Дал Дейна Сараевонун ээн калган көчөлөрүнөн үйсүз калган баланы тапты. Кызыл Кресттин учагы Кемалды Париждин жанындагы башпаанекке жөнөткөндөн кийин, ал Дейнага кат жазды жана аны таң калтырып, жооп алды. Дейна башпаанекке телефон чалып, баланы Америкага өзүнө алууга чакыраарын айтты. Бул согуш мунжу кылган баланын турмушундагы эң бактылуу учур эле. Кыял капысынан ишке ашты. Ыза менен көргөн кордук чексиз, жаркыраган кубаныч менен алмашты. Баары бир көз ирмемде өзгөрдү да, калды. Аны мурда алууну эч ким ойлобогондугу үчүн Кемаль тагдырына ыраазы эле. Ал Дейнаны жан-дили менен чындап жакшы көрчү, бирок кайдадыр жүрөгүнүн тереңинде сакталган коркунуч бар болчу. Кокус Дейна айнып, башпаанекке, эптеп бошонуп чыккан тозокко кайра алпарып салса эмне болот? Түнүчүндө аны бир эле түш: кайрадан Париждин жанындагы башпаанек кыйнай берчү. Кайрадан жума. Чоң кишилердин кезеги, алардын арасында Дейна катардагы балдарды акырын кыдырып келатат. Дейна Кемалды көрүп:

– Бул мококочонун бир эле колу бар экен! – деп кыйкырат. Ошентет да, Кемалдын жанындагы баланы жетелеп кетет.

Ойгонгон сайын анын бетин жаш жууп калар эле.

Анын классташтары менен мушташканын Дейна өлгүдөй жек көрчү, ошондуктан мындай окуяга кабылбоо үчүн ал колунан келгендин баарын жасачу, бирок Рики Андервуд же анын достору анын баккан

энеси жөнүндө жаман сөздөрдү айткандарына чыдай алчу эмес. Бул жексурлар аны билип алышып, шылдыңдары күчөй баштады, аны менен бирге мушташ да көбөйдү. Көбүнчө учурашуунун ордуна Рики мындай деп сурачу:

– И-и, көржөрлериңди жыйыштырдыңбы, кибир? Сенин канчык өгөй энең сени Югославияга кайра алпарып таштайт деп таңкы жаңылыктардан айтты.

Кемалдын жаны кашайчу да, мушташып кетчү. Кемаль үйгө көздөрү көгала болуп, кийимдери тытылып, бети-башы айрылып келер эле, бирок эмне болгонун Дейна сураганда, коркконунан тили байланып калчу. Эгер болгондун баары сыртка чыкса Рики Андервуд айткандар чындап эле ишке ашат деп коркчу бала.

Азыр, директордун кабинетине камап койгон Кемаль, бул жолу Дейна чындап андан баш тартат да, башпаанекке кайтарат деп толук ишенүү менен өгөй энесин күтүп олтурду.

Баланын башына ар кандай жаман ойлор келип, жүрөгү кабынан чыкчудай согуп жатты.

Дейна кабинетке кирери менен кабагына кар жаап, тигил бурчтан бул бурчка аркы-терки басып турган директорду көрдү, Кемаль болсо стулда үч бүктөлүп, жер карап олтурат.

– Саламатсызбы, мисс Эванс. Келиңиз, олтуруңуз.

Дейна Кемалга көз кырын салып өттү да, креслого барып олтурду. Томас Генри столдон чоң эт кескен бычакты алды.

– Мугалимдердин бири Кемалдын колунан алды.

Аябай ачуусу келген Дейна балага бурулду.

– Бул эмнең? – тиштене сурады Дейна. – Эмне үчүн муну мектепке алып келдиң?!

– Менин пистолетим жок болчу, – деди тигил кабагын карыш салып.

– Кемаль! – деп ордунан тура калды Дейна, анан директорго кайрылды.

– Сиз менен көзмө-көз сүйлөшсөм болор бекен, мистер Генри?

– Албетте. Кемаль, коридордо күтө тур, – деди директор буюра. Кемаль ордунан туруп, бычакты өкүнүчтүү карап койду да, чыгып кетти.

– Мистер Генри, – деп баштады Дейна, – Кемаль бар болгону 12 жашта. Өмүрүнүн көпчүлүгүн жарылуулар менен замбиректердин аткылоосунун коштоосу менен өткөрдү. Анын ата-энеси, эжеси ошолордон өлүштү. Бомбалардын биринин жарылышы аны колунан ажыратты. Мен аны Сараеводон таап алганда, ал мурдагы автоаылдамада картон коробкада жашап жаткан экен. Андан тышкары көчөлөрдө жүздөгөн

үй-жайсыз балдар тентиреп жүрүшкөн. Айбандын жашоосу булардыкына караганда дурусураак болчу!

Эскерүүлөр Дейнанын жүрөгүн титирете баштады, бирок ал үнүн көтөрбөөгө аракеттенди.

– Бомбалоолор токтоду, бирок ал балдар мурдагыдай эле кароосуз жана кайрымсыз калышууда. Душмандан коргонуунун жападан жалгыз жолу – бычак, таш, же револьвер, эгер алардын колуна буюруп курал тийсе...

Дейна көз ирмемге көздөрүн жумуп жиберди да, үшкүрдү.

– Бул балдарды согуш мунжу кылды. Кемалды да. Бирок ал жакшы бала. Бул жерде ал коопсуз экендигин али түшүнө элек. Анын душманы жок экенин түшүнө элек. Мындан ары ал мындайды жасабайт, мен сизге убада берем.

Кыйлага чейин үн-сөз чыккан жок.

– Эгер качандыр бир мага адвокат керек болуп калса, миссис Эванс, – деди Томас Генри, – мен сиздин коргошуңузду каалар элем.

– Жарайт, – деди Дейна жылмайып.

Генри башын чайкады.

– Болуптур дейли. Кемаль менен сүйлөшүңүз. Эгер ал дагы бир ушуга окшогон бир нерсе жасачу болсо, мен... корком.

– Сөзсүз сүйлөшөм. Рахмат, мистер Генри.

Коридордо буттарын алмак-салмак солбуп, Кемаль турган.

– Кеттик үйгө, – деди Дейна кыска гана.

– Ал бычакты берген жокпу?

Дейна жооп бербеди.

Машинада олтурганда Кемаль:

– Кечирип кой, Дейна, мен мындай жагымсыз окуяга сени тартайын деген эмесмин, – деп күбүрөдү.

– А, эч нерсе эмес. Бул жолу сени мектептен чыгарышпайт. Ии дечи, Кемаль...

– Мындан ары эч кандай бычак деген болбойт, кудай урсун. Жакында болгон окуя кайрадан кайталанды.

Кемалды квартирага түртүп киргизип, Дейна мындай деди:

– Мен студияга барышым керек. Няняны чакырып койдум. Бул жолу сени менен олтуруп турушат, бирок кечинде жакшылап сүйлөшөбүз.

Болгон окуя Дейнага тынчтык бербеди. Кечки чыгарылыш аяктаган соң, Жефф Дейнага бурулуп, кабатырлана шыбырады:

– Санааркаган түрүң бар. Бир нерсе болдубу?

– Баягы эле Кемаль. Аны эмне кылышты билбейм, Жефф. Бүгүн кайрадан директорго чакырышты. Эки тарбиячы анын айынан иштен бошотулду.

– Ал мыкты бала, – деп каршы болду Жефф, – болгону ал көнгүчө убакыт керек.

- Мүмкүн, Жефф!
- Эмне дейсиң, жаным?
- Аны баякка алып келем деп чоң жаңылыштык кетирген жокмунбу?

* * *

Дейна кайтып келгенде, Кемаль али жата элек болчу.

– Олтур,– деп буюрду ал, – сүйлөшөлү. Сен мектептин тартибине баш ийишиң керек жана ар кандай чатактардан алыс болууга убакыт жетти. Билем, сага оор, балдар өздөрү тийишип жатышат, ошентсе да сен алар менен достошсоң жакшы болот эле. Сен эгер классташтарың менен чырлашканыңды койбосоң, мистер Генри сени мектептен чыгарат.

– Билгенин кылсын.

– Жо-ок, билгенин кылбайт. Мага баары бир эмес, жана сага да. Мен сенин келечегин кен болушун каалайм, ал үчүн билим алуу керек. Мистер Генри сага жакшылык каалайт, ошон үчүн чыдап жатат...

– Чыдабаса өлүп кетсин!

– Кемаль! – деп кыйкырып жиберди Дейна, анан өзүн карма албай, жаакка чап жиберди. Туура эмес кылганын түшүндү да, оозун колу менен баса калды, бирок кеч болуп калган. Кемаль бир нече секунд аны түшүнбөгөндөй карап калды да, анан ордуна ыргып туруп, кабинетке кирип кетти. Эшик тарс жабылды.

Телефон шыңгырады. Дейна столго чуркап барды. Бул Жефф болчу.

– Дейна...

– Кымбаттым, азыр сүйлөшкүдөй алым жок. Капа болуп турам.

– Анча эмне болду, бөпөм?

– Баягы эле Кемаль. Арга түгөндү.

– Дейна?

– Эмне демексиң?

– Сен өзүңдү анын ордуна коюп көрчү. Баарына бирдей караганда болбойт.

– Эмне?!

– Ойлонуп көр. Кечирип кой, мен барайын. Сүйөм, өбөм, кийин сүйлөшөбүз.

Мен өзүмдү анын ордуна коёюнбу? Болбогон сөз. Кемаль эмне ойлоп жатканын мен кайдан билем? Канча аракет кылсаң да, он эки жаштагы мунжу бала боло албайсың, ал башка балдардын үч уктаса түшүнө кирбеген окуяларды башынан өткөргөн.

Бирок Дейна Жеффтин айткандары жөнүндө ойлонбой коё албады. Өзүн Кемалдын ордуна койсунбу? Анда кандай болот?

Ал ордунан турду, жатар бөлмөгө кирди да, эшикти бек жаап алды. Кемаль келгенге чейин Жефф Дейнанын квартирасында көп жолу түнөп, кийимдерин шкафта калтырган. Текчелерде шымдары, көйнөктөрү, галстуктары, свитери жаткан, спорттук курткасы илинип турган. Дейна тыкандык менен буюмдарды кроватка жайып койду, комоддон Жеффтин байпагын, трусысын алып чыкты да, дырдай жыланаңтанды. Сол колу менен кармап, трусыны киймекчи болду, бирок тең салмактуулугун жоготуп алып, жыгылып түштү. Үчүнчү жолку аракетин гана онунан чыкты. Трусыдан соң көйнөктү кийди. Оң колун ишке киргизбей көйнөктү кийип, топчуланыш үчүн кыйла убакыт кетти. Шымды кием деп жатып кроватка жыгылып түштү, ал эми сыдырманы сыдыруу тирүүнүн тозогу болду. Свитерди кийүү үчүн дагы 2–3 минут жоготту.

Кийинип бүтүп, демиккенин басыш үчүн кайрадан олтурду. Кемаль күн сайын эртең менен ушунун баарын башынан өткөрүшү керек! Бул башталышы гана! Жуунушу, тиштерин тазалашы, таранышы керек. Бул азыркысы, таза, жылуу, жайлуу квартирада! А буга чейинчи? Ал согуш алааматынын учурунда, ата-энесинин, эжесинин, дос-жолдошторунун өлгөнүн көрүп кантип жашады дебейсиңби?!

Жеффтики туура. Кандай айтса да туура. Дейна Кемалдан өтө эле көптү каалап жатат. Жана өтө эле тез. Көнүш үчүн ага көп убакыт талап кылынат. Мен чыдашым керек. Баладан баш тартуу жөнүндө ойлоп да кереги жок.

Дейнанын атасы аларды таштап кетти, а кыз болсо аны ошо бойдон кечирген жок. Жараткан өзүнүн осуятында: «Сени сүйгөн адамдарды таштаба» десе да болмок экен.

Дейна жайбаракат кийимин алмаштырды, кийинип жатып Кемаль лирикалык ырларды жакшы көрөрүн, Бритни Спирздин компакт-дисктерин, «Бекстрит Бойз», «Лимп Бизкит», «Сенден ажырагым келбейт», «Сен мага бүгүн керексиң», «Азырынча сен мени сүйөсүң», «Мага сүйүү зарыл» деген ырларды кайра-кайра угарын эстеди.

Аргасыздыктын жана жалгыздыктын ырлары. Жараланган жүрөктүн кусалуу жалынычы.

Дейна Кемалдын табелин колуна алды. Мейли, маа демектен бардык сабактардан жетишпесин, математикадан класс боюнча мыктылыгы жетет.

Бул эң маанилүү. Анын математикадан жөндөмү укмуштай. Анын келечеги мына ушунда. Калганын ал өздөштүрөт, менин жардамым менен.

Дейна жыла басып кабинетке кирди. Кемаль жатып алган болчу жана уктап калгандай түр көрсөттү. Көздөрү чык жумулуу, кубарган бетинде жаштын жылтыраган изи.

Дейна эңкейип, баланы бетинен назик өптү.

– Кемаль, мени кечир. Мен чабайын деген эмесмин, – деп шыбырады Дейна.

Эртең менен Дейна Кемалды белгилүү хирург-ортопед доктор Уильям Уилкокскка алып барды. Карап бүткөндөн кийин доктор Уилкокс Дейнаны мындай четтетти.

– Мисс Эванс, баланын протези жыйырма миң доллар болот, бирок бул эле эмес. Кемаль он экиде гана. Ал он жети, он сегиз жашка чейин өсөт жана протезди бир нече айдан кийин алмаштырууга туура келет. Мындай чыгымга сиз чыдабайсыз го деп корком.

Дейна шалдая түштү.

– Түшүндүм. Рахмат, доктор.

Эшикти жаап, ал Кемалга убада берди:

– Баары ордунда болот, ардагым, биз амалын табабыз.

Ал Кемалды мектепке жеткирди да, студияга жөнөдү. Уюктук телефондун акырын чырылдагы угулду.

– Алло?

– Бул Мэтт. Түш ченде полиция башкармалыгында Уинтроптун өлүмү боюнча пресс-конференция өтөт. Ошол жакка бар. Ал жерден берүүнү сен алпарганың жакшы. Операторлор жолго чыгышты. Бул жолу полиция чоң ката кетирди. Окуя бийликтин күнүлүн өзүнө бурду, а тергөөчүлөрдүн эч бир илинчеги жок.

– Мен барам, Мэтт.

Полиция башчысы Дэн Бернетт жинденгендиктен жана ызасынан кыпкызыл болуп чыңалып, түшүнүксүз күңк-мыңк эте актанып, телефондо сүйлөшүп жатты. Аңгыча, калган капсалаңчылык жетпей жаткансып, секретарь аял кирди.

– Экинчи линияда Мэр.

– Айтып кой, мен губернатор менен сүйлөшүп жатам, – деп Бернетт бурк этти да, кайрадан телефондо жебиреди:

– Ооба, губернатор... Билем... Албетте, сэр... Ошондой... Мен ишенем... Туура... убактысы келет... саламатта болуңуз, сэр. – Ал тыңшагычты таштап жиберди да, чекесинин терин шыпырды.

– Төртүнчү линияда Ак үйдүн пресс-секретары, сэр.

Эртең менентен тартып мына ушул. Бернетт аргасыздыктан жарылып кете албай араң турду.

Түштө Индиан-авенюдагы Муниципалдык борбордун конферензалында бут коёрго жер жок болчу. Бул жерге, Вашингтондун ишкер бөлүгүнө, бардык борбордук газеталар менен телестудиялардын репортерлору чогулушту. Бернетт эшиктен кирип келатып, үнүн катуу чыгарып, тынчтанууну талап кылды.

– Тынчтанышыңыздарды суранам, азыр баштайбыз. Каңыр-күңүр акырындап басылды.

– Суроолорго жооп берердин алдында мен билдирүү жасайм. Гэнри Уинтроптун мыкаачылык менен өлтүрүлүшү – Америка эле эмес, бүткүл дүйнө үчүн да эң чоң трагедия, ошондуктан бул жийиркеничтүү кылмыштын күнөөкөрлөрүн тапмайынча биздин издөөбүз улантыла бермекчи. Суроонуздарды бере бериңиздер.

– Шеф Бернетт, полиция кандайдыр бир белги-бете таптыбы? – деп кыйкырды репортерлордун бири.

– Болжол менен түнкү саат үчтөр ченде күбө Гэнри Уинтроптун үйүнүн алдында турган ак фургонго бир нерсе жүктөп жатышкан эки кишини көрүптүр; алар ага шектүү сыяктанып көрүнгөндүктөн ал машинанын номерлерин жазып алыштыр. Ал номерлер уурдалган жүк ташуучу машинаныкы болуп чыкты.

– Үйдөн эмнелер уурдалганын полиция тактадыбы?

– Бир нече баалуу картина.

– Алардан башка эмне?

– Эч нерсе уурдалган эмес.

– Акча жана баалуу буюмдарчы?

– Сейф аман. Акчаларга да, баалуу буюмдарга да тийишпептир. Уурулар картиналарды гана алышыптыр.

– Шеф Бернетт, эмне, үйдө сигнализация жок бекен? А эгер болсо, эмне үчүн ал иштеген эмес?

– Дворецкийдин айтуусу боюнча, сигнализацияны дайыма түнүчүндө иштетип коюшчу экен. Уурулар аны иштен чыгаруунун жолун табышыптыр. Кандай кылгандарын биз али биле элекпиз.

– Бирок уурулар үйгө кантип киришти?

Бернетт бир азга буйдала түштү.

– Суроо татаал болгону менен өтө кызык. Бузуу, сындыруунун изи жок. Биз азырынча жооп таба элекпиз.

– Мүмкүн буга үй кызматчыларынын катышы болуп жүрбөсүн?

– Биз антип ойлобойбуз. Алардын баары Гэнри Уинтропко көп жылдардан бери кызмат кылышкандар.

– Ал үйдө жалгыз бекен?

– Биздин билишибизче, жалгыз. Мистер Уинтроп кызматчыларына дем алыш бериптир.

– Сизде уурдалган картиналардын тизмеси барбы? – деп сурады Дейна.

– Албетте. Анын баары жакшы белгилүү картиналар. Тизме музейлерге, антиквардык дүкөндөргө жана коллекционерлерге жөнөтүлдү. Алардын биринин эле изи билинсе, кылмыш ачылды деп эсептегиле.

Дейна түшүнбөгөндөй башын чайкап, ордуна олтурду.

Уурдалган нерсени сатуу коркунучтуу экенин киши өлтүргүчтөр жакшы билишет, ошондуктан мындайга алар даабайт. Бирок анда мындай тобокелчиликке баруунун, болгондо да киши өлтүрүүгө баруунун зарылчылыгы кайсы? Анан алар эмне үчүн акчага жана баалуу буюмдарга тийишкен жок? Бул жерде башка бир нерсе бар...

Көп өтпөй пресс-конференция аяктады. Журналисттер полиция башчысын канааттанбаган кобур-собур менен узатышты. Дейна оор курсунуп, чыгууга бет алды. Студияга баруу керек.

Гэнри Уинтропту о дүйнөгө узатуу кызматы дүйнө боюнча чондугу жагынан алтынчы Улуттук собордо өттү. Транспорт кыймылы үчүн Висконсин жана Массачусетс-авенюну жаап коюшту. Жашыруун кызмат жана Вашингтон полициясынын агенттери толук курамы менен узатууга катышкан жогорку бийлик адамдарынын коопсуздугун коргошту. Собордо кызматтын башталышын Кошмо Штаттардын вице-президенти, бир нече сенатор жана конгресс мүчөлөрү, Жогорку соттун судьясы, министрлер кабинетинин эки мүчөсү жана салабаттуу сановниктер жана бүткүл дүйнөдөн келишкен жогорку дин өкүлдөрү күтүп турушту. Адамдар Гэнриге эле эмес, бардык шору калың Уинтроптор династиясына урмат көрсөтүштү.

Дейна эки оператордук бригаданын коштоосунда окуя өтүп жаткан жерден репортаж алып барды. Собордо священниктин бир калыпта чыккан үнү гана угулган тынчтык өкүм сүрүп турду.

Жараткандын өкүмүнө айла жок. Уинтроптор башкалардын бактысы үчүн башын сайып коюшкан. Миллиарддаган долларларды мектептер менен чиркөөлөргө, үй-жайсыздар менен ач-жылаңачтарга жумшады. Өздөрүнүн талантары менен убактыларын аяшкан жок. Гэнри Уинтроп үй-бүлөнүн мыкты каада-салтын улантты. Ушундай айкөл жана жоомарт үй-бүлө эмне үчүн бул дүйнөдөн ушунчалык таш боорлук менен кеткени бизге белгисиз. Бирок биз ишенебиз: алардын жаркыраган элеси өлбөйт-өчпөйт, а жасаган изги иштери түбөлүккө биз менен кала берет. Алар биздин арабызда жашап өткөнүнө биз дайыма сыймыктанабыз...

«Мындай адамдар ушундай өлүм менен өлүшүнө Жараткан жол бербеш керек», – деп ойлоду көздөрүнө жаш толгон Дейна. Ага эң жакын адамы түбөлүк келбестикке кеткендей жана дүйнө эми ансыз баштагыдай болбочудай сезилди эмнегедир. Кечке чейин ал өз милдеттерин, робот сыяктуу кыймылдап, эч нерсе сезбей, билбей аткара берди, жасалма

жылмайды, оозуна эч сөз келбеди. Анан апасы телефон чалганда гана эсине келгенсиди.

– Биз тааныш аял экөөбүз сенин репортажыңды уктук, Дейна, анан билесиңби, бир учурда Уинтроптор жөнүндө айтканыңда аз жерден ыйлап жибере жаздагансып сезилдиң мага.

– Ошондой болду, апа. Ошондой болду. Апасы түшүнбөгөндөй тамагын жасады:

– Алар сага ошончолук ким эле? Ага эмне мынча кайгырасың? Туура, жакшы адамдар экени чын, бирок андай адамдар көп. Андан көрө өзүң жөнүндө ойлосоң боло!

Ушул сүйлөшүүдөн кийин Дейна көпкө уктап албады, ал эми үргүлөп кеткенде, кыйналган мээ баары бир эс алган жок. Анын түшүнө өрт алааматы, автокатастрофалар, бомбалоолор кире берди... Түн ортосунда ал капыстан ойгонду да, олтуруп алды.

Бир үй-бүлөнүн беш мүчөсү бир жылга жетпеген убакыт ичинде өлтүрүлдү. Себеби эмне? Киши өлтүргүчкө эмне керек эле?

4-бап

– Сен мага эмне айтмакчысың, Дейна?

– Мэтт, кайталайм: бир жыл ичинде беш киши колдуу өлүм.

Сени бул таң калтырбайбы? Өтө эле таң каларлык, муну тагдырдын соккусу деп айтуу кыйын.

– Дейна, эгер мен сени жакшы билбеген болсом, психиатрды чакырмакмын да: менин офисиме баары асман жерге түшүп жаткансып көрүнгөн жомоктогу балапан учуп келди демекмин. Биз кылмыштуу чагымчыларга туш келдик деп турасыңбы? Анда алардын артында ким турат? Фидель Кастробу? ЦРУбу? ИРАбы? Бай болгур, айтчы, деги эмне болуп жатасың? Кайсы бир белгилүү адам өлтүрүлгөн сайын имиш-имиш, божомолдор жана саясий себептер жөнүндө кеп-сөздөр башталарын сен билбейсиңби. Мурунку жуманда быякка бир шизик келиптир, анын оюнча Авраам Линкольнду Линдон Жонсон өлтүргөн имиш. Мына ушундайлар Вашингтондо өрүп жүрүшөт жана алардын айткандары эле ар кандай чагымдар жөнүндө имиштер.

– Мэтт, жакында биз эфирге «Издер жана далилдерди» чыгарабыз. Сен сенсацияны өзүң сурагансың. Эгер меники туура болсо, ал чыныгы бомбанын өзү болмокчу.

Мэтт кол алдындагы кызматкерине ойлуу көз жиберди.

– Бекер эле убакыт кетирип жатасың.

– Рахмат, Мэтт.

«Вашингтон трибьюндун» архиви подвалда жайгашкан. Текчелерде тыкандык менен номурланган жана телевизиондук канал пайда болгондон тартып каталогго киргизилген бардык жылдардагы жаңылыктардын чыгарылыштары жазылган жүздөгөн кассеталар жатат.

Лора Ли Хилл бальзактык курактагы жылдыздуу ак жуумал аял, каталогдорго кошумчаларды кийирип, жазуу столунда олтурган. Келаткан дабышты угуп, башын көтөрдү да, жылмая карады.

– Саламатпы, Дейна. Уинтропту узатуудагы сенин репортажыңды көрдүм. Аякка сени жиберип, Мэтт туура кылды. Аны сенден жакшы эч ким жасай алмак эмес!

– Рахмат, Лора.

– Кандай кайгылуу окуя, чынбы? – деп мисс Хилл сөзүн улантты.

– Аны бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, – улутунду Дейна.

– Биздин ар кимибизди алдыда эмне күтүп турарын ойлогондо төбө чачың тик турат. Тагдыр таш боор тура! Эми аны айтканда эмне! Андан көрө эмне иш менен келдиң, ошону айтчы!

– Уинтроптордун үй-бүлөсүнө тийиштүү материалдарды карайын дедим эле.

– Конкреттүү бир нерсениби?

– Жок, чынында эле алар кандай адамдар болушкан, ошону билейин дедим эле.

– Аны мына мен даана билем жана ага башым менен жооп бере алам: алар баары, бири калбай ыйык адамдар болчу.

– Муну мага жалгыз сен айтып жаткан жоксун, – деди Дейна башын ийкеп. Лора Ли Хилл ордунан көтөрүлдү.

– Сенин убактың жетишерлик деп ойлойм, бийкеч. Бизде тонналаган пленкалар жатат. Уинтропторду жөндүү да, жөнү жок да тарта беришчү. Сен бул жерде карыганча олтуруп каласыңбы деп чочуйм.

– Андан бетер жакшы. Мен шашпайм.

Лора Дейнаны көрүү монитору турган столго ээрчитип барды.

– Азыр келем, – деди ал, анан беш минутча өткөндөн кийин көтөргөн кассеталардын оордугунан ийилип, кайтып келди. – Мына ушулардан баштай берсең болот. Тыякта мындан беш эсе көп.

Дейна тоодой үйүлгөн кассеталарды шектүү карады.

Мүмкүн, ал чымынды төөдөй кылып көрсөтүп жаткан дүрбөлөңчү суу жүрөк болуп жүрбөсүн... А чынында эле аныкы туура болсочу? Эгер кимдир бирөө Уинтропторду жок кылууга убада берсе жана максатына жеткен болсочу, анда эмне?

Дейна кассетаны видеоплеерге салды, экрандан жүзүнөн эрктүүлүгү сезилген, калың кара чачы желкесине түшкөн, оозу, мурду кол менен

жасагандай куюлушкан, көздөрү көк, сулуу эркек көрүндү. Анын бардык турган турпаты асылзаадалыкты жана күч-кубатты билдирип, катарында кичинекей бала турду.

Комментатордун үнү мындайча түшүндүрдү:

– Тейлор Уинтроп башта негиздеген кароосуз балдар эс алуучу лагерлерге дагы бирди кошту. Бул өзү курдуруп жана каржылап жаткан лагерлердин бүтүндөй сериясынын онунчусу. Ал дагы он экиден кем эмес лагерди түзүүнү пландаштырууда. Тейлордун жанында калган балдарга кошулууну чыдамсыздык менен күткөн анын уулу Пол турат. Бүгүн аны көптөгөн көңүлдүү оюндар күтүүдө.

Дейна кнопканы басты эле, башка сцена пайда болду. Байкаларлык улгая түшкөн Тейлор, коюу чачын ак чалып, белгилүү мамлекеттик ишмерлердин колдорун кысууда.

– ...өзүнүн НАТОго консультант болуп дайындалгандыгын азыр гана билди. Бир нече аптадан соң Тейлор Уинтроп Брюсселге учат, анткени...

Дейна пленканы кайра түрдү. Ак үй алдындагы газон, Президент Тейлордун жаңы кызматка дайындалгандыгын жарыялап жатат:

– Мен андан ИФАны, Изилдөөлөрдүн Федералдык Агенттигин башкарууну сурандым. Бул мекеменин алдында бүткүл дүйнөдөгү өнүгүп келаткан өлкөлөргө жардам берүү маселелерин чечүү милдети турат, жана менин ишенишимде, бул агенттикке Тейлор Уинтроптон жакшы директорду табуу мүмкүн эмес. Туулгандан тартып ачарчылык менен жакырчылыкта жашап келаткан адамдардын муктаждыгын андан мыкты эч ким билбейт...

Кадр алмашат. Римдеги Леонардо да Винчи аэропорту. Учактан Тейлор Уинтроп чыгып келатат.

– Италия менен Кошмо Штаттардын ортосунда соода келишимин түзүү үчүн учуп келген Тейлор Уинтропту тосуп алууга бул жерге өкмөттүн жогорку чиновниктери жана мамлекеттин башкы адамдары келишти. Бул сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн президент дал ушул мистер Уинтропту тандап алгандыгынын фактысы, сүйлөшүүлөрдүн бөтөнчө маанилүү экендигин ырастайт...

Дейна суктана дем чыгарды. Бул адам канча жакшы иштерди жасаган!

Ал кассетаны алмаштырды. Париж. Бул жолу Уинтроп президенттин сарайында Франциянын президенти менен кол алышып жатат.

– Франция менен АКШнын ортосундагы мамилелердин маанилүү учуру болгон өз ара келишимге азыр эле кол коюлду. Сүйлөшүүлөрдүн ийгиликтүү өтүшү үчүн мистер Уинтроп бардыгын жасады...

Жаңы пленка. Мэделайн Уинтроп, Тейлордун аялы, ар кандай жаштагы балдардын курчоосунда чоң имараттын алдында турат.

– Мэделайн Уинтроп таш боор мамилеге дуушар болушкан балдар үчүн жаңы мээримдүүлүк борборун ачып жатат...

Репортер Вермонт штатынын Манчестердеги жеке фермасында ойноп жүрүшкөн Уинтроптордун балдарын көрсөтүүдөн эринген жок.

Дейна дагы бир кассетаны койду. Тейлор Уинтроп кайрадан Ак үйдө. Арткы фондо анын аялы, эки татынакай уулу, Пол менен Гэри жана сулуу кызы Жули. Президент Тейлорду Эркиндик медалы менен сыйлоодо.

– ...өлкөгө берилгендик менен кылган кызматы, ак ниет ишмердиги жана иштери үчүн мен Тейлор Уинтропту биздин өлкөнүн жогорку сыйлыгына – Эркиндик медалына көрсөткөндүгүм үчүн бактылуумун.

Ана, тоо боорунда жылмая тартып Жули лыжа менен келатат... Гэри жаш сүрөтчүлөргө жардам фондусун түзүп жатат... Кайрадан сүйрү кабинет, мында пресса өкүлдөрү чогулушкан: репортерлор, журналисттер, операторлор... Чачын таптакыр ак баскан Тейлор Уинтроп жана анын аялы президенттин катарында турушат.

– Мен азыр эле Тейлор Уинтропту Россиядагы биздин элчи кылып дайындадым. Мистер Уинтроптун өз өлкөсүнө көрсөткөн көп кызматтары, албетте, баарыңыздарга белгилүү, ошондуктан жанынын жайчылыгын каалап гольф ойноо менен убактысын өткөрүүнүн ордуна ушул постту ээлөөгө макул болгондугуна мен чексиз ыраазымын.

Жалпы күлкү.

– Ключканы колго алганда мен эмнелерге жөндөмдүү экенимди сиз али көрө элексиз, мистер президент! – деди ошо замат Уинтроп.

Кайрадан жаңырган каткырык.

Анан кырсыктар биринин артынан бири бшталды.

Дейна дагы бир кассетаны тандап алды. Колорада штаты, Аспенде өрттөнгөн үйдүн кара көө сөлөкөтү. Аял-репортер кыйраган имаратты көрсөтүүдө.

– Элчи Уинтроп жана аялы Мэделайн жалбырттаган өрттүн ичинде күйүп өлүшкөндүгүн Аспендин полициясынын шефи аныктады. Өрт өчүрүү кызматына таң эрте кабарланган жана трагедия болгон жерге чейрек сааттан кийин келишкен, бирок кеч болуп калган. Шеф Найжелдин айтымында, өрттүн себепчиси зымдардын чукул кошулуп калуусу болгон. Элчи Уинтроп жана анын аялы бүткүл дүйнөгө белгилүү филантроп болушкан жана өмүрлөрүн ата мекенге кызмат кылууга арнашкан.

Кийинки жазма Француз Ривьерасындагы Гран-Корништин көрүнүштөрү менен башталат. Комментатор Пол Уинтроптун өлүмү жөнүндө айтууда.

– Ушул бурулуштан Пол Уинтроптун машинасы жолдон чыгып кетти да, жардан алыс кулады. Эксперт-медиктердин тыянагында, адам урунуудан мүрт өлгөн деп айтылат. Автомобилде жүргүнчүлөр жок экен. Каргашалуу окуяны полиция изилдейт. Таш боор тагдыр Полдун ата-энесин мындан эки ай илгери Колорадо штатындагы Аспендеги өз үйлөрүнүн өртүндө өлүмгө кабылтан. Дейна кезектеги кассетага колун

созду. Аляскада Жуного жакын тоолордогу лыжа трассасы. Эки кулагына чейин тумчуланган корреспондент микрофонго күңкүлдөөдө:

– ...бул кечээги түнү кайгылуу окуя болуп өткөн каргашалуу жер. Эмне үчүн Жули Уинтроп, тоо лыжасы боюнча чемпион, лыжачылар үчүн убактылуу жабылган дал ушул жантаймадан түн ичинде жалгыз түшкөндүгүн бийликтегилер азырынча түшүндүрө алыша элек. Болгону алты апта мурун, сентябрда, Жулинин агасы Пол машинасы менен жардан кулап курман болду, ал эми июлда анын ата-энеси, элчи Уинтроп жана аялы тирүүлөй өрттөнүп өлүштү. Президент өлгөн кыздын агасына көңүл айтат.

Акыркы пленкада Вашингтондун түндүк-батыш районундагы Гэри Уинтроптун үйү. Кире беришинде репортерлор котолойт.

– Түшүнүксүз, ойго келбеген кокустуктан Гэри Уинтроп, Уинтроптордун үй-бүлөсүнөн тирүү калгандарынын акыркысы, үйгө кирип келишкен каракчылар тарабынан атып өлтүрүлдү. Эртең менен эрте күзөтчү сигнализациянын өчүрүлгөнүн байкады да, үйгө кирди жана кирери менен мистер Гэри Уинтроптун өлүп жатканын көрдү. Анын денесине эки ок тийиптир. Сыягы, каракчылар баалуу картиналарга келишкен көрүнөт, үйдүн ээси беймаал убакта кирип келип, тигилерди чочутуп жибергендиктен, тигилер ок чыгарган болуу керек. Гэри Уинтроп үй-бүлөлөрдүн ичинен быйылкы жылы атайын өлтүрүлгөндөрдүн бешинчиси жана акыркысы болду.

Дейна мониторду өчүрдү да, кыйлага ойлонуп олтуруп калды.

Бул ченебеген адамдардын өлүмү кимге керек болду экен? Кимге жана эмне үчүн?

Ойлогонунан кайра тартпоону чечип, Дейна сенатор Перри Лефф менен сенаттын имараттарынын биринен жолугууну макулдашты. Олуттуу, акылдуу жана өз ишине өтө берилген сенаторду адам катары Дейна көптөн бери билчү.

Секретарь Дейнаны Леффтин кабинетине чейин узатып койду. Кыз киргенде ал сылыктык менен ордуна турду.

– Саламатсызбы, миссис Эванс. Сизди кайрадан көргөнүмө курсантмын. Эмне иш менен келип калдыңыз?

– Менин билишимче, Сиз Тейлор Уинтроп менен бирге иштегенсиз, ушундайбы, сенатор?

– Абдан туура. Президент экөөбүздү бир комитетке кызматка дайындаган.

– Анын публикадагы имиджи, сенатор, жалпыга белгилүү, бирок жөнөкөй турмушта ал кандай адам эле?

Сенатор Лефф Дейнаны кыраакы көз менен сынап карап, дароо жооп берген жок.

– Сизге жооп бергениме бактылуумун. Ишенип коюңуз, миссис Эванс, Тейлорчолук жакшы адамды мен али учурата элекмин. Адамдарга,

алардын кайгы жана кубанычына анын жасаган мамилеси мени дайыма таң калтырчу. Кайдыгерлик деген ага жат болчу. Жардам керек болгон адамдарга ал дайыма чын ниеттен каралашчу. Биз жашаган дүйнө жакшы болсо экен дегенде ак эткенден так этчү. Андай адам эми мага табылбайт, ал жана анын үй-бүлөсүнүн тагдыры жөнүндө ойлогондо зээним кейип кетет, тагдыр деген ушундай таш боор нерсе экен го! Анын адамерчилигин жана айкөлдүгүн мен эч качан унутпайм.

Сүйлөшүү узак болду, бирок Дейна ансыз эле буга чейин билгендерге жаңы эч нерсе кошулган жок. Ошентсе да ал Уинтропторду жакшы билген адамдардын баарына жолугууну чечти. Кийинки кезекте Нэнси Пэтчин турду. Бул Уинтроптун секретарларынын бири, бети-башын бырыш баскан, муңайым, улгайган аял эле. Ал дагы мурдагы шефинин өлүмүнө катуу кайгырган болуу керек.

– Миссис Пэтчин, сиз мистер Уинтропто көп жыл иштедиңиз беле?

– Он беш жыл.

– Анан, албетте, мистер Уинтропту жакшы эле билип калгандырсыз?

– Албетте.

– Мен мистер Уинтроптун, биздин замандашыбыздын бешенесин кайра түзүүгө далалаттанып жаттым эле. Мындайча айтканда, чыныгы адамдын телекөрүүдөгү портретин. Сиздин оюңузча, ал кандай...– деп баштап келатканда, Нэнси анын сөзүн аягына чыгарган жок.

– Мен сиздин сурооңузду түшүндүм жана ал кандай адам болгондугун менден жакшы эч ким айтып бере албайт. Менин уулумдан кандын оорусу табылганда, Тейлор Уинтроп өзүнүн врачтарына алып барып, дарылоого кеткен чыгымдын баарын төлөдү. Медицина жардам бере албады, уулум өлдү, мистер Уинтроп аны көмүүгө акча берди, андан соң кайгысын жеңилдетип, эс алып келсин деп мени Европага жөнөттү.

Аялдын эки көзүнөн жаш агып кетти.

– Көп жыл бою аны менен иштегениме бактылуумун жана Кудайга ыраазымын.

(Уландысы бар)

Которгон **М. МАКЕЕВ**

---

*Тбордош элдердин адабиятынан:
Азербайжан*

Расим ГАРАДЖА

1960-жылы туулган. Баку университетинин журналистика бөлүмүн бүткөн. Азербайжан поэзиясында минимализмдин жол салуучусу. «Күн жөнүндө өлүм» ыр жыйнагынын автору.

Китеп

*Эч кимдин оюна да келбейт.
Ушул китепти
Ушунча жылдан бери алмаштырып коюуга
Шифоньердин бутуна
тең салмактуулук үчүн коюлган
ырлар жыйнагын.*

Кеме

*Пляжда
Эски кеменин парусун кумга жайып
Дасторкон кылып отурабыз шам-шум этип,
Сары-жашыл брезенттен тигилген парус
Эми аңылдаган бош желге эмес
Шарап ичип,
Даам татып,
Каткырған
Тирүү кишилерге толгон.*

Баш сөөк

Жүк машиненин фафа жарыгына
 Урунат түрзө жазуулары
 Үкүнүн үн салганына аралашат.
 Оттон бөлүнгөн тутун
 Аздан соң
 Ошол эле жарыкка түшөт
 Гамлет
 Баш сөөк кармаган.

Дарбыз

Бычак менен чарт жарып
 Жашоого толгон ушул
 Тоголок жашыл чаар дарбызды
 Кескилеп жеген
 Менимче, даана зөөкүрдүк.
 Андан көрө
 Кучакташып аны менен
 Ушул жерде
 Арыктын ичине жатып алып уктаса
 Ичиндеги дарбыздын,
 Кызыл дүйнөсү
 Сыр боюнча калса.

Чоккойлор

Кыйышпас жардай
 Дайыма бирге жүрүшөт,
 Ушакташат.
 Бири-бирине минишет.
 Сактай көр
 Эгер бири жыфтылса
 Экинчисин да жөн коюшпайт.
 Ошондуктан чоккойлор өзүлөрүн сакташат
 Бири-бирин абдан сүйүшөт.

Көлчүк

Карачы,
Жада калса ушул кичинекей киргилт көлчүк да
Күндү чагылтат.

Ботка

Картайды эти
Сууга толтурушту бочканы
Ал болсо дат баскан тишин көрсөтүп күлөт
Өткөн күндүн алагүүсү
Дагы эле эсинде.

Барскал

Бетон дубалдарды тешкени,
Мыктарды какканы
Жаралган
Бул деле жашоо
Ар кимдики өзүнө көнүтүш
Бейпил уйкуда
Тиги дубалдын жарытын ал сындырса да
Көлөкөсүн буга түшүрөт.

Жалгыз аяк жол
Чоң көчөлөрдүн аягы
Айылдар, шаарлар.
Жалгыз аяк жолдун аягы – чексиздик.

Монгу

Көркөмдүү топчу тротуарда
Төрт көзү менен өткөндөрдү карайт,
Эчен жыл өтсө да
ал тааныйт эсин.

Куту

Кол барбайт алып аны
таштандыга кошкону.
Көркөл кутуну шоколаддан
Дагы бир топ күн өтүш керек
Анын боштугуна көнүш үчүн.

Килем

Учуучу килемди кермеге асып коюп
Короонун ортосунда сабайт келин
Аёосуз согот
Экинчи кыялында көкөлөп учпасын деп.

Чырагдан

Караңгы киргенде
Чырак жандырабыз
Энеге биз кайрымсызбыз,
Түнгө
Балким, ал
Өзүнүн тарыхын айтканы келгендир
Ким билет...

Сен күйкөн адам

Бала атасынын өлгөнүнө ишенбеди
Анткени билчү эмес –
Өлүм эмне экенин.

Үй ызы-чуу
Энесинин ыйы
Атасынын өлүмүн тастыктабайт,

Кайра ага кызык эле
Үйгө келген коноктор,
Жүзүм, эт кошулуп жасалган палoo.

Бала күтөт санааркап,
Бүгүн дагы кеч кайтты атакеси,
Бий менен толтурат атасынын жоктугун
Бирок экинчи күнү да келген жок атасы
Үчүнчү күнү да,
Бала дагы эле күтөт.

Күн өткөн сайын ал
Түшүндү өлүм эмне экенин
Эми ал өлүмдү –
Зарыгып күткөн адамдын келбегенин
Өлүм экен дейт.

Балык

Түн өтүүдө,
Балык өзүнүн аквариумунда
Уйкусу жок.
Оюн чайпап албайын деп
Түнкү чыфрактын үлбүр жарыгына
Селейип калды кыйтылсыз.
Кайсы эси жок
Кыялданат
Качандыр бир деңиз менен биригерин.

Азад ЯШАР

1961-жылы туулган. Кесиби архитектор. «Баары жана эч ким» деген китептин автору.

Салыштырмалуулук

Анын чокою
Баткак болуп турса да
Эсинин абийиринен
Алда канча таза эле...

Теорубай

Бала чакта
 Биз ойногон нерсенин баары
 Биздин оюнчугубуздай сезилчү
 Мезгил
 Убакыт өткөн сайын
 Үйрөттү, көп буюмдун артында
 Бекинет экен көп түшүнүк
 Олуттуураак,
 Бир көрүнгөндөн.
 Картайып, биз түшүндүк, көрсө баары
 Оюнчук экен тагдырдын колунда
 Кеч болсо да түшүндүк...
 Оюнчук!
 Бирок кимдин колунда...

Көз айнектин түшү

Жатарга калынып,
 Киши чечет көз айнегин:
 «Жетишет, баарын силер аркылуу караганым,
 Өз түшүмдү өзүм
 Көргүм келет».
 Көз айнек унчукпайт, арыраак жерде уктайт,
 А адам өз түшүнө сүңгүйт,
 Көз айнек – өзүнүкүнө.

Жарык жана көлөкө

Караңгыда анын жолун торошту:
 – Эгер жашагың келсе...
 Ал сөздү кесе:
 – Келет, – деди, – бирок силер каалагандай эмес,
 Мен, мен өзүм каалагандай!

САЛАМ

1966-жылы туулган. «Сага арналбаган, бирок сага айтылган сөзүм» (1996), «Жолду күт» (2002) аттуу жыйнактардын автору.

* * *

*Тыным тунөтү:
Күндөлүктүн айрындылары
Туулган күн...
Жылдызы арстан.
Жылы жылкы.
Жашоо иттики...*

* * *

*Сен, планета, кайгырба,
Баары эчак сатылган,
Казыкталды бүт бетин,
Казыктардын мекени.*

* * *

*Бултактаган күндөрдүн
Бирин тандап
Кетсем боло кайгылардын ордосунан,
Оюн чалбай ар күн менен,
Кырдаалдардын айкалышын издеген
Альфонс сымал жүрбөстөн.*

* * *

*Сени ойлоп
Паркетти теше бастым,
Ары-беги жол салып,
Эти ошол жол менен уулу
Велосипед тебет.*

* * *

*Буркан-шаркан болуп ыйлагым келет,
Шылтоо жок.
Баары аман-эсен, кудайга шүгүр.*

* * *

*Алып учкан поезддин жүргүнчү айымы
Бош орун табылган жок.
Мен Сизге дүйнөдөгү бүт орундарды
Бошотуп берет,
Олтурууга уруксат бериңизчи.*

Которгон **Айсулуу КӨКӨЕВА**

Владимир ТЕНДРЯКОВ – (1923–1984) родился в деревне Макаровка Вологодской области. После окончания средней школы ушел добровольцем на фронт, где встретил свое 18-летие. В качестве связиста полка прошел трудными дорогами войны, в 1943 году в бою за Харьков был тяжело ранен, после чего демобилизован. Работал учителем сельской школы, секретарем райкома комсомола. В 1951 году окончил Литературный институт им. М. Горького. Автор многих широко известных романов и повестей, всегда оказывающихся в центре общественного внимания. В основном из произведений, увидевших свет уже после смерти автора и необычайно созвучными тем трудным процессам осмысления действительности, которыми сегодня живет наше общество.

Из русской литературы

НА БЛАЖЕННОМ ОСТРОВЕ КОММУНИЗМА

(Из книги «Охота»)

Слепая Фемида изощренно пошутила, представив Хрущеву расправиться со Сталиным. Судьей палача стал человек, которого Сталин считал шутком.

Сталина я видел всего лишь раз в жизни – 7 ноября 1945 года, проходя среди многих и многих людских тысяч по Красной площади мимо Мавзолея. Помню: поразили меня его маленький рост – вдавлен в трибуну по самую фуражку с твердым окольшем – и бескостно-дряхлый жест дедовской руки, вызывавший вулканический рев обезумевшей от восторга площади. Разумеется, и я обезумевши вопил вместе со всеми...

Хрущева же я видел и слышал много раз, издалека и достаточно близко, хотя лично, увы, не беседовал, не был допущен до рукопожатия.

Одна встреча, право же, стоит того, чтоб поведать о ней. Я тогда удостоился чести провести день в коммунизме. Да, да, в том усиленно обещанном, шумно прославляемом коммунизме, попасть в который никто из здравомыслящих граждан нашей страны давным-давно уже не рассчитывает.

1

15 июля 1960 года. Мне позвонили из Правления Союза писателей:

– Просим зайти завтра в течение дня. Очень важное дело.

А так как Союз писателей, надо отдать ему должное, делами меня не обременял, тем более важными, то я послушно заехал на улицу Воровского. Там мне вручили конверт с праздничного вида билетом на лощеной бумаге, заставили расписаться.

В билете значилось, что товарищ Тенков В. Ф. с супругой приглашаются на встречу руководителей партии и правительства с деятелями науки и культуры, просьба прибыть в 9 часов утра. На обратной стороне билета – схема маршрута: по Каширскому шоссе, поворот на сто двадцатом километре, к совхозу «Семеновскому»...

– Место в машине для вас оставить? – спросили меня.

Я пожелал остаться независимым:

– У меня своя машина.

У меня был выдавший виды «Москвич», который я мыл в году раза по два – по вдохновению или ради какого-нибудь исключительного случая вроде техосмотра. Встреча с правительством – случай тоже из ряда вон выходящий, и я мысленно дал себе слово помыть машину.

Но не сдержал его: в тот день домой вернулся ночью, а утром встал, когда стрелки часов перевалили за восемь, где уж тут мыть машину, сломя голову надо нестись, чтоб если и опоздать, то не безбожно.

Я влез в свой единственный светлый костюм, вместе с женой сбежал к своему неумытому «Москвичу», ринулся через Москву к Каширскому шоссе.

Тише едешь – дальше будешь, поспешишь – людей насмешишь... У меня вечные нелады со столь мудрыми остережениями, а потому на выезде из Москвы коварно спустил баллон. И я, скинув свой светлый, но удушающе плотный, жаркий, что мужицкая поддевка, пиджак, кляня норовистую машину, правительственную затею, самого себя и ни в чем не повинную жену, принялся на солнцепеке менять заскорузлое от грязи колесо. А мимо по шоссе скользили, отливая безупречной полировкой, черные «ЗИЛы» и монументальные «Чайки» – еще не примелькавшаяся новинка тех лет, – все они, разумеется, спешили туда, куда спешил и я.

Наконец колесо поставлено, багажник захлопнут, руки наспех вытерты тряпкой – вперед! Я выжимал из своего неумытого все, что тот мог дать, не особенно считаясь с дорожными знаками, выскакивал на левую сторону, держа наготове пригласительный билет на лощеной бумаге. Если только милиция остановит, сразу под нос обезоруживающий документ: глядите, спешу не к теще в гости, вам надлежит не осуждать, а хвалить меня за

рвение. Шоссе было густо заставлено милицией, чуть ли не на каждом километре посты, но, должно быть, они по слишком откровенному нахальству, с каким я нарушал правила, догадывались о приготовленном для них лощеном билете и лишь провожали меня осуждающими взглядами. И уж только когда я совершил вовсе недопустимое – у железнодорожного шлагбаума по левой стороне обошел черные лимузины и бесцеремонно подставил бок «Чайке», – ко мне подошел представитель милиции с погонами подполковника и скорбно-осуждающим лицом. Он даже не попросил у меня водительские права, даже не спросил меня, куда это я так рвусь, даже лощеный билет, увы, не понадобился. Подполковник всего-навсего укоряюще сказал:

– Нельзя же так. Можете аварию устроить. Нехорошо.

И затронул лучшие струны моей души, заставил искренне устыдиться. Я и дальше продолжал гнать своего неумытого, но старался уже не нагличать.

Неожиданно я почувствовал, что шоссе вокруг меня пусто, трясется впереди лишь расхлябанный грузовичок – ни черных лимузинов, ни гордых «Чаек» с золочеными хвостами... И я понял, что переусердствовал – проскочил заветный поворот, указанный на обратной стороне билета. Пришлось разворачиваться...

Стандартный кирпич на обочине, запрещающий произвольный проезд, нитка асфальта через поле к раскинувшейся хвойной купе.

Наш «Москвич» оказался в очереди машин перед четырехметровым сплошным забором, выкрашенным в стандартную солдатски-зеленую краску.

Молодцеватые военные с голубыми околышами и петлицами заулыбались, когда после сияющих «ЗИЛов» и «Чаек» подрулил я. Через опущенное стекло было слышно, как один проницательно заметил другому:

– Гляди – частник приехал!

Я показал им приготовленный билет, они мне с подчеркнутой вежливостью откозыряли, и я въехал под сень соснового леса, недоуменно оглядываясь – где же тут можно приткнуться? Узенькая – на ширину одной машины, не больше – асфальтовая стежка привела к асфальтовому пятачку, и к нам двинулся молодой человек.

Он был высок, плечист, гибок, он не шагал по земле, он скользил по ней, темный костюм на нем, облегающий широкую грудь и тонкую талию, лишь на локтевых сгибах собирался в скупые, почти музыкальные складки. И голова его курчавей, чем у Пушкина и Василия Захарченко, и лицо правильное, мужественное, способное выражать лишь открытую доброжелательность. Он без всякого содрогания положил свою сильную руку в немнущемся рукаве с высывающейся ослепительной полоской манжеты на ручку давно не мытой дверцы, с силой распахнул ее, пророкотал моей жене:

– Здравствуйте. Добро пожаловать. Прошу вас.

И жена, смущенная его великолепием, его рыцарской услужливостью, вылезла из неумытого «Москвича» на священный асфальт. Встречающий с силой захлопнул дверцу, небрежно махнул мне рукой:

– А ты поезжай! Поезжай дальше.

– Вот те раз!..

Впрочем, моя особа всегда почему-то вызывает недоверие у швейцаров и официантов. Швейцары меня стараются не пустить за порог, официанты же меня с ходу предупреждают, что пиво в их заведении стоит дороже, чем в пивном киоске напротив.

Однако недоразумение сразу раскрылось, наш встречающий рассыпался в извинениях и все же настойчиво предложил ехать дальше. Жена, только что ступившая на землю обетованную, вновь залезла в машину и мы покатали по узкой дорожке –дальше, в глубь леса.

Неожиданно лес оборвался. Мы выехали за ворота, мимо военных с голубыми петлицами – в поле, под ослепительно синее небо, на жестокий солнцепек. По обеим сторонам дороги на обочинах тесно стояли машины, и я понял, что пересек границу, где царствует дух гостеприимства и доброжелательности, вновь попал в места с волчьими законами, где рви – не зевай!

«ЗИЛы» и «Чайки», «Чайки» и «ЗИЛы», сияющие черным лаком, светлым, промытым стеклом, горящие начищенным никелем. Возле каждой машины развалился на солнышке шофер. Все они, как и их машины, похожи друг на друга, стандартны – тучные, распаренно-красные, ленивые. Даже на расстоянии чувствую их презрение к себе – странный тип, забравшийся в столь ослепительное общество на потасканном и до безобразия неопрятном «москвичишке».

Подавленный их сановитым презрением, я ехал и ехал, растерянно и безнадежно приглядываясь – не откроется ли в сиятельных рядах щель, куда можно втиснуться. Нет, не открылась. Я проехал с добрый километр, пака сплошные шеренги машин не кончились, не открылось чисто-поле. И тут-то я развернулся и поставил своего неумытого на то место, какого он был достоин, – на самых задворках великолепного становища.

Я закрыл машину, переглянулся с женой:

– Пошли?

– Пошли.

И пошли мы, солнцем палимы, вновь вдоль блистательных рядов, под презрительными взглядами вельможной шоферни. Набравшее лютую силу солнце, взгляды, светлый костюм, в котором, пожалуй, можно и зимой гулять без пальто, с каждым шагом все больше и больше накаляли меня. Сначала тихо, затем все громче и громче я начал кипеть, проклиная все на свете – яркий день, безоблачное небо, сытых олухов на обочине, затею со встречей у черта на куличках. И пот стекал по спине под светлым пиджаком, и хотелось пить...

Дорога впереди пересекала мелкий овражек, за мостиком с легкими перильцами уже маячили ворота в зеленом заборе, военный возле него. Еще немного... Но как хочется пить!

Совсем неожиданно прямо из-под мостика выскочил – эдакий ванька-встанька! – человек в соломенной шляпе, застыл в недоуменной стойке, спросил тенорком:

– Вам куда?

– Как – куда? – удивился я. – Сюда! – кивнул на ворота.

Объяснение не очень-то вразумительное, но на большее я был уже не способен. Однако...

– Пожалуйста! – Соломенная шляпа с готовностью нырнула под мост.

До ворот оставалось каких-нибудь пятнадцать шагов, когда я вдруг похолодел под своим жарким пиджаком.

– Послушай, а билет?..

Билет остался в машине у ветрового стекла. Военные откозыряли, участливо выслушали меня, пожалы офицерскими погонами:

– Не можем.

– Вы понимаете, что только идиот стал бы рваться сюда без билета.

Он у меня есть – поверьте. А топать туда и обратно по такой жарнице – сдохнем.

– Верим. Сочувствуем. Но не можем.

Я видел, что они верят мне, и сам прекрасно их понимал – впустить меня, пока я не махну перед ними кусочком лощеной бумаги, значит свершить самое тяжкое преступление, какое только для них возможно, значит признать ненужность и бессмысленность своего существования. И я стоял перед военными запаленно жалкий, потный, убитый, решал – не плюнуть ли мне на всю эту затею, не совершить ли рейд по солнцепеку, не развернуть ли своего неумытого носом к дому... Право же, военные были славные ребята – сочувствовали.

Вдруг один из славных ребят взгляделся в сторону, махнул рукой, властно крикнул:

– А ну сюда!

Подкатила странная машина, пожалуй, даже более странная, чем мой «Москвич», – дряхлая «Победа» и тоже давно не мытая, пропыленная. За ее рулем сидел уныло носатый человек наглядно иудейского вида.

– Возьмешь этих товарищей, довезешь до их машины, привезешь их обратно. Ясно?!

– У меня кардан...

– Тебе сказано: свозишь товарищей туда и обратно! Ясно?.. Садитесь, пожалуйста.

И мы, преисполненные благодарности, влезли в душную, пыльную, пахнущую чем-то кислым «Победу». Едва тронув с места, носатый начал брюзгливо жаловаться:

– У меня кардан разваливается... И на одной подвеске езжу... До гаража не доберусь...

Мы слушали, виновато молчали, но ехали мимо выстроившихся парадных машин, мимо возлежащих шоферов.

Билет упал с ветрового стекла вниз, и пока я его поднимал, «Победа» вместе с носатым водителем бесследно исчезла.

И снова мы, солнцем палимые, – мимо, мимо... Как хочется пить! Пригластительным билетом прикрываю накаленную макушку. Я уже никого не кляню, не ругаюсь, киплю в себе, боюсь взорваться.

Наконец-то заплетающиеся ноги доносят нас к мостику с перильцами – уже теперь близко!

Из-под мостика бодренько выскакивает человек в соломенной шляпе – Сивка-Бурка, вещая Каурка:

– Вы куда?

Меня прорвало:

– А ты чего – не видишь? Второй раз мимо проходим! Зачем тебе только деньги платят!

Плечи Сивки-Бурки опустились, руки упали, морщинистое лицо смятенно вытянулось под шляпой.

– А что вы обижаетесь? – Тонким тенорком с жалобной беззащитностью: – Ведь я же на работе.

И нырнул под мост.

Я сегодня второй раз почувствовал угрызения совести: в самом деле, виноват ли он, если приходится зарабатывать хлеб такой странной службой – под мостом? А потом я здесь гость у высоких хозяев, значит, барин, мне легко его обложить по-барски...

Но особо рефлексировать некогда, мы уже приблизились к распахнутым воротам. Я взмахиваю волшебным билетом – сезам, откройся! – мне почтительно козыряют, и мы перешагиваем заповедную черту.

На нас сразу ложится благодатная тень. И шум хвои над головой. И прохладный, смолистый, ласково обнимающий воздух. Иной мир.

Я хочу пить, я умираю от жажды...

Едва я мысленно произнес эти слова, как сразу же, словно по щучьему велению, увидел перед собой бегущий среди деревьев ручей, прямо в нем, утопая в струях ножками, – стол, под столом из воды торчат горлышки бутылок – боржом, эссенуки, ситро, на выбор. За столом дородная, краснощекая, улыбчивая девица в жестко накрахмаленном кокошнике звенит тонкими фужерами, разливает воду, и пузыри мечутся за отпотевшим стеклом.

Я ринулся к столу, встал за спиной еще одного жаждущего, готовый с привычной воинственностью отшивать тех, кто полезет без очереди. Но сказочная боярышня уже тянет мне наполненный фужер, улыбается.

Вода холодная, впитавшая родниковую свежесть ручья.

– Ох, спасибо!.. Если можно – еще.

– Пожалуйста.

И новый запотевший фужер, и новая улыбка.

– Спасибо...

– Вам еще?

– Хва-атит.

Я лезу в карман за мелочью, на меня все смотрят с насмешливыми, но вовсе не обидными улыбками – то-то простота.

И я понял, куда я попал. Какие тут деньги! Здесь все бесплатно – смолистый воздух, охлаждающая вода, доброта румяной девицы в кокошнике и журчание ручья.

2

В глубоком детстве, еще до школы, мы слышали фразу: «Коммунизм на горизонте!»

Горизонт, как известно, – кажущаяся, но не существующая линия, которая неизменно удаляется при приближении. Мы шли к коммунизму, коммунизм удалялся от нас.

А что, собственно, это такое – коммунизм? Как он должен выглядеть?

Мы всегда скудно жили – плохо питались, некрасиво одевались, очереди в магазинах и коммунальные многосемейные, удушающе тесные квартиры были нормой нашего быта, а потому и вожденный коммунизм нам представлялся не иначе как некий жирный кусок, которого с избытком хватает на всех – ешь не хочу!

Карл Маркс высмеивал такое потребительское понимание, называл его коммунизмом ложки. Он бросил миру формулу: «От каждого – по способностям, каждому – по потребности». Подозрительно благостна она и туманна. И нет никого, кто более толково бы объяснил Коммунизм. Последователи ограничивались лишь заверениями о пришествии: «На горизонте!»

Нужно ли удивляться, что неискушенное большинство определяет для себя коммунизм по внешнему, но весьма зримому признаку: существуют деньги в обиходе – нет его, коммунизма, будут трижды проклятые деньги похерены – пришествие совершилось.

С меня не взяли денег за минеральную воду, не возьмут их и за торжественный обед, который несомненно ждет меня впереди. Кошелек в моем кармане сегодня – самая не нужная для меня вещь.

3

– Если вам хочется выкупаться, то пожалуйста...

Какой-то старожил коммунизма, прибывший сюда на полчаса раньше меня, успевший уже оглядеться и освоиться, произнес эту фразу.

Черт возьми! Предложения рождаются раньше, чем возникают желания. Я вдруг почувствовал, насколько липко мое тело, как разъедает кожу соль, какое бы наслаждение окунуться сейчас, но...

– Кто же знал, что на встречу с правительством следует захватывать с собой плавки.

Э-э, не беспокойтесь, там дают плавки... с поклончиком. Вот по этой дорожке выйдете на берег озера, увидите в стороне две будочки – купальни, мужская и женская... И в лодочке ежели желаете покататься, тоже пожалуйста.

Внимание к личности столь велико, что ничего не остается как покориться — для собственного же блага и удовольствия.

Атлетически сложенные юноши, эдакие простецкие, на русский лад, Аполлоны и Меркурии, выкручивали и раздавали мокрые плавки. Впрочем, тут-таки произошла досадная неувязочка – плавков на всех желающих, однако; не хватило, мне достались трусы, только что кем-то использованные, но зато добросовестно выжатые.

Просторный пруд раздвинул сосновый лес, берега натуральные, с травкой, с осокой, не забраны в казенный камень. Правда, вокруг широкого пруда – асфальтированные дорожки, скамеечки и деревянные стойки, услужливо предлагающие бамбуковые удочки. И рыбаков на сей раз что-то не видно...

В прошлую встречу деятелей культуры и правительства на берегах водоемов через каждые десять – пятнадцать шагов застывшие рыбаки с удочками. Константин Георгиевич Паустовский, сам вдохновенный рыбак, рассказывал мне, как он по простоте душевной подсел к одному и без задней мысли полубопытствовал:

– Как клюет?

Рыбак молчал и взирал на неподвижный поплавок с каменным лицом.

– А на что вы тут ловите? На мотыля или на червя? Ни слова в ответ... И тут-то до Паустовского дошло: рыбака интересует не та рыбка, что плавает в воде, и, должно быть, ему дана строгая инструкция – в разговоры не вступать.

Сейчас берега свободны, инструктированных рыбаков нет, а гости не интересуются удочками.

У купальни оживление, и вокруг меня все знакомые лица, я словно попал в некий филиал Московского отделения Союза писателей. Алексей Сурков вытряхивает из штанины муравья и, морщась, жалуется:

– Ест поедом, сатана, словно озверевший критик.

– Наберитесь терпения – он правительственный, – осмеливаюсь по-советовать я.

Сурков смеется. Когда он не выполняет высокие секретарские обязанности, с ним можно шутить, и даже вольно.

Чуть в стороне, сосредоточенно посапывая, не спеша облачается испукавшийся Леонид Леонов. А в воде под берегом происходит встреча – Валентин Катаев, нагоняя волну, плывет на круглую, как плавающая луна, широко улыбающуюся физиономию Доризо и громко сетует:

– Стоило ехать за сто с лишним километров, чтоб узреть эту надоевшую на улице Воровского рожу!

Погруженный в воду Николай Доризо улыбается в ответ с приятной, обезоруживающей невозмутимостью.

На отдалении сидит налитой розовым соком человек – при галстукке, в белоснежной сорочке, отутюженных брюках, волосы сухие, значит, не купался и, похоже, не собирается, просто отдыхает. Совсем еще недавно он был скромным сотрудником «Комсомольской правды»... Алексей Аджубей, зять Хрущева! Мы как-то однажды нечаянно познакомились, даже чокались за столом за здоровье друг друга, сейчас старательно смотрим в разные стороны. Он, мнится мне, ждет, что я непременно уловлю – уж постараюсь! – его взгляд и услужливо поздороваюсь. Но он здесь хозяин, я же – гость, его долг замечать и привечать. И я, нарядившись во влажные правительственные трусы, лезу в воду, так и не замеченный Аджубеем, делая вид, что, в свою очередь, не замечаю его.

И вот я, освеженный, всем довольный, гуляю под сенью сосен, встречаю знакомых, с одними чинно раскланиваюсь, с другими останавливаюсь поболтать.

Все предупредительно вежливы друг с другом, на лицах разлита тихая пасхальная благодать, каждый подавлен кротостью, готов забыть обиды, любить врагов, «Христос воскрес», да и только. Вот-вот дойдет – Эренбург облобызает Грибачева, а я со слезами умиления обнимусь с Кочетовым.

Однако нельзя долго пребывать в состоянии некой блаженной невесомости, когда от умиротворения «в зобу дыханье сперло», невольно переводишь дух и опускаешься на грешную землю. Я вдруг представил, что так вот гулять по асфальтовым дорожкам, под хвойной тенью придется целый день, до вечера, до обещанного обеда и торжественных речей. И невольно зашевелилась крамольная мыслишка: «А в этом коммунизме того... скушноовато, право».

Но еще не появилось правительство. Оно-то должно внести какое-то разнообразие.

4

Это была уже вторая встреча с правительством. На первую я не удостоился чести быть приглашенным, а жаль – она потрясла очевидцев.

Хрущев тогда во время обеда, что называется, стремительно заложил за воротник и... покатил «вдоль по Питерской» со всей русской удалью.

Сначала он просто перебивал выступавших, не считаясь с чинами и авторитетами, мимоходом изрекая сочные сентенции! «Украина – это вам не жук на палочке!..» И острил так, что, кажется, даже краснел вечно бледный до зелени, привыкший ко всему Молотов.

Затем Хрущев огрел мимоходом Мариэтту Шагинян. Никто и не запомнил – за что именно. Просто в ответ на какое-то ее случайное замечание он крикнул в лицо престарелой писательнице: «А хлеб и сало русское едите!» Та строптиво оскорбилась: «Я не привыкла, чтоб меня попрекали куском хлеба!» И демонстративно покинула гостеприимный стол, села в пустой автобус, принялась хулить шоферам правительство. Что, однако, никак не отразилось на ходе торжества.

Крепко захмелевший Хрущев оседлал тему идейности в литературе – «лакировщики не такие уж плохие ребята... Мы не станем цацкаться с теми, кто нам исподтишка пакостит!» – под восторженные выкрики верноподданных литераторов, которые тут же по ходу дела стали указывать перстами на своих собратьев: куси их, Никита Сергеевич! Свой орган завели – «Литературная Москва»!

Альманах «Литературная Москва» был основан инициативной группой писателей, формально никому не подчинялся, фактически был полностью подчинен, как и все печатные издания, капризам цензуры, тем не менее пугал независимостью. Казакевич, общепризнанный, инициатор, на этот раз почему-то избежал особого внимания, весь свой монарший гнев Хрущев неожиданно обрушил на Маргариту Алигер, повинную только в том, что вместе с другими участвовала в выпуске альманаха.

– Вы идеологический диверсант! Отрыжка капиталистического Запада!..

– Никита Сергеевич, что вы говорите?.. Я же коммунистка, член партии!..

Хрупкая, маленькая, в чем душа держится, Алигер – человек умеренных взглядов, автор правоверных стихов, в мыслях никогда не допускавшая какой-либо недоброжелательности к правительству, – стояла перед разъяренным багроволицым главой могущественного в мире государства и робко, тонким девичьим голосом пыталась возражать. Но Хрущев обрывал ее:

– Лжете! Не верю таким коммунистам! Вот беспартийному Соболеву верю!..

Осанистый Соболев, бывший дворянин, выпускник Петербургского кадетского корпуса, автор известного романа «Капитальный ремонт», усердно вскакивал, услужливо выкрикивал:

– Верно, Никита Сергеевич! Верно! Нельзя им верить!

Хрущев свирепо неистовствовал, все съежились и замерли, а в это время набежали тучи, загредел гром, хлынул бурный ливень. Ей-ей, сам господь бог решил принять участие в разыгрывавшейся трагедии, неизобретательно прибегая к избитым драматическим приемам.

Натянутый над праздничными столами тент прогнулся под тяжестью воды, на членов правительства потекло. Как из-под земли вынырнули бравые парни в отутюженных костюмах, вооруженные швабрами и кольями, вскочили за спинами правительства на ограждающий барьер, стали подпирать просевший тент, сливать воду – на себя. Потоки стекали на их головы, на их отутюженные костюмы, но парни стоически боролись – самоотверженные атланты, поддерживающие правительственный свод. А гром не переставал греметь, а ливень хлестал, и Хрущев неистовствовал:

– Прикидываетесь друзьями! Пакостите за спиной! О буржуазной демократии мечтаете! Не верю вам!..

Хрупкая Алигер с помертвевшим лбом стояла вытянувшись и уже не пыталась возражать.

Гости гнулись к столам, поеживались от страха перед державным гневом и от струек воды, пробивающихся сквозь тент, – атланты оберегали только правительство. И смущенный Микоян услужливо угощал ближайших к нему гостей отборной клубникой с правительственного стола. И Соболев неустанно усердствовал:

– Нельзя верить, Никита Сергеевич! Опасения законные, Никита Сергеевич!..

Жена, дама в широкополой шляпе, с ожесточенным лицом, дергала мужа за рукав и нашептывала. И муж вял, обиженно засуетился:

– Ведь я, Никита Сергеевич, имею право на уважение, но вот никак... никак не могу добиться, чтоб мне дали... гараж для машины.

Жена с удовлетворенностью закивала широкой шляпой.

А гром продолжал раскалывать небо, мокрые атланты возвышались с вознесенными швабрами. Затерянный среди гостей Самуил Маршак с бледным, вытянутым лицом время от времени сдавленно изрекал:

– Что там Шекспир!.. Шекспиру такое не снилось...

В завершение Соболева от усердия и перевозбуждения... хватил удар. Его уносили с торжественной встречи на носилках, а жена в черных перчатках по локоть бежала рядом и обмахивала пострадавшего мужа широкополой шляпой.

Маргарита Алигер шла к выходу одна, к ней боялись приблизиться – заклеяна, прокажена. Лишь Валентин Овечкин догнал ее, подхватил

под локоть, демонстративно повел. За ними сразу двинулись влажные атланты... Нет, не опека опальной Алигер их настораживала, а гриб... Овечкин случайно нашел под правительственным деревом крупный белый гриб и не удержался, сорвал его. Одной рукой он придерживал Алигер, в другой нес гриб... Почему гриб? Не закамуфлированная ли это бомба?... Атланты проводили их до выхода.

Дождь прошел, светило солнце.

Через несколько дней по Москве разнесся слух, что поведение Никиты Сергеевича на приеме осуждается... даже в его ближайших кругах.

Да, прошлая встреча у всех свежа в памяти. Сегодня каждый ждет появление Хрущева со жгучим интересом: как-то он поведет себя? Не сорвется ли снова? А вдруг да раскаянье толкнет его в обратную сторону – ко всепрощению и любви? Неисповедимы пути твои, господи! От Хрущева всего можно ждать...

5

Уинстон Черчилль якобы, незадолго до смерти узнав о падении Хрущева, выдал миру едва ли не последнюю в своей жизни остроту: «Этот человек всегда стремился перепрыгнуть пропасть в два приема».

Революционные скачки Маркс положил в основу своей теории, мы применили их на практике. Хрущев всей душой хотел резво перескочить пропасть между существующим социализмом и сказочным коммунизмом. Раз! – и догнать сытую Америку по мясу и молоку! Два! – оставить ее далеко позади в неприглядной реальности, самим оказаться в сказке! Был отдан приказ: режь скот, чтоб было больше мяса! Не учтено лишь то, что этот скот надо сначала вырастить. Великая страна взвилась в прыжке, но пропасть не преодолела – свалились. Конфуз? Да нет, боже упаси! Снова прыгаем в изобилие, на этот раз кукуруза – опора...

Мне рассказывали: в Мурманской области – территория чуть меньше Англии и больше Болгарии – в редких закрытых от ветра горами долинах, на солнечных склонах, на каких-то пяти тысячах гектаров высаживали холодоустойчивые сорта картошки и капусты. И тут Хрущев потребовал выделить пятьсот гектаров на кукурузу!

– Так все равно же не вырастет, Никита Сергеевич, – осмелились возразить ему.

А вдруг да вырастет. Какой тогда будет политический резонанс!

А вдруг да... Расчет прыгуна, свято верящего, что и посреди пропасти существует опора.

Государственному руководителю часто свойственна заурядность мышления. Великие мысли, прозорливые открытия никогда не рождаются

сразу в миллионах голов, массовых озарений не существует в природе. Великие мысли и открытия возникают у тех, кто спокоен мыслить намного глубже других, у своего рода чемпионов разума и проницательности. И надо время, и немалое, чтобы заурядно мыслящие массы поняли и приняли то, чего достигли чемпионы человеческого мышления. Прошло более двух столетий, пока открытие Коперника стало общепризнанным.

Но государственный политический деятель занимается-то вопросами текущей жизни, сталкивается с задачами, требующими, как правило, немедленного решения. Он не может ждать сотни, пусть даже десятки лет, чтоб быть понятым. А потому политический руководитель вынужден прибегать к общепризнанным шаблонам, к элементарным понятиям, духовно соответствовать некой усредненной заурядности в человеческом обществе. Как это ни обидно, но ум и проницательность среди высоких политических деятелей, тех, кто возглавляет людей, руководит жизнью, – скорей исключение, а не нормальное явление.

Наполеона, скажем, не назовешь дураком, но как бесплоден был его ум! Он не принес ничего, что пошло бы на пользу человечеству. А бесплодный, безрезультативный ум – какой в нем прок, он не имеет преимуществ перед глупостью.

Авраам Линкольн и Джон Кеннеди, прежде чем проявить себя более здравомыслящими в сравнении с простым обывателем, сперва подделывались под обывательское шаблонное мышление, угождали ему, а как только поднялись над ним, были убраны.

Тот же Черчилль прославился хитростью, изворотливостью, остроумием, обрел славу глубокомысленного политика, но как часто он действовал с поразительным тупоумием и не подозревал об этом. Откроем наугад его мемуары. Вот, к примеру, он с серьезной важностью повествует... Май 1942 года. Почти вся Европа проглочена гитлеровцами, немецкие войска в глубине России. Именно в это время Черчилль, с одной стороны, и Молотов по поручительству Сталина, с другой, встретились в Лондоне для переговоров. Они договариваются, как победить грозного и опасного противника?.. Да нет, они торгуются; кому будут принадлежать прибалтийские государства и Восточная Польша? С истовой недоверчивостью друг к другу делят кусок шкуры еще не убитого, напротив, могучего и опасного медведя. И делают это столь упоенно, что вопрос, как убить медведя, не представляется им существенным. «Помимо вопроса о договоре, – небрежно бросает Черчилль, – Молотов приехал в Лондон, чтобы узнать наши взгляды по поводу открытия второго фронта. Ввиду этого утром 22 мая я имел с ним официальную беседу». И все! Небрежно, мимоходом – сие не стоит внимания. Поведение смехотворно глупейшее, особенно на фоне последующих трагических событий – немцы, чью шкуру столь страстно делили, с новой силой ударили по России, захва-

тили шестисоттысячную группировку под Харьковым, продвинулись до Кавказа и Волги. И вот спустя много лет осведомленный Черчилль многозначительно, без какой-либо иронии повествует: делили, делали дело, – то есть пребывает в прежней глупости.

Глупость легко перерастает в аморальность. Черчилль, узнав от Сталина, что коллективизация в СССР достигнута ценой уничтожения и ссылки десяти миллионов – шутка сказать! – «маленьких людей», не ужасается и не осуждает, а благостно оправдывает: «Несомненно, родится поколение, которому будут неведомы их страдания, но оно, конечно, будет иметь больше еды и будет благословлять имя Сталина». Воистину блаженны нищие духом, не ведают они, что творят. Хрущев тут оказался куда проныцательней – на такие слова у него не повернулся бы язык.

Да, сам по себе Хрущев был безрасчетно, до упоения глуп, глуп с русским размахом, но, право же, он принципиально ничем не отличался от других видных политиков, страдал их общей бедой. И конечно же, его вседержавная самонадеянность нравственно калечила общество – воспитывала лжецов, льстецов, жестоких, беспардонных прохвостов типа «рязанского чудотворца» Ларионова, делающих карьеру на чиновном разбое.

Но вот что странно – бывают же такие поразительные парадоксы в истории! – именно экзальтированность Хрущева и помогла совершить смелый прогрессивный переворот в стране. Хитроумный политик сэр Уинстон Черчилль не принес столько пользы Англии, сколько принес Никита Хрущев многонациональной Стране Советов одним своим выступлением на XX съезде партии!..

Однако мы увлеклись рассуждениями, а тем временем появились сами гостеприимные хозяева...

6

Члены правительства без торжества, без предупреждения, вдруг оказались на асфальтовой дорожке под соснами. Улыбающийся добродушно Хрущев – в легком пиджаке, в вышитой украинской рубаше, стянутой у шеи цветным шнурком, прозванной в обиходе «антисемиткой». Трясущийся от дряхлости Ворошилов в штатской шляпе. Микоян с навешенным носом над траурными, не тронутыми сединой усами. И уже нет плакатно примелькавшихся Молотова и Кагановича, высоких участников прошлой встречи. Осмелились не угодить, и Хрущев их погнал вон. Нет, не упрятал за колючую проволоку, не расстрелял в подвалах, как это делал Сталин в компании тех же молотовых-кагановичей, а просто спихнул с Олимпа – черт с вами, живите на пенсионном содержании! Вместе с ними слетел Шепилов – «и примкнувший к ним». Презрительная оговорочка

вскрывала политическую худородность данной фигуры. Худороден?.. Вполне возможно, только не для таких, как я. Этот худородный командовал культурой страны – указывал и направлял, возносил и ниспровергал, карал и жаловал. Почему-то именно он у меня вызывает минорный мотив: «Куда, куда вы удалились?..»

Правительство появилось, и сразу вокруг него возникла кипучая, угодливая карусель. Деятели искусства и литературы, разумеется не все, а те, кто считал себя достаточно заметными, способными претендовать на близость, оттирая друг друга, со счастливыми улыбками на потных лицах начали толкучечку, протискивались поближе. Пыхтел, топтался, выдерживал толчки тучный Софронов, блестела под солнцем голая голова Грибачева, сутулился от почтительности и семянце выплясывал все тот же Леонид Соболев, получивший не только гараж – как убоги были их семейные мечты! – но и специально для него созданный Союз писателей Российской Федерации. То с одной стороны, то с другой вырастал Сергей Михалков, несравненный «дядя Степа», никогда не упускающий случая напомнить о себе.

По правую руку Хрущева прорвался украинский композитор Майборода, вскинул вверх плоскую, широкую, лоснящуюся физиономию, закатил глаза и залился сладкоголосо: Дывлюсь я на небо...

Тай думку гадаю...

Хрущев, добродушно расплываясь, подхватил неустойчивым баритончиком:

Чому я не сокил,

Чому не летаю...

А к нему лезли и лезли, заглядывали в глаза, толкались, оттирали, теснились и улыбались, улыбались... Все это были люди солидные, полные, осанисто-степенные. Повстречай каждого из них на улице или в коридоре учреждения, представить невозможно, что столь барственная особа способна на такие мелкие телодвижения.

Здесь тенистый остров коммунизма, в его тесных границах монаршее внимание имеет лишь чисто моральное значение – заметил, помнит, назвал твою фамилию, пожал руку, приятно! Но завтра все окажутся за пределами этого счастливого острова, в океане, где качает и опрокидывает, где всегда кто-то тонет, кого-то выбрасывает наверх, надо быть сильным и сноровистым, чтоб удержаться на волне. И каждый, кто сейчас пробился поближе, прикоснулся к всеильной руке, рассчитывает унести в себе частицу самодержавной силы. Толкотня, кружение, оттирание, щёки, раздвинутые в улыбке, – смотр рыцарей удачи!

Я стоял в стороне, всматривался в умильную карусель и вдруг... Вдруг через головы толкущихся я встретился с направленным прямо на меня – могу поручиться! – взглядом Хрущева. Он только что подпевал

Майборде: «Чому я не сокил, чому не летаю...» – только что добродушно улыбался, и лицо его, чуточку разомлевшее от жары, было отдыхающим, право же, выражало удовольствие. Только что – секунду назад, долю секунды!.. Сейчас я через головы, на расстоянии видел уже совсем иное лицо – не размякшее, не отдыхающее, а собранное, напряженное, недоброе. Оно даже казалось изрытым от усталости, а взгляд, направленный на меня, – подозрительно-недоверчивый, почти угрожающий. Так могут смотреть только на врага.

Он никогда не видел меня раньше, знать не знал меня в лицо, не имел никаких оснований считать меня врагом. Но тем не менее...

Причин пугаться у меня не было, я прекрасно понимал, что плотная стена угодников и кусок пространства в десять шагов – надежная защита. Я не опустил глаза, продолжал с удивлением вглядываться в преобразенное лицо Хрущева.

Наша встреча взглядами едва ли продолжалась секунду. Чья-то лысина заслонила от меня главу государства, а когда я вновь его увидел, Хрущев уже добродушно улыбался, разговаривая с кем-то.

Ну и ну!.. Улыбается, шутит, подпевает, вид отдыхающего человека – не верь глазам своим: он напряжен внутри, настороженно-собран, полон подозрительности. И я невольно пожалел его: «А трудно же, оказывается, тебе, Никита Сергеевич. Так играют не от хорошей жизни».

Даже жена, стоявшая рядом со мной локоть к локтю, не заметила этой переглядки. Правда, я тут же сказал ей, она на минуту заинтересовалась и... сразу же забыла. Не столь уж и важный случай, чтоб придавать ему какое-то значение.

А я не мог забыть. Мы ушли от этой карусели, бродили по тихим дорожкам, раскланивались со знакомыми и снова натыкались на осажденное правительство. Я опять останавливался и подолгу смотрел на добродушного, веселого Хрущева, ждал – встречу с ним взглядом, хотел, чтоб все повторилось, убедило меня: мне не пригрзилось.

Но Хрущев уже не замечал меня больше.

7

Все, кто сегодня был приглашен на остров коммунизма – и те, кто не осмеливался подойти близко к правительству, и те, кто, толкаясь и оттесняя друг друга, кружился возле него, как мухи вокруг банки с вареньем, – принадлежали к интеллигенции, наиболее заметной в стране.

Интеллигенция... Люди, профессионально занимающиеся умственным трудом, то есть имеющие прямое отношение к тому, что, собственно, и является высоким отличием человека – к разуму. Казалось бы, эта часть рода

людского должна признаваться в обществе как наиболее значительная, пользоваться неизменным всеобщим уважением. Увы! К интеллигенции всегда было настороженное, а часто и вовсе неприязненное отношение. Именно от нее-то обычно исходят идеи и взгляды, противоречащие привычным шаблонам, смущающие обывателя, осложняющие деятельность государственных руководителей.

Ленин не любил либеральную интеллигенцию, не доверял ей, считал ее прислужницей буржуазии. «...влияние интеллигенции,— писал он в 1907 году, — непосредственно не участвующей в эксплуатации, обученной оперировать с общими словами и понятиями, носящейся со всякими «хорошими» заветами, иногда по искреннему тупоумию возводящей свое междуклассовое положение в принцип внеклассовых партий и внеклассовой политики, — влияние этой буржуазной интеллигенции на народ опасно».

Став во главе государства, он уже с откровенностью бросает интеллигенции: «В вашей дряблости мы никогда не сомневались. Но что вы нам нужны — этого мы не отрицаем, потому что вы являлись единственным культурным элементом». То есть была интеллигенция прислужницей — и оставайся ею. В конце жизни Ленин часто с горечью говорил, как ему не хватает истинных интеллигентов-единомышленников.

Сталин прислужничество сделал основой существования нового государства: низший по службе безропотно, безоглядно, бездумно подчинялся высшему, этот высший еще более высшему, и так до конца, до венчающей вершины, на которой восседала никому не подчиненная, всех подчиняющая личность — сам Сталин. Наиболее характерной фигурой в обществе стал некий службистский Янус с ликом диктатора в одну сторону и лакея в другую.

И только тот, кто непосредственно занимался созидательным трудом, лишен был каких бы то ни было диктаторских прав. Если ты пашешь поле, сам пашешь, а не руководишь на расстоянии пахотой, диктовать, приказывать тебе просто некому. Если ты пишешь книгу, создаешь музыкальное произведение, решаешь научную проблему, ты при всем желании не можешь стать диктатором. Только переложив пахоту, книгу, музыкальное произведение, научные изыскания на кого-то другого, ты получаешь возможность превратиться в диктатора. Творческое созидание исключает диктаторство, но от лакейского положения оно не освобождает. Ты приказывать не можешь — некому! — а тебе — почему бы и нет. А если ты вдруг окажешься недостаточно покорным, проявишь строптивость, то почему бы к тебе не применить насилие вплоть до изоляции в лагерях со строгим режимом, избиений, пыток, расстрела, наконец.

Сталин превратил интеллигенцию в безропотную прислужницу, покорно выполняющую — чаще тупо, очень редко даровито и изобретатель-

но – правительственные заказы от создания новых бомбардировщиков до «философского» обоснования великой научной ценности сталинских работ по языкознанию.

И вот теперь тесная, потная карусель, клубок тел – это кружатся интеллигенты сталинского времени. А Хрущев со свитой, столбовая ось этой карусели, – сталинские чиновники, Сталиным поднятые, Сталиным вскормленные и воспитанные янусы с двойными ликами диктаторов и лакеев.

Хрущев не представлял себе иного устройства, кроме того, какое было при покойном Сталине, Хрущев искренне считал, что мир расколот враждой и ненавистью, что государство ежедневно, ежечасно должно укреплять свою мощь, блюсти железную дисциплину подчиненности, сохранять абсолютизм власти... Генеральная линия партии в годы сталинизма была безусловно правильной, но...

Он вскормлен Сталиным, воспитан Сталиным, а потому лучше кого бы то ни было знает, сколь тягостно и чревато опасностями это воспитание. На его глазах хватали виднейших государственных деятелей и ставили к стенке... Добро бы просто к стенке, а то рвали ногти, ломали кости, отбивали почки, грубо измывались, подлейше унижали, прежде чем спровадить на тот свет. Сам Хрущев многие годы ждал своего часа, засыпал ночью, не надеясь увидеть утро, шел на прием к Сталину и не рассчитывал вернуться обратно. Жил и ждал, ждал и дрожал. Вскормлен и воспитан, но благодарности к воспитателю не испытывал.

Генеральная линия партии во время Сталина была безусловно правильной, только сам Сталин не прав – претила жестокость, мутило от безвинно пролитой крови. Хрущев ничего из сталинского не собирался менять – пусть останется все как было! – но Сталина следует осудить и выбросить из истории. Трудно даже представить более нелепое решение. Уж раз бывший вождь был полновластным диктатором и отдавал неверные приказания, которые усердно исполнялись, то почему партия и страна тогда должны жить и действовать правильно? Или он никакой не диктатор, его власть ничего не значила, не за что осуждать и развенчивать, или был диктатором – осуждай, но уже вместе с тем путем, на какой толкала его несправедная власть. Одно с другим тесно связано...

Но если б Хрущев мог как-то связывать причину со следствием, частное с общим!.. К счастью, он был младенчески прост: хочу – и баста, никакая логика мне не указ! Простота в не меньшей степени, чем ум, может быть отважной. Хрущев решительно ниспроверг на XX съезде Сталина: сгинь, нечистый! Тоже прыжок сломя голову...

Не случись этого, нам до сих пор бы внушали: идем по сталинскому пути! «Черные вороны» рыскали бы по улицам наших городов, пыточных дел мастера усердствовали бы в застенках, и наверняка продолжалась бы

агрессивно-остервенелая внешняя политика, ни о каком мирном сосуществовании не могло быть и речи. Не исключено, над планетой проросли бы грибы термоядерных взрывов, человечество вымирало бы от радиоактивности. Кто знает, как все-таки велика роль случая в истории, той пресловутой «бабочки Брэдбери», меняющей облик будущего.

Воистину хвала случаю! Хвала простоте, ее отважному носителю Никите Сергеевичу Хрущеву! Народы всех континентов должны вспоминать о нем с благодарностью!

Но если сам Хрущев простодушно не считался с элементарной логикой, то другие-то этого не могли себе позволить. Поведение Сталина осуждено – прекрасно! Однако сказал «господи», скажи и «помилуй»...

Джинн выпущен из бутылки, бродят дрожжи сомнений. На обсуждение книги Дудинцева к московскому Дому литераторов собралось столько беспокойных читателей, что пришлось вызвать наряд конной милиции – явление небывалое! А в дружественной Венгрии вспыхивает бунт, приходится прибегать к вооруженному подавлению, срочно менять правительство, ставленное в свое время Сталиным.

В прошлую встречу Хрущев сорвался на прямую ругань, а сейчас он знает, что здесь у него в гостях интеллигенты, и не только такие, кто униженно лезет к ручке. И вот мимолетный взгляд из-под маски гостеприимного хозяина...

Я нескромно подглядел, что у царя Мидаса длинные уши.

8

Солнце за кронами сосен подалось к закату. Нас четверо – художник Орест Верейский и наши жены, – углубляемся в пустынные боковые дорожки. Здесь должен быть не только обихожанный лес, наверняка где-то стоит и дача правительства. Пока мы не замечали и следа каких-либо построек. Я тянул в сторону нашу маленькую компанию: «Разведаем. Делать-то все равно нечего».

Далеко приглушенные голоса, сдержанное праздничное брожение. А тут безмятежно стучит дятел. Отрешенная тишина, хочется говорить вполголоса.

Из боковой аллейки появился прохожий, идет нам навстречу. И мы замолчали, невольно испытывая смущение – идущий навстречу человек нам хорошо знаком, зато нас он, разумеется, знать не знает. Как держать себя в таких случаях: пройти мимо, сделав вид, что не узнали, – противоестественно, но естественно ли здороваться, не будет ли это принято за подобострастие, не получим ли мы в ответ безразличный взгляд и оскорбительно-вельможный кивок? Извечная рефлексия русского интел-

лигента, раздираемого самолюбивыми противоречиями по ничтожному поводу. Встречный приближается и здоровается первым. Без вельможности. Леонид Ильич Брежнев.

В глубине леса раздаются выстрелы. Нет, мы не вздрагиваем и не переглядываемся недоуменно. Маниакальная мысль – не покушение ли? – не приходит нам в голову. Явно какое-то праздничное развлечение. Не спеша идем навстречу выстрелам, провожаемые стуком невспугнутого дятла.

Поляна среди леса. Две кучки зрителей. Прямо на траве – несколько стульев и два стола, на одном лежат ружья, другой весь заставлен затейливыми фарфоровыми безделушками – призы за удачную стрельбу. Возле столов – Хрущев, Мжаванадзе и еще какие-то лица, мне совсем незнакомые.

На расстоянии сотни шагов почти незаметные, поросшие травой землянки, из них в воздух вылетают тарелочки одна за другой через равные промежутки времени. Они разлетаются от выстрелов высокого, холено-полного молодого человека.

Молодой человек отстрелялся, положил ружье, удалился с горделивой и независимой осанкой. Должно быть, он близок к Хрущеву настолько, что может вести себя в его присутствии свободно, без смущения и раболепства. Зато Мжаванадзе явно не по себе. Он старается быть поближе к хозяину и в то же время боится оскорбить излишней близостью, сохраняет неустойчивое расстояние в полтора шага, отрывисто хохочет. Он сейчас очень похож на алкаша, попавшего в чистую компанию, жаждущего, но не очень надеющегося, что ему поднесут спасительную стопочку.

Хрущев хозяйским жестом указывает Мжаванадзе на стол:
– А ну-ка!

И Мжаванадзе с готовностью хватает со стола ружье.

В синее небо летит тарелочка. Бац! – вдребезги! Новая тарелочка... Бац! – вдребезги!.. Еще, еще, еще... Мжаванадзе с веселым лицом, выражая всем телом предельную вежливость, осторожненько положил ружье на прежнее место. Ему уже протянули приз – фарфоровую статуэтку, густо покрытую позолотой. Он прижимает ее к паху.

Хрущев решительно стягивает с себя пиджак.

А в стороне из тесной кучки зрителей раздаются замечания откровенно насмешливые: мол, держись, посыплются сейчас черепки. Я с любопытством оглядываюсь – интересно, кто это позволяет себе так вольно высказываться в адрес главы государства? Узнаю среди зрителей тяжеловесную Нину Петровну, понимаю, что тут собралось семейство Хрущева. Эти могут себе позволить.

В расшитой «антисемиточке», расставив короткие ноги, розовые уши настороженно торчат – Хрущев на изготовку с ружьем.

Взвивается в небо тарелочка. Бац – мимо! Тарелочка падает к земле. Вторая... Бац – мимо!.. Бац! Бац! – тарелочки целы... Оцепенел с прижатым к паху позолоченным призом Мжаванадзе.

Только одну тарелочку из десяти разбил Хрущев. Он положил ружье и сел на стул...

Полные плечи обмякли, руки повисли, отполированная голова опущена, уши, невинно-розовые, обиженно торчат в стороны – неутешно мальчишеское во всей рыхлой фигуре. Право, так и хочется подойти, погладить по лысой макушке: «Брось, лапушка, горевать. Эка беда, на другом сноровку покажешь».

А в стороне безжалостно посмеиваются:

– Настрелял уток – не унести.

И стоит перед убитым Хрущевым Мжаванадзе, прижимает к паху золоченый приз, мнетя и не знает, куда смотреть. Вот уж кому не позаидуешь...

И вольные шуточки со стороны семейства.

Вдруг Хрущев встает. Тело его, только что обмякшее, становится сбитым, движения скупые, лицо не в шутку сурово, и розовые уши торчат уже не обиженно, а почти угрожающе.

Шуточки со стороны не прекращаются, но Мжаванадзе вышел из столбняка, облегченно распрямился, с преданной собачьей надеждой смотрит, как Хрущев берет ружье.

Рукава «антисемиточки» подтянуты, ноги расставлены, тяжелым корпусом вперед, голова склонена – бычок посреди дороги, объезжай кругом!

Летит тарелочка... Выстрел! Осколки осыпаются на землю. Выстрел!.. Осколки!.. Выстрел! Выстрел! Выстрел!.. Черт возьми! Возможно ли это? Лишь одна тарелочка падает целой на траву.

Хрущев победно кладет ружье.

Я не знаю, было ли тут холопское жульничество. Не знаю, каким способом выбрасываются в воздух тарелочки. Можно ли за несколько минут сделать так, чтобы они сами по себе разлетались в воздухе, да еще согласованно с выстрелами. Но если это и ловкий фокус, то в него всей душой поверил и сам Хрущев.

Он положил ружье и прошелся... Просто взад-вперед возле столов. Плечи его играли, грудь и живот, соперничая, рвались вперед, голова вздернута, походочка с радостным содроганием, как у плясуна, входящего в круг, на расстоянии чувствовалось, что каждый мускул под тугим жирком, каждая жилочка возбуждены. Нужно быть воистину гениальным актером, чтоб столь нешаблонно, столь доподлинно разыграть победное счастье – и плечами, и животом, и ногами, ушами даже! Ой нет, так вести себя может лишь человек, который действительно переполнен торжеством, хотел бы, да не в силах его скрыть – распирает!

Родственники со стороны продолжали острить, ничуть не пораженные и не восхищенные удачей, а я, признаться, стоял озадаченный.

Да и теперь этот маленький случай для меня – необъяснимая загадка, почти что чудо. И единственное объяснение, какое могу дать, – недюжинность характера Хрущева. Он, не откажешь, обладал сокрушающим напором и мужицким неуступчивым упрямством. Его борьба со Сталиным – доказательство тому. Уже мертвый и развенчанный вождь всех народов отчаянно сопротивлялся. Его вытаскивали из Мавзолея, но он снова в него ложился. Его старались убить умолчанием, а Сталин напоминал о себе тысячами своих бронзовых, мраморных, гипсовых копий, стоящих по городам и весям страны, географическими названиями, глухим ропотом поклонников. Однако Хрущев выкинул Сталина из Мавзолея, выкорчевал по стране его памятники, стер его имя с географических карт, не испугался миллионного ропота поклонников. Попробуйте отказать этому человеку в характере!

Сейчас он с детской непосредственностью радовался одержанной победе – разбил-таки тарелочки, доказал свою сноровку! Ай да я!

К нему сразу же бросились с фарфоровым призом. Он с серьезной важностью, не без величия, как и подобает государственному мужу, принял его и... бросил взгляд на приз Мжаванадзе. А Мжаванадзе ликовал, Мжаванадзе весь лучился – слава те, господи, пронесло! – умильно заглядывал в глаза Хрущеву...

И улыбка сползла с лица Мжаванадзе, он перехватил взгляд хозяина и опустил глаза к своему призу, который обеими руками стеснительно прижимал к стыдному месту: ей-ей, случилась небольшая оплошность – на затейливой фарфоровой статуэтке Мжаванадзе явно больше позолоты... Хрущев изучающе разглядывал не принадлежащий ему приз.

И Мжаванадзе вскинулся, с готовностью протянул:

– Сменяемся, Никита Сергеевич.

Нет, я ничего не придумываю ради красного словца, все было именно так, как я рассказываю, прошу верить. Да, да, Хрущев сменялся, взял приз Мжаванадзе, на котором оказалось больше позолоты. И оба были явно довольны этим обменом.

Тут по всему лесу загремело радио:

– Дорогие гости! Просим вас к столу. Дорогие гости! Просим вас!..

И все потянулись к большому полосатому тенту, растянутому среди сосен. Под ним тесно стояли длинные столы.

Я там был, мед-пиво пил...

Чтоб не упрекнули в голословности, прилагаю сохранившийся документ – карточку меню.

Обед:

Икра зернистая, расстегаи
Судак фаршированный
Сельдь дунайская
Индейка с фруктами
Салат из овощей
Раки в пиве
Окрошка мясная
Бульон с пирожком
Форель в белом вине
Шашлык
Капуста цветная в сухарях
Дыня
Кофе, пирожное, ассорти, фрукты

с. Семеновское,
17 июля 1960 года.

Стеснительно не упомянуты напитки.

Знатоки утверждают, что в прошлый раз стол был куда обильнее и
утонченнее.

Март, 1974 г.

Мастер-классик

Жиндинин актануусунан

Ата Мекенди сүйүү – ажайып керемет парз. Чындыкты сүйүү – андан да керемет. Ата Мекенди сүйүү – баатырларды төрөйт. Чындыкты сүйүү – акылмандарды, адамзат камкорчулугун жаратат. Ата Мекенге болгон сүйүү улуттук араздашууну, айрым учурда жер үстүндөгү кызыл кыргын, ала сүргүндү алып келиши ыктымал. Чындыкты сүйүү илим жарыгын чачат, адам пендесин Кудайга жакындатат. Кудайга жеткирер жол Ата Мекен аркылуу эмес, Чындык аркылуу өтөт. Ырас, биз, орус-тар, чындык кайсы, жалган кайсы деп акыл айланткандан эринген калкпыз, андыктан анча-мынча кемчилигин айтсаң, кокуйлаган орус коомчулугуна таарынбаш керек.

...жеке адам инстинктине караганда масса инстинкти ээ-жаа бербеген тажаал, тар, өзүмчүл келет, андыктан калың калктан кашкайган чындык жаралат деген бекер кеп; чындык топураган топтон чыкпайт; ал сан менен өлчөнбөйт; ал бардык күч-кубаты, чырайы менен жапжалгыз акыл аркылуу адамзат аң-сезимине жетет...

Пётр ЧААДАЕВ 1794-жылы 27-майда (7-июнь) Москвада дворяндык үй-бүлөдө туулуп, 1856-жылдын 14- (26) апрелинде Москвада каза болгон.

Орус турмушунун чындыгын катуу сындаган чыгармалары үчүн бийлик тарабынан жинди аталып, Россия империясында чыгармаларын басып чыгарууга тыюу салынган орус философу (өзү айтмакчы «христиан философу») жана публицисти.

1807–1811-жылдары Москва университетинде окуган. Декабристтерди колдогону үчүн сүргүнгө айдалган.

1812-жылы Ата Мекендик согушта көрсөткөн эрдиги үчүн св. Анна жана пруссиялык Кульмск крести менен сыйланган.

1829–1831-жылдары өзүнүн атактуу «Философиялык каттар» сериясын чыгарган.

* * *

...биздин мезгилде начар жазуучулар, адис эмес антикварийлер, акын бололбай калгандар немистин билими, таанымал тарыхчынын калемине ээ болбой туруп, эч кимдин эсинде жок, эч кимдин жүрөгүн жылытпаган мезгил менен нравалардын сүрөтүн эрдемсип тирилткиси келет: улут тарыхы боюнча бардык эмгектерибиздин эсеси ушул.

* * *

...азыр эле айттым жана кайталайм: байыркынын жомогуна көзүбүздү чоң ачып карап, өткөндүн мезгил четке каккан «ыйык» түшүнүктөрү, эски элестери, идеялары азыр бизге эмне берет – ошону ойлонушубуз керек.

* * *

...Мен Ата Мекенимди таңылган көз, ийилген баш, жабылган ооз менен сүйүп көнгөн эмесмин. Мен адам өз Ата Мекенине аны айкын көрүү менен гана адал кызмат өтөйт деп ойлойм; сокур сүйүү мезгили өттү, Ата Мекенге чындык менен кызмат кылар мезгил жетти.

* * *

...Азырынча бизде патриоттук сокур сезим гана бар экендигин моюнга алуу парз. Биз эски улуттардын акыл эмгеги, илим-билими, чымырканган ой жүгүртүүсү менен жетип, тажрыйбасы менен тааныган аң-сезимдүү патриотизминен алда кайда алыспыз: биз Ата Мекенди акыл-эсине күч келтирбеген жаш калктардын манерасында сүйөбүз...

Учул ойлор менен үзүндүлөрдөн

* * *

Россия Европага да, Азияга да карабаган өзгөчө дүйнө дешет. Ошондой эле болбой! Арийне адамзат сөз жүзүндө батыш, анан чыгыш деп бөлгөндөн башка дагы бир дүйнө бардыгын далилдөө керек го?!

* * *

Мен Ата Мекенди алдагандан көрө анын айыбын ачканды, ачуусун келтиргенди, кемсинткенди жактырам.

* * *

Кулчулук намысын ойготпогон калк – Кудай урган калк. Алар кул болуш үчүн гана жаралган.

* * *

Граф де Местрдин айтканы бар: «Апырта ойлонуу чынчыл адамдын акыйкаты», б.а., ишенимге эгедер адамдар ансыз жашай албайт.

* * *

Сөз дагы сөздүн баркын билген чөйрөгө өтөт.

* * *

Карандай калпка сугарылган акылдан чыңырган чындык да калп болуп чыгат.

* * *

Дени сактык жугуштуу эмес, оору жугуштуу; ошол эле сөздү чындык менен адашууга айтсак болот.

Адашуу ошон үчүн бачым тарайт, чындык ошон үчүн өтө жай жетет.

* * *

Дин – кудай таануу, илим – аалам таануу деген кеп.

* * *

Сүйгөнүңдү сүйүүдөн ашкан оңой нерсе жок, бирок сүйбөгөнүңдү анча-мынча болсо да сүйүп коюу парз.

* * *

Бактылуу болуштун үч жолу бар: же жалаң Кудай жөнүндө, же жалаң жакындарың, же жалаң бир идея жөнүндө ойлонууң керек.

* * *

Дүйнөдө үч гана нерсени: генийди, эрдикти, анан төрөлүүнү жеңүүгө мүмкүн эмес.

* * *

Алы жок душман – биздин эң жакын досубуз, бирок көрөлбөс достон ашкан душман болбойт.

* * *

Кудайга шүгүр, мен ыр менен да, кара сөз менен да Ата Мекенди туура жолдон адаштырган жокмун.

* * *

Кудайга шүгүр, коомдук пикирди адаштырган бир дагы сөз айтпелемин.

* * *

Кудайга шүгүр, Ата Мекенди өз кызыкчылыгым үчүн эмес, ар дайым анын кызыкчылыгы үчүн сүйүп келдим.

* * *

Кудайга шүгүр, Ата Мекенди даңктоо үчүн асман айдан система издеп,
теория ойлоп чыгарбадым.

* * *

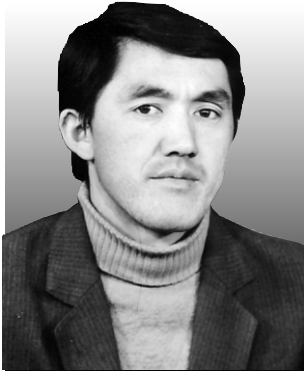
Сен досторуң сыяктуу эле Ата Мекенге да чындыктан карызсың.

* * *

Социализм өзүнүн тууралыгы менен жеңбейт, анын душмандарынын
туура эместиги менен жеңет.

Которгон **Алым ТОКТОМУШЕВ**

Жолдошбек ЗАРЛЫКБЕКОВ – 1959-жылы Кочкор районундагы Кара-Суу айылында туулган. КМУнун журналистика факультетин бүтүрүп, «Ленинчил жаш», «Асаба», «Агым», «Де-факто» гезиттеринде иштеген. Көптөгөн публицистикалык макалалары, ырлары, прозалык чыгармалары менен белгилүү. Кыргызстан Жазуучулар союзунун мүчөсү.

Жазуучунун Жандептеринен

ТУРМУШТАН ТАМГАН ТАМЧЫЛАР

105теги Жусуп чоң атам мага эмне деген?

Нарындын Кара-Кужур өрөөнүн билесиздер. Совет учурунда: «Кара-Кулжадагы, Кенес-Анархайдагы, Алай-Куудагы, Арпадагы, Кара-Кужурдагы кайратман малчылардын жашоосунан репортаж» – деп өкмөт гезиттерине жазып: «Булар аскар тоонун башында, кара зоонун кашында, кышында күрткүсү калың кардын астында колхоздун ак отор коюн, топозун аман-эсен асырап атат» – деп, калаадагы ысык үйдө жашаган элди коркута берчү эмес беле.

Менин өспүрүм чагым ошол касиеттүү Кара-Кужур өрөөнүндө өттү. Курбалдаштарымдын дээрлиги берки Кочкор ичиндеги жакалык атанын балдары болгондуктан, маган окшоп тоо-тоолоп кой кайтарганды, чобур атыңдын жүгөнүн каккылаганды, ат үстүндө эки саның кыпкызыл болуп жооруганды, кырылып кала тургандай ак койдун окшош маараганы, жылкы баласынын өтө сергектиги, уйдун көчүгүнө кирген сайгактын уйду шок кылышы, өйдөгө сүзгөн кара жон балык ташка кыпчылып ары-бери кеталбай, учкан чымчыктардын ал байкуштун жонун чокулап жеп кеткени, кымызга тоюп алган сегиз класс билими бар эрге тийип алган

жеңебиз он класстык билими жок агабызды кантип капталга койгулап, «койчу ай, чын элеби» дегени, зоотехник күрсүйгөн атын мамыга байлап: «И, Керимакун жайыттабы, Анийпа катын жүрөбү, чакырчы» дегени, өңгөчө түнүчүндө тоо жаңырттып, ар толкунун каржактатып тыным билбей агып жаткан Кара-Кужур суусунун доошу, башы Нарын дайра баштала турган ушул куттуу өрөөндүн тепкедей айылында акыл-эсим чыңалып, өткөн өмүрүм өттү. Өйдөтөн ылдый агып жаткан булактын көк тулаң толгогон, кышындасы көк булоо бурап ылдыйга – дайрага кошулганы агып атышы – ушул Кудайдын берген касиетин ар кайсы арам сүйлөгөн кишинин тили менен айтып берүүгө болобу?

Ошентип, Кара-Кужурдун кире беришиндеги биринчи жолуккан чакан тумшуктан чыга берсең алаканга салгандай Ак-Кыя деген айыл бар. Күркүрөгөн суунун аркы өйүзү – Тендик – усубалиевчилер, берки өйүзү Жданов – саралаевчилер, тоодон топозу ары өтүп оттоп кетсе – Кичи-Кара-Кужурга түштү дегенче Долондон аркы нарындыктар топозу баштап мамалактарыбызды атып же айдап алат. Алардын топоздору боор жүнүн чубалтып биз жакка өтсө, биздикилер атып, союп алып, аркы кырдан салпактап издеп келгендерге «көрсөм, көзүм кыйшайсын» дешер эле. Дооронбек Садырбаевич кино тартам деп Памир кыргыздарына барса, топозду алар «котоз» дешет экен деп келгени эсимде. «Антип айтууга алардын кандай акысы бар, казитинерден окудум» – деп Ак-Кыяда топоз баккан Сабырбек агам бозого тоюп алып, мага атырылса болобу...

Ошол касиеттүү өрөөндө менин ата-бабаларымдын көпчүлүгүнүн сөөгү жатат. Кой кайтарып тоо-тоолоп жүргөндө ар кара ташынын жыбытынан, эненин сүтүнөн бетер, тунук кашка суу аккан капкара зоокалардын сымбатын, кулакты жарчудай болгон жымжырттыгын, үстүнөн үйлөп жиберсе жок болуп кетчүдөй илинип турган токум ак булутун, кышында көк музунун үстүнө үлпүлдөгөн кар төгүп коюп, «и, баатыр, алдыгы чобур атың менен бери капталдап көрчү» деген көктүгүн, жайкысын туалетин өзүнчө казып чычып, ар укмуш чөптүн тамырын жеп манектей семирген, аңкушу кулак кужуруна жагымдуу суурларынын, тээ, кара шагылдардан катар чубап суу татканганы ылдыйга түшкөн кийиктердин поюз жолдо келаткандай тегиз карааны, анан туруп-туруп эле беш метр жерди көрсөтпөй сартуман чубап, мээнди жарып кетчүдөй элүү – беш жүз метр арыга түшкөн чагылганы, итиң куйругун кыпчып атыңдын чатына кирип, өлөт алган ак коюңду бул жагын жыйсаң, ал жагы куюндап, зымдан жасалган короого теңи кирип, теңи андаалап... Өзү чабан деген адамдардын турмушу тири шумдуктай бай да, оор да. Бер жактагы ысык тамда олтургандардын көзү менен караганда романтикалуу деп коёт го дейм.

Ошентип, Ак-Кыянын Лахолго бараткан жалгыз жолунда Түлкүбай конушу жатат. Азыр каралбай калды. Кыргызда миң-миллион тоо

салаалары бар. Ар биринин касиетин ошо жерди тукумдаган ата-бабаларыбыздын арбайын баалап, ар кимибиз барбасак да беригеден сактап, ардактап, коргоп турушубуз керек. Ошондон аркысы эле Түз-Ашуу. Шамалы да, куюну да аңырандаган айдөөш жер. Бирок андан өйдөңкү коктусу малга ыктуу жайыт. Ушул Түз-Ашууда мен алгач ирет насаат уктум. Ал мындай. Бизди өзү беш-күрөң дешет. Беш борпоң баласы атасы өлсө бозого тоюткер болуп уктап калып, токолдон алтынчы баласы түнгата атасынын сөөгүн төөгө жүктөп уурдап кетип, апарып Афлатундун алдындагы касиеттүү деген адамдардын кабыры жаткан жерге койгон дешет. Болсо болгон өңдүү. Кийин эле Афлатунга барып, кыргыздын оң-сол-ичкилик мыктылары көмүлгөн жерди көрүп, таазим кылдым. Ошол беш-күрөңдөн Жусуп деген атабыз жашады. 105ке чыкканча акылынан да, көз илебинен да тайганы жок. Элчилеп шымына сийбеди. Момун эшегин, эң кичүү уулун: «Ата, эмне кылайын» – деп кээде маңдайына тура калганым үчүн мени жакшы көрсө керек эле.

Чогуу бир сарайдабыз. Туруп-туруп эле Жусуп атам Сонун жеңебиздин (улуу келини) сорпосунабы, короодон тескери тарапка жайылып кетип жаткан малды көрүшпү, айтор, «настроениеси наскиге» түшүп, «уулума кетем» деп эшегин издетип ультиматумду бекем коёр эле. Эшегин эшик алдына алып келип, туура тартпасаң жарым саат болсо да унчукпай олтуруп алчу. Өмүр башы бала болсо, аягы да балага айланат турбайбы. Аны кийин түшүндүм.

Ошентип атабызга эшеги – «жигулисин» алдына даяр кылабыз. Чоң келини тоотуп да койбойт, кыялы жоомарт киши: «Атаңар акыркы убакта айнып баратат» – деп ооз учунан күбүрөп, көңүн көздөй басып кетет. Чоң атабыздын эшегинин басмайылын бекем тартып, колтугунан сүйөй аттанткан соң: «Жетеле балам, сынтырга кеттик» – дейт. «Сынтыры» – Ак-Кыя. Малчылардын борбору (центри) деп Усубалиев чыгарып берсе керек. «Сынтырга» чейин эки чакырым. Анда уулунун улуу улуу Сатыбалды байке жашайт да, атабыз ошол үйгө кетем деп таарынып атканы да. Сатыкенин үйүндө биздикинен төмөн турмуш, сүтү көк, сахары ченелүү, сары чай дегендей. Аны билем да. «Ата, баратабыз мына» – деп ылдыйкы ат сарайды эки айлантып туруп, кайра Сонун жеңемдин колуна салып беребиз. Ооп түшөт да: «И, келдимби, айланайын» – деп калат. Мындай көп кайталанды. «Бу киши эми жаш бала болуп калбадыбы» – деп айтышканын көп уккам. Бирок 103 жашынан 104 жашына ооду деген күздө мен атабыз минген эшегин адаттагыдай жетелеп сарай айланып келатсам айтат: «Сен жанагы Жолдошбек белең?» – дейт. «Ооба, ата» – десем: «Сен кишинин көзүн тике карай албайсың. Кишинин көзүн тике карай албаган киши кишилерди башкара албайт. Кишилерди көзүнө тике карап жүр» – деген эле. Ошондон кийинки жылы токчулук күздө, мал семирп турганда атабыз о дүйнө салды.

Кубат аке Жусубалиевдин Ак-Кыяда кино тартканы

Быттыр күздө Кубат акеге: «Кочкорго бараттым эле» – десем: «Кулжанбек байкеге салам айт» – деди. Катын жазып берди. Көпкө ойлонуп туруп жазды. «Турмуш деген ар кандай, Турдуканды алгандай» дегендей, турмуш-тиричилигимдеги ыбыр-сыбырымды бүтүргөн соң Теңдикке барсам (Ак-Кыядан Теңдикке түшүп келгенине бир топ жыл болгон), а киши кайтып кетиптир...

Кулжанбек агабыз ошол союз кезинде эле совет өкмөтүн алдап байып алган кыйтыр, бирок жоомарт адам эле. Башы иштеген кишиге айла жок экен да, тарых башынан бериге эле. Кою, жылкысы, маңка уйлары көп кишиден Теңдик совхозунун директору да тайсалдап: «Куке, бригат болуп бериңиз» – деп кызмат берип, берки Кочкордон Кара-Кужурга өтүп барган сайын Кулжанбек аганын куйруктуу кара козуларынан бирден сойдуруп жеп кете берчү экен да.

Кулжанбек ага менен бир топ ирет сүйлөштүм. Баланы теңине ала бербеген кыраакы, санжыранын саадагын каккан, өтөгөндүн терисин ий кылып жибергенче, сөөгүңө өтүп кеткенче сүйлөгөн адам эле. Өмүр деген ошол, карасаңыз, өлгөн кишини өткөн чак менен сүйлөп калат турбайбызбы.

Карагер аты болор эле. Өзү бригат. Аты чакчандап ооздугун кемир-рип, Кара-Кужурдун кирип турган суусунун кайсы тушунан болсо да аркы өйүзгө аман алып өтөм дегендей курч мал болчу. Бригат ошол малынын жонуна конуп алып, кыларга кайсы жумушу бар дейсиз, малы Соң-Көлдө, өзү Ак-Кыяда, көздөгөнү он сугатчы, он сарай. Ар сарайда кароолчусу деле бар. Бирок ошолорду да башкарган киши керек да. Ошентип, эриккенинен текшерүүчү-бригат сыпатында Лахолду карай кетип атса, көпүрөдөн ары тоо этектей, Кургак-Төрдү этектей жайыкта военный эки машине турат имиш, боз үй, чатыр тигип алышкан, эрен-серең бир топ киши жүрөт имиш. Колу-жону бош кишиге эмне: «Булар кимдер болду экен?» – деп чакчандаган атынын башын сууга буруп, аркы өйүзгө – Ждановдун чегине өтүп барып, жанагыларга салам берсе, орустары чорт-морт дегенби, бир узун шырмыйдай болгон, ак чыттан эскирген шапке кийген, жука жаак, буту укмуштай тартайган бирөө: «Аксакал, түшүнүз, ат-көлүнүз аманбы, түшүп даам сызыңыз. Ушул жерди тандап кино тарттырып аттым эле» – дебейби. «Тарттырып аттым эле», «ат-көлүнүз» дегенине караганда бул булардын чоңу экен, ыйман-ысаатты билет экен деп болжодум дейт, кийин сүйлөшүп олтурсак, ошентип айтып жатат да.

Кыскасы, бир көргөндө эле ымалалашып калган жандар болот го. Ал тартайганы – Кубат аке Жусубалиев экен. Бригат чээнден чыккан сөзмөр

болсо, жазуучу сөз кубалаган киши болсо – табышат да. Кара-Кужурда кайсы коон, кайсы алма. Коон союлуп, алма дасторконго коюлган экен, жалаң эт, сүт, нан, чай менен күн көрүп келаткан тоолук бригады ыраматы менен коон жеп олтуруп: «Киноңдун аты эмне болот?» – деп амал четин чыгарса, кийин айтып атпайбы: «Ушу, уйду кантип жолборс жара тартып кетти» дедиби, же «боз туман» дедиби, айтор, түшүнгөн жокмун дейт.

Кулжанбек байке ошондон тарта киночуларга күндө айран, каймагын канжыгасына байлай барып, жазуучу экөө маңдай-тескей олтуруп алып аркы-беркиден сөз алып, философчулук кылып, маектери далай күнгө созулуптур. Кубат аке да кыйтырлык кылып, капталындагы үн жазгычын иштетип коюп, жиреп коюп угуп олтура берет экен. Кийинки жылыбы, билбейм, «Кыргызстан маданиятына» «Кулжанбек бригадирдин аңгемелери» деп толгон-толо ак-кыялык, теңдиктиктердин аты кашкайып жазылган чоң аңгемелер чыкты. «Көрсө, Кубат эмне айтсам, чыпчыргасын коротпой жаздыра берген турбайбы да, анан өзү кошуп өтө көркөмдөп, борбордон чыгарып жиберип атпайбы. Ошондо балээ болду. Койчу Рай менен сенин бир тууган жезден сугатчы Рысменде баштап, Усубалиевдин жээни төштөп: «Сен биздин абийирибизди төгүпсүң, борборго арыз жазабыз» – деп үстөмөндөп, Теңдиктен Усубалиевдин партком секретарыбы же профком беле, карындашы жаздырышпадыбы. Усубалиев деле өз киши, ошол кезде Акаевден ыдык көргөндөй, партиядан чыккандай беле, кыскасы, «сен Усубалиевдин Октябрь революциясы ордени бар чабан тууганын мазактап айтыпсың, аны Жусубалиев жазыптыр» дешпедиби. Сүйлөшкөн сөз гезитке чыгып кетерин кайдан билиптирмин» деп кейсе болобу.

Кубат акенин «Кулжанбек бригадирдин аңгемелери» чыгармасын кыргыз прозасынын шедеврлеринин бири деп эсептейм. Мындай баам, балким, ошо Кара-Кужурдун элин, жерин нак көз алдыма тартып берген жазуучулук сергектиги, күндө көрүп жүргөн эле турмуштук көрүнүштөрдөн кылдат, көркөм, жүрөккө жетерлик сүрөттөрдү тартып бергени үчүн кымбат болушу мүмкүн.

«Аңгемелерде» элеттин элинин тиришумдук панорамасы тартылган. Мисалы да, теңдиктиктер өйдөдөгү саздан чөп чаба турган болуп калышат да, Рай: «Кана, мага чыга турганыңар ким» – десе, Кулжанбек байке сүрүп-жонуп момун Рысманбет жездемди алып чыгат, «бир жашик арак байгеңерге» – деп. Алдыга Рай түшүп эки шилтем чапкан соң артынан жездем түшөт экен. Саздын кыя чөбү оңой менен чалгыга түшүп бербейт эмеспи, жездем бир шилтем арбытып алган экен, Райдын шаштысы кетип, арттагы чалгы шырып этип өткөндө: «Согончогуңду шылып түшпөсүң, бул дагы бир көк бет ит эле» – деп улам секирип чабат имиш. «Аңгемеде» ушул боюнча айтылган. Аны Кубат аке Кулжанбек байке кандай айтса ошондой айтып, дагы «калемпир» кошуп коюп атпайбы. Кийин жездем

ошол гезиттеги өзүн окуган экен, өмүрүндө биринчи жолу гезит окушу болушу керек. «Рысманбет сени кордоп жазыптыр» – деп арыз көтөрүп келишсе, кол коюп бериптир.

Ыраматылык киши, момун эле да кетмени, аты, ээри, анан кыдыракей тогуз кызы а киши үчүн дүйнөнүн байлыгы эле. Борбордон барып калсам тилдебедиби. «Ошол жерде гезитте иштейсиң, окуп атып менин атымды өзүң эле өчүрүп койбойсуңбу» – деп. Мен «Ленинчил жашта» иштесем, Кубат акенин чыгармасы «Кыргызстан маданиятына» жарыяланып атса... «Ушундай болуп кетиптир» – деп кутулгам.

Кийин чыр өөрчүп кетпедиби. Ак үйгө жазылган арыз «КМнын» почтосуна түшүп, түшүнүктүү адам болгондуктан, бир чети кыргыздын ошол деңгээлдеги түшүнүгүнө сарказм жасадыбы, айтор, Кубат аке: «Камчымды мойнума илип, тизелеп кечирим сурайм» – деп кутулбадыбы.

Азыр ошол «Аңгемелердеги» тирүү каарман кишилердин көбү жок. Ошол кезде Москванын түз камсыздоосунда турган Кара-Кужур, асыресе Ак-Кыядан элдин көбү жакага – Теңдик, Кара-Сууга көчүп кетишти. Тоолорубуз ошол калыбында, дарыябыз баягыдай эле өз толкунун башкага жүк кылбай ташып агып жатат. Заман оошо берет турбайбы...

**Максим
ГОРЬКИЙ**

Адабий портрет

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН

Жетинчи бекен, же сегизинчи жылы бекен, айтор, Каприде Стефан Жеромский болгар жазуучусу Петько Тодоров экөөбүзгө кандайдыр бир окуядан кийин Краковго келип калып, анда адашып жүргөн, бир мытаам, зыкым дыйкан баланын тагдыры жөнүндө айтып берген. Ал бала шаардын көчөлөрүндө көпкө адашып жүрөт да, өзү ээн-эркин өскөн талаасына баруучу жолду таптакыр таба албай коёт. Ошентип жүрүп акыры, шаардын аны өз кучагынан чыгаргысы келбегенин сезген соң чөгөлөп отуруп алып, Кудайга сыйынат да, суу менен агып отурсам шаардан чыгам го деген үмүт менен көпүрөнүн үстүнөн Вислага секирет. Аны чөктүрбөй сактап калышат, бирок сууга түшкөндө майып болуп калып, дүйнөдөн кайтат.

Бул жөнөкөй аңгеме Сергей Есениндин өлүмүн эсиме салды. Мен Есенинди биринчи жолу 1914-жылы кайсы бир жерде Клюев менен бирге жүргөнүн көргөм. Ал мага 15–17 жашар баладай болуп көрүнгөн. Тармал чачтуу, ак жүздүү, кийгени көгүш көйнөк, майда бүйүрмөлүү кемсел, бутунда өзгөчөлөнүп ултарылган өтүк – анын мына ушул көрүнүшү Самокиш-Судковскийдин бардыгын коёндой окшош кылып тарткан көшөкөрлөнгөн бояр балдарынын сүрөттөрүнүн так өзүн эске салар эле. Жай мезгили болучу, түн үп тартып турган, биз үчөөбүз, адегенде Бассейн көпүрөсү, андан

соң Симеоновск көпүрөсү аркылуу өтүп баратып, көпүрө үстүнөн карайган сууга көз чаптырып турдук. Эмне жөнүндө аңгемелешкенибиз эсимде калбаптыр, балким, согуш жөнүндө сөз кылсак керек; согуш эчак башталган эле. Есенин менин эсимде жөнөкөй жана өзүн бир аз ыңгайсызыраак сезип, опсуз чоң Петербург – ал үчүн орунсуз экендигин өзү да сезип турган баладай болуп күнүрт гана сакталып калды. Бул наристе балдар Калуга, Орёл, Рязань, Симбирск, Тамбов шаарларында боло турган. Ал жерлерден мындай балдардын соода тармактарында приказчик, жыгач усталардын жардамчысы, трактирдеги бийчилер жана ырчылар, ал эми эң мыкты позицияда болгондо, анчалык бай эмес, «сопусунган» купецтердин балдары экендигин көрөсүң.

Кийинчерээк, мен анын арымдуу жазылган, айкын, жүрөккө ушунчалык жагымдуу ырларын окуганымда, ырларды баягында, түн ичинде, Симеоновск көпүрөсүндө гранитке кысылган дарыянын кара баркыт сымал суусуна чыртылдата түкүрүп турган, атайын эле сүрөттөгүдөй кийинген баланын өзү жазгандыгына ишенген эмесмин.

Алты-жети жыл өткөндөн кийин мен Есенинди Берлинден, А. Н. Толстойдун квартирасынан көрдүм. Баягы тармал чачтуу, куурчактай болгон баланын тике караган көзү гана мурункусундай, ал да кандайдыр бир өтө ачык тийген күндүн нуруна тотуккан сыяктуу. Көз карашы адамдарды алдаган немедей, бирде ачуусу келгендей, жактырбагандай, кээде күтпөгөн эле жерден ишенимсиз, уялыңкы, шектүү боло калып турду. Мага ал жалпысынан адамдарга кастары тигилгендей болуп жана да ичкич экендиги көрүнүп турду. Көзүнүн асты-үстү шишимик тартып, агы бузула баштаган, өңү, моюн терилери кубарып, абада аз жүрүп, уйкусу канбай жүргөн кишиникиндей өчүңкү тартып солукку. А колдору болсо, тынч турбайт да муундары шалкылдап, нак барабанчыныкындай. Ооба, ал өзү да кооптонуп, эмнегедир бир маанилүү нерсени унутуп койгонсуп, бир нерсени жоготуп ийгенин айкын биле албаган кишиден бетер абдырап тургансыйт.

Аны Айседора Дункан менен Кусиков ээрчитип жүрүшкөн.

– Бул да акын, – деди Есенин, ал жөнүндө акырын, кирилдей сүйлөп.

Есенинге караганда Кусиков өтө эле ыксыз жалжактаган ачык-айрым жаш жигит, мага ашыкча немедей көрүндү. Ал чач тарачтардын сүйүктүү аспабы болуп саналган гитарды алып жүргөн, бирок аны черткенди да билбейт көрүнөт. Мен Дунканды бул кезигишүүгө чейин мындан бир нече жыл мурда сахнадан, ал жөнүндө газеталарга бир шумдук катары жазып жүргөндө көргөн болчумун, а бир журналист болсо таң каларлык түрдө: «Анын гениалдуу дене түзүлүшү бизди даңктын жалыны менен өрттөп баратат» – деп айткан.

Бирок мен акыл-эс тарткандардын бийлегенин сүйбөйм, түшүнө да бербейм, ошондуктан бул аялдын сахнада кайкып жүрүшү мага жаккан

жок. Эсимде – ал турмак капа да болдум, ал аял өлгүдөй үшүп кеткендиктен, же жылаңач эмес, же кийимчен эмес болуп сууктан корголоп, жылынуу үчүн жүгүрүп жүргөндөй көрүнгөн.

Ал аял Толстойдун үйүндө да бийледи, бийлер алдында тамактанып, ичкилик ичкен болучу. Бий Дункандын улгайган жашы менен данк жана сүйүү чалчактаткан дене түзүлүшүнүн ортосундагы кандайдыр бир күрөштү чагылдырып жаткансыган. Бул сөздөрдө аял үчүн эч кандай оор тие турган эч нерсе жок, алар карылык жөнүндө гана наалатты билдирет.

Карып, оор тартып калган, көзгө жагымсыз, кызыл жүздүү, кызгылтым көйнөк кийген аял тар бөлмөдө уйпаланган, солуп калган гүлдөрдү көкүрөгүнө кыса чарк айланып бийлеп жатканда, анын тултук бетинде эч нерсени түшүндүрбөгөн жылмаюу пайда болду.

Бий сыяктуу чебер кыймылдарды кылдаттык менен баамдаган Европанын миңдеген эстеттери бул атактуу аял кичинекей, боз уланга окшогон, таң каларлык жөндөмдүү рязандык акындын жанында ага керексиз нерсенин барып турган нак өзү болучу. Бул жерде күн мурунтан эле жаман ойдо болуп, азыр эле ойдон чыгарылган эч нерсе жок; мен ошол оор күндөгү бул аялга көз чаптыруу менен, ал аял акындын:

Балжайып күлө компоюп.

Турсам ээ чөпкө чоң тоюп, –

деген үшкүрүнгөн ырларынын маанисин сезет болду бекен деп ойлогонумду гана айтып жатам.

Акындын төмөнкүдөй күйүттүү күлүмсүрөөлөрү аялга эмнени баяндамак:

Цилиндрди кийбедим жагынышка –

Аялдарга кур бекер суктана албайм –

Кийгемин ичте бугум арылышка,

Жем баштыкча сулу салып бээге байлайм.

Есенин Дункан экөө жандашып чыкканактары, тизелери менен түрткүлөшүп сүйлөшүп жатышты. Аял бийлеп жатканда ал столдо вино ичип, ага көзүнүн кыйыгын салып, кабагын чытып отурган. Балким, анын күйгөн ырларынын бул сабы так ушул минуталарда жаралгандыр:

Көп сүйүүдөн кирдеп бүткөн экенсиз...

Ошондо ал өз курдашына эчактан бери көндүм болуп калган чочулатпай турган, бирок ошентсе да жагымсыз азаптуу нерсе катары карап турат деп ойлоого мүмкүн эле. Ал башына чымын конуп алып кычыштырып жаткан такыр баш адам сыяктуу бир нече жолу башын чулгуп алды.

Андан соң чарчаган Дункан көңүлсүз, суз жылмая акындын жүзүнө тигиле чөгөлөп отура кетти. Есенин анын ийнине колдорун койду, бирок кескин түрдө бурулуп кетти. Ошондо, бул минутада каардуу, аянычтуу үмүтсүз төмөнкү сөздөр эсине кылт дей түшкөн жокпу деп кайрадан оюма кетти:

Карайсың неге чачып көк жалынды?
 Не пайда булгагандан өз арынды?
 Күйүтүм тоодой болуп, боздоп ыйлайм,
 Кечирчи, аяп койчу өз жарыңды...

Есенинден ыр окуп берүүнү сурашты. Ал ыраазылыгы менен макул болуп, ордунан турду да, Хлопушанын монологун баштады. А деп башталышында сүргүнгө айдалган кишинин кайгылуу кыйкырыктары театралдуу болуп көрүндү.

Жин урган ушул канкор караңгылык!
 Айтпайсыңбы, эмнесиң, ажалсыңбы?

Бирок мен бир аздан соң Есениндин укмуштуудай сонун окуп жаткандыгын сездим да аны угуп отуруп жашып кеттим. Анын окуу өнөрүн мен артисттик, чебердик жана ушул сыяктуу башка эпитеттер менен көрсөтө албас элем, бул эпитеттердин бардыгы окуунун мүнөзү жөнүндө эч нерсе түшүндүрө алышмак эмес. Акындын үнү бир азыраак киргилденип катуу эчкирип чыгып, Хлопушанын каардуу сөздөрүн дапдаана айкындап турган. Сүргүнгө айдалган кишинин талаптары эң укмуштуу түрдө, чын жүрөктөн, болуп көрбөгөндөй чыгып, бир нече жолу ар кандай тондо жаңыра берди:

Мен өзүм бул кишини көргүм келет!

Анан да коркунучу эң сонун берилген:

Канакей ал? Кеткенби жер соруп?

Бул чарчы кишинин канчалык күчтүү сезимге ээ экендигине, өтө көркөмдөнтүп ачык окуй тургандыгына ал турмак ишенген да жок элем. Окуп жатканда анын өңү өзгөрүп, кулагына чейин кубарып кетти. Ал колдорун ырдын ритмине жараша жаңсаган жок, бирок анысы ыктуу көрүнүп турган, алардын ритмин издеп табуу да кыйын. Каардуу сөздөрдүн салмактары да улам өзгөрүп турду. Ал сөздөрдү туш-тушка, бирин – таманынын алдына, экинчисин – алыс жакка, үчүнчүсүн – өзү жаман көргөн кишинин бетине ура ыргытып жаткансып көрүндү. Деги

бардыгы: кирилдеген, бузулган үнү, чалды-куйду болгон ишаралар, солкулдап турган тулку-бою, убайым тартып жалжылдаган көздөрү – ушулардын бардыгы ошол саатта акынды курчап турган шартта гана болууга тийиш сыяктуу эле.

Пугачёвдун үч жолу кайталанган «Акылдан тандыңызбы?» деген суроосун ал өзгөчө таң каларлык кылып, үнүн бийик чыгарып, каардуу, андан соң акырыныраак, бирок дагы эле кызуу окуду.

Акылдан тандыңызбы?

Ошентип акырында ачуулангандыктан деми кыстыгып окуду:

Акылдан тандыңызбы?

Ким айтат, бизди талкаланды деп?

Сүрөттөп бере албай тургандай кылып жакшы суроо койду ал:

Оор жүктөн мөгдөгөнсүп, туура ойго тура албадыңбы?

Жана да, кыска паузадан соң, эч үмүтсүз, коштошкон немедей дем чыгарды:

Кымбаттуу менин...

Жакшыларым...

Ал мени ушунчалык толкундатып жибергендиктен тамагым да кургап кетти, жашыгандан эчкирип жибергим келди. Али эсимде, мен ага эч кандай мактоо сөз айта албадым, ооба, ал да менин оюмча, мактоого муктаж болбосо керек эле.

Мен андан жети күчүгүн ажыратып алып, сууга ыргытып жиберешкен ит жөнүндөгү ырды окуп берүүсүн өтүндүм.

– Эгерде сиз чарчабасаңыз...

– Мен ырдан чарчабаймын, – деди да ишенбеген немедей өзүмө суроо койду:

– Ит жөнүндөгү ыр сизге жагабы?

Өзүмдүн көз карашым боюнча орус адабиятында ал биринчи болуп, айбандар жөнүндө ушунчалык билгичтик менен, накта сүйүү менен жаза тургандыгын айттым.

– Ооба, мен ар кандай айбанаттарды өтө жакшы көрөм, – деп айтты Есенин ойлуу түрдө акырын. Менин Клоделдин «Айбандардын бейишин» билесизби деген суроомо ал жооп бербестен эле, эки колу менен башын кармалады да, «Ит жөнүндө ырды» окуй баштады. Качан гана акыркы:

Күмүш жашы агылып аппак карга
Кулап түштү ал иттин көздөрүнөн, –

деп окуганда өз көзүнөн да жаш кылгыра түштү.

Бул сөздөрдөн кийин аргасыздан Сергей Есениндин адам экенинен дагы жаратылыш тарабынан жалаң гана поэзия үчүн, түпсүз терең «талаа кайгыларын»¹ көрсөтүү үчүн дүйнөдөгү бардык жандыктарга жана адам тарабынан бардык башка нерселерден артык эмгеги сиңген ырайымдуулукка болгон сүйүү үчүн жаралган өзгөчө орган деген ойго келесин. Анан да гитар кармаган Кусиковдун, бий бийлеген Дункандын керек эместиги, бренденбургдук өтө көңүлсүз Берлиндин керек эместиги, өзүнчө бир таланттуу жана барып турган мыкты орус акынын курчап турган бардык нерсенин керек эместиги ого бетер айкын сезиле түшөт.

Ал кандайдыр бир тынчсыздангансып капалуу отурду. Дунканды эркелетип коюп, рязандык кыздарды да ошондой эле эркелеткендир, аны далыга чапкылап, бир жакка жүрүп кетүүнү сунуш кылды:

– Кайдадыр бир чуулуу жерге баралы, – деди ал. Кечинде Лунапаркка барууну чечтик.

Дункан кире бериштеги бөлмөдө кийинип жатканыбызда эркектерди назиктик менен өөп жатты.

– Эң жакшы рошен, – деди ал ичи эзилеп, – мындай-оой, болуу кыйын...

Есенин орой түрдө кызганымыш болду да, аялды алаканы менен далыга чаап, катуу сүйлөдү:

– Жат кишилерди өппө!

Муну ал өзүн курчаган адамдарды жат кишилер деп атоо үчүн гана айтты деген ойго келдим.

Лунапарктын көңүлсүз шаан-шөкөттөрү Есениндин көңүлүн көтөрдү. Анын күлкүсү чыгып, бир укмуштан экинчисине жүгүрүп, түрү суук картон масканын оозуна топ ыргытууга аракеттенишип, солкулдап турган тепкич боюнча өжөрлөнүп чыгып бара жатышкан, толкун сыяктанып көтөрүлгөн аянтчага ооп жыгылышкан урматтуу немецтердин көңүл ачып жүрүшкөндөрүн карап жүрдү. Анчалык татаал болбогон көңүл ачуучу нерселер сансыз эле, күйгөн оттор көп болучу, жана да бардык жерде «болук адамдар үчүн музыка» деп атоого да боло турган немецтик музыка тынбай жаңырып турган.

– Көп курушуптур, а өзгөчөлөнгөн эч нерсе таба алышпаптыр, – деди да Есенин ошол замат кошумчалай салды: – Мен кордогон жерим жок.

Андан соң, бир аздан кийин ал «кордоо» деген этиш «мазактоо» дегенден жакшы экендигин айтты.

– Кыска сөздөр ар убакта татаал сөздөргө караганда жакшы, – деди ал.

Есениндин көңүл ачууларды шашкандык менен карап жатышы шектүүдөй көрүнүп: бардык нерсени тезинен унутуу үчүн көрүп жатат

¹ С. Н. Сергеев-Ценскийдин сөздөрү (М. Горькийдин эскертүүсү).

деген ойго салат. Кандайдыр бир чаар нерсе айланып, күүлдөп жаткан тегерек киосканын жанына келип токтоп, ал менден күтпөгөн жерден, дагы шашыла сурап калды:

– Сиз, менин ырларымды керек деп ойлойсузбу? Дегинкиси, искусство, башкача айтканда, поэзия керекпи?!

Суроо ыктуу жерден орундуу берилген эле, – Лунапарк Шиллерсиз деле тамашалуу жашап жатат.

Бирок Есенин өзүнүн суроосуна жооп күтпөй эле, сунуш киргизди:

– Жүргүлөчү, вино ичели.

Көңүлдүү адамдар жыш олтургузулган ресторандын кенен террасында ал кайрадан капалана түштү. Элейип, эч нерсени кыртышы сүйбөй отурду. Ага вино жаккан жок.

– Кычкыл экен, күйгөн канат жыттанат. Кызылынан, француздукунан сурап көргүлөчү.

Бирок ал кызылын да көңүлдөнө бербей, мойнунан байлаган немече ичти. Үч мүнөтчө те алыс жакты ыкласын коюп тиктеп турду; ал жакта, бийик асманда, кара булуттун фонунда, көлчүктүн үстүнөн чың тартылган жоон зым менен бир аял өтүп бараткан. Аны бенгаль оту менен жарык кылып турушкан, анын үстүнөн изи боюнча кубалай бараткансыган ракеталар учурулуп, булуттарга барып өчүп, жарыктары көлчүккө чагылып турду. Бул көрүнүш дээрлик көрктүү эле, бирок Есенин күңкүлдөй сүйлөдү:

– Бардыгы эле коркунучтуу нерселерди каалашат. Деги мен циркти сүйөмүн. А сизчи?

Ал тентек өскөн, жасалмалуу киши катары ой калтырбастан бул шек келтирерлик көңүлдүү жайга милдети боюнча же динге ишенгендер чиркөөгө барып турган сыяктуу «адептүүлүктөн» келип отургандай болуп көрүндү. Көңүлүн эч нерсе менен толкундата албаган, башка бирөөнүн кудайы үчүн болгон милдет тезирээк бүтөөр бекен деп келип, чыдамсыздык менен күтүп отургансыйт.

Которгон **Мукамбет УСУКЕЕВ**

1968-жыл.

Тарых

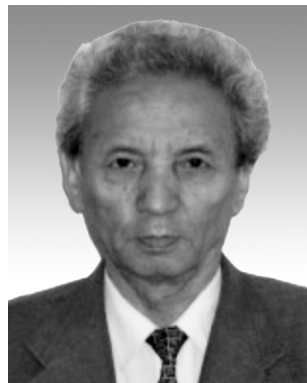

КАРА-БУУРА ХАНБЫ ЖЕ КАРАХАНБЫ?

*«Алдында Падышанын окуйт аны,
Ал Тавгач Кара-Буура хандар ханы».*
Жусуп БАЛАСАГЫН

Азыркы тарых илиминде караханиддер деген термин талаш жаратпай турган түргө келип калгансыйт. Караханиддер десек – Кашкар тараптагы IX–XIII кылымдарда Кашкар менен Бухарга чейинки аймакта бийлик жүргүзүп келген (ага азыркы Кыргызстандын аймагы бүтүндөй кирген) кайсы бир белгисиз бөтөн элдин мураскер хандыгындай мамиле кылабыз. Ошого көнүп да бүттүк. Бардык россиялык да, кийинки советтик да, а түгүл азыркы кыргыз тарыхчы-окумуштууларыбыздын баары да ушул таризде сөз кылышат. Ушул өңүттөн чечмелешет. Деги бул хандык кайсы жерде, кайсыл элде жаралып, кандай өнүккөн? Башталышы кайсы да, аягы кайда?! Ушул соболдор мени көптөн бери ойго салып келет.

Дүйнөлүк тарых илиминде такталып калды делген караханиддер туурасындагы маалыматтарды тизмектеп көрөлү: В. В. Бартольддун «Түркстан монгол жапырыгынан мурун жана кийин» деген чыгармасынын башталышында эле: «Саманиддердин бийлигин биротоло кыйраткан түрк хандарынын мамлекетинин кантип түзүлгөнү, а түгүл ал хандар кайсы түрк уруу-

Төлөгөн КОЗУБЕКОВ
– 1937-жылы Таластын Бакай-Ата районундагы Кызыл-Жар айылында туулган. 1961-жылы КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Эмгек жолун мамлекеттик телерадио комитетинде редактор болуп иштөөдөн баштап, Кыргызстан мамбасмакомунда, Кыргыз ССР Министрлер Советинде, Кыргызстан КП БКда жооптуу жетекчилик кызматтарда иштеген. Ондогон ырлар жана аңгемелер жыйнактарынын, котормо чыгармалардын автору.

Кыргызстан маданиятына эмгек сиңирген ишмер.

суна кирери туурасында да биздин маалыматыбыз жок» – деп баштап, андан кийин Орто Азиядагы саясый окуяларды баяндайт. Андагы маалыматтардан биз ар бир саясый окуялардын башында караханиддердин же илек хандардын мураскерлери тургандыгынан кабар алабыз.

Андан кийин «исламды биринчи болуп кабыл алган, Мавераннахрды биринчи жолу багынткандын чоң атасы, экинчи жолу багынткандын бабасы 955-жылы каза тапкан Сатук Богра хан Абд аль-Керим (Кара-Буура Сатылган хан) болгон», – делинет.

Андан ары автордун «Ислам энциклопедиясынан макалалар» (В. Бартольд, соч. Т.2 стр. 491–492) деген эмгегинде Али-Тегинге токтолуп: «Али-Тегин Трансоксаниянын (Мавераннахрдын) бийлик ээси илек хандар династиясынан чыккан», «Арслан хан Мухаммед б. Сулейман, Караханиддерден, Мавераннахрдын бийлик ээси», «Буура хан, илек хандар же Карахандар династиясынан чыккан көптөгөн өкүмдарлардын ылакап аты, алардын эң белгилүүлөрү: Сатук Богра хан Абд ал-Керим, биринчи болуп исламды кабыл алган киши, ушул династиянын баштоочусу», «Буура хан Харун б. Муса, биринчи аталгандын небереси, ушул династиянын ичинен Мавераннахрды биринчи басып алган киши», «Буура хан Мухаммед б. Жусуп биринчи аталгандын небереси», «Буура хан, Кашкардын бийлик ээси баласагындик хас-хажиб Жусуп өзүнүн «Кутадгу билиг» («Куттуу билим» – **Т.К.**) аттуу дидактикалык поэмасын арнаган бийлик ээси», «Бөрүтегин, Мавераннахрдагы Караханиддер же илек хандар династиясынан чыккан Мавераннахрдын бийлөөчүсү» делинип, бирде карахандар, бирде илек хандар аталып жүрүп отурат.

Андан кийин В. Бартольддун тандалган чыгармаларынын 5-томунун 419–424-беттеринен: «Жакшы маалым, бизге толугу менен жеткен мусулман-түрктөрдүн адабий мурасы «Кутадгу билиг» чыгармасын 1969–70-жылдары Чүй суусунун алкагындагы Баласагында төрөлгөн Жусуп хас-хажиб жазып, аны Кашкарда жашап, «Табгач Кара-Буура хандар ханы»... аталган ханга арнаган» деген маалыматты окуйбуз.

Ал эми окумуштуу-тарыхчы О. Прицактын изилдөөлөрү боюнча караханиддер каганатын Баласагындын жанындагы Ордо (Кара-Ордо же Кут-Ордо) аталган борбордон башкарган Арстан-Кара-хакан (же Арстан хан) жана каганаттын батыш бөлүгүн борбору Таразда (бир эле учурда Кашкарда орун алган) тең башкаруучу – Кара-Буура-хакан (же Буура хан) башкарган» делинет. Мында да Кара-Буура хандардын мураскерлиги жөнүндө сөз болуп жатат.

В. В. Бартольд чыгармаларын өтө жогору баалаган араб окумуштуусу Изаддин аль-Асирдин «Китаб ал-камил фи-тарих» (1233–1234-жылдар) китебинин ылайыктуу жерлеринен мисалдарды келтирсек, Кара-Буура хандар жөнүндө кандай маалыматтар бар?

Анын 993–994-жылдарга таандык чыгармасынын 9-томундагы «Түрктөрдүн Бухарада бийликке келиши» деген бөлүгүндө: «Ушул жылы, Буура хан ат-Түркү аталган Шихаб ат-Даула Харун ибн Сулайман Илек Бухараны ээледі, ага Синге чейинки Кашкар менен Баласагын тийиштүү болчу» (69-бет) – деген маалыматты окуйбуз.

Андан кийинки 998–999-жылдардагы окуяны баяндаган (105-бет) маалыматта: «Ушул жылы Махмуд ибн Себуктегин менен Илек-ильхан ат-Түркинин колу менен Саманилер тукумунун мамлекети жашоосун токтотту» делинет да, андан кийинки 1017–1018-жылдарга келгенде (210-бет): «Туган хан өлгөндө, анын ордуна бир тууганы Абыл-Музаффар Арстан хан отурду, анын ылакап аты Шараф ад-Даула болчу. Ага, биз мурун маалымдагандай, Бухарада бийлик кылып турган Буура хан Харун ибн Сулаймандын уулу Кадыр хан Жусуп каршы болду» деген маалыматтар берилет.

Андан берилсек (213-бет): «Кашкар жөнүндө сөз кылсак, ал Түркстандын шаары, ал мурун биз эскерттип өткөндөй Жусуп Кадыр хандын уулу Арстан ханга тиешелүү болчу, андан кийин Тараз менен Шашга (Ташкенге) ээлик кылган Мамыт Буура хандан энчисинде 15 ай бою болду. Ал кайтыш болгондон кийин Жусуп Кадыр хандын уулу Тогрул хан бийлик кылды, ал Баласагында болуп, анын бийлиги 16 жылга созулду. Ал каза болгондон кийин анын уулу Тогрул тегин бийликке келип, анын бийлиги эки ай гана болуп, андан кийин бийликке Тавгач Буура хандын уулу, Жусуп Тогрул хандын бир тууганы Буура хан Харун келди.

Арстан хан Кашкарга өтүп Харундан бийликти тартып алып, Кашкарды, Хотанды аларга тийиштүү болгон Баласагынга чейинки жерлерде 29 жыл бийлик кылды. Ал 1102–03-жылдары каза болуп, андан кийин бийликти анын уулу Акмат ибн Арстан хан жүргүздү» делинет.

Кийинки 1043–1044-жылдарга келсек (355-бет): «Баласагынга жана Түрк өлкөлөрүнүн ээси Шараф ад-Даула (Абу Шуджа Арстан хан II) эле... Ал өлкөнү бир туугандарына, туугандарына бөлүштүрүп берди. Өзүнүн бир тууганы Арстантегинге Түрк өлкөсүнүн көпчүлүгүн берди, Тараз менен Исбиджабды өзүнүн бир тууганы Буура ханга, Фаргананы бүтүндөй бойдон атасынын бир тууганы (башка булактарда таякеси делинет – Т.К.) Туга ханга, ал эми Бухара менен Самарканды жана башка шаарларды Ибн Алитегинге ыйгарды. Өзү болсо Баласагын менен Кашкарды ээлегенге ыраазы болду» – деп айтылат.

Эми 1052–53-жылдар тууралуу: «Самаркандын Жикилдер аталган аскеринин башчысы Айн ал-Даул белгилүү окуядан кийин султандан коркуп, кашкар падышасынын бир тууганы, бийлиги Ат-Башы хандыгы аталган Жакыптегинге кат менен кайрылып өзүнө чакырат» деген маалымат берилет (114-б.). Мындагы жикилдер туурасында В. В. Бартольд өзүнүн «Түркстан...» (315, 380-беттерде) деген эмгегинде: «Жикилдер

(чигилдер) Ысык-Көлдүн аймагында жашаган чыгыш түрк уруусунун аты. Ошондон улам карахандардын армиясы ушинтип аталган» деген тастыктоону айтат. Ал эми чигилдер кимдер экени, алар кайда туруп, кайдан чыкканы туурасында биз кийин сөз кылабыз.

Азыр ушул эле чыгармадан дагы бир маалыматты окуйлу: «Түркстан өлкөсү – бул Кашкар жана Баласагын, Хотан, Тараз шаарлары, ошондой эле алардан тышкары Мавераннахр өлкөсүндөгү аймактар да түрк падышаларынын, хандарынын колунда болгон. Алар Афрасиаб Түрктүн тукумунан чыккан мусулмандар, бир өкүт жери, алардын тынбай өз ара чабышып тургандыгы. Алардын түпкү атасы Шабук (Сатук) Кара-хахан... Ал каза болгондо анын ордун уулу Муса ибн Шабук ээледі. Бул аймакта падышалык бийлик, анын мураскерлик хандыгы ошондон тартып, Муса уулу Аалы, Наср деген ардактуу наамга ээ болгон Аалы уулу Арстан, Тигаджхан аталган Илек уулуна, Буура хан уулу Даудга, анын уулу Сулайман, анын уулу Мухаммед, анын уулу Арстан ханга чейин үзүлгөн жок».

Ал эми Кара-Буура Сатылган хандын акыркы мураскери жогоруда аталган Мухаммед Арстан (Кылыч) хан хорезмшах Аладдин Мухаммед тарабынан 1212-жылы өлтүрүлүп, бийлик хорезм шахтарына өткөн, ошондон кийин Кара-Буура хандардын мураскерлиги Орто Азияда токтолгон. Андан кийин Чыңгыз хандын жапырыгы орун алып, Орто Азияда, анын ичинде Ала-Тоо аймагында да Чагатай бийлиги орнободубу...

Ушул жерден өзүм баамдаган бир ойду кыстара кетүүнү ылайык көрүп турам. Жогоруда маалым болгондой тарыхчы-окумуштуулар (аларга өзүбүздүн тарыхчыларыбызды да кошсок болот) Кара-Буура хандар (караханиддер) туурасында сөз кылганда кептин башын Абдель-Карим Сатук хандан (Сатылган), ал алгач хан көтөрүлгөн ордо шаар Кашкардан башташат. Эмне үчүн андан жарым кылымга арылап өтүшпөгөндүктөрү али түшүнүксүз.

Азыркы Кыргызстандын аймагынан Кашкар, Какшаал, Кундуз, Жылдыз, Үч-Турпан, Кулжа ж.б. тартып, азыркы Кытай Эл Республикасына караган жерлер байыртадан эле түрк уруулары, анын ичинде кыргыздар да жашап, турук кылып келген аймак. Аны танууга болбойт. Биздин замандын 982–983-жылдары фарсы тилинде жазылган автору белгисиз «Худуд ал-Аалам» деген чыгарманын «Тоолор жана анда жайгашкан кендер жөнүндө сөз» бөлүмүнө кайрылсак, анда: «...дагы бир тоо Ысык-Көлүнүн жанындагы тогузгүздардын чегинин башталышынан көтөрүлөт да тухсийлердин жеринин аягына – халлуктардын чегинин башталышына чейин созулуп, андан кийин бурулуп, кыргыздардын бир уруусу жашаган аймакка кирип кетет. Ал тоону Тулас (Талас го – **Т.К.**) тоосу аташат» деген маалыматты табабыз.

Демек, мындан миң жыл мурун эле ушул аймактарда кыргыздар жашаган. Болгондо да дал ушул Талас өрөөнүндө, андагы Чоң-Талас, Кичи-

Талас, Калба, Беш-Таш, Үрмарал, Кара-Буура сууларынын аймагында жашашып, Таластан тартып Кашкарга чейинки (Чүй өрөөнүн, Ысык-Көл чөлкөмүн, Теңир-Тоону кошуп) аймакты ээлеп турушкан экен да.

Караханиддер доорун изилдеген бардык эле окумуштуулар хандыктын башчысы чигил (же жигил) уруусунан сыяктанат, алардын таянган негизги аскер күчтөрү да чигил уруусунан болушкан деген ойлорду айтышат. Жусуп Баласагын бабабыздын чыгармасынын негизги каармандары Айтолду менен Акдилмиш да Эликке: «Эй, чигил» – деп кайрылышкан учурлары бар. Ушундан-улам суроо туулат: «Чигилдер кимдер? Кыргыздарбы же башка жактан келген чоочун элби?»

Бул суроого так жоопту биз Жусуп бабабыздын замандашы Кашкарлык Мамыттын (Махмуддун) «Түркий тилдер сөз жыйнагы» деген атактуу эмгегинен табабыз. Анда батыш (сельжук) түрктөрү, негизинен, азыркы Ала-Тоо аймагынын тургундарын батыш менен чыгыштын, мусулмандар менен капырлардын ортосундагы жашашкан эл деген мааниде «жикил» же «чигил» деп атай тургандыгын эскертет. Бул азыркы тил менен айтканда, менимче, жикте жашашкан «жик эл» же чекте жашашкан «чек эл» деген эле сөзбү дейм. Кийин тил өзгөчөлүгүнө жараша көп айтыла берип чигил деген сөзгө өтүп кеткен окшойт. Анын үстүнө чигилдер Талас, Чүй, Ысык-Көл, Кашкар аймактарында жашашат деп Кашкарлык Мамыт (Махмуд) бабабыздын тактап өткөн маалыматтарын кантип эстен чыгарып коёбуз?! ..

Биздин бул оюбузду өткөн кылымдын 930–933-жылдары жазып калтырган фарсы авторунун «(Китаб) масалик ал-мамалик ал-Истахри» чыгармасынын «Мавераннахр» бөлүмүндө бул аймакка кирген шаарларды сүрөттөп келип, Тараз жөнүндөгү: «Тараз – түрктөр менен мусулмандардын ортосундагы чек, анын айланасы чеп менен курчалган, ал да Тараз аталат. Исламдын таралыш чеги ушул жерге жетет, андан ары харлуктардын чегине чейин барат. Ал (бир эле учурда) Чачтын да (азыркы Ташкент ал заманда Чач деп аталганы белгилүү – **Т.К.**) чек арасы» деген маалыматтары кынтыксыз далилдеп турат.

Ошол, 9–10-кылымдарда кыргыздар азыркы аймактарда жашашты беле? Же биз, айрым окумуштуулар далилдөөгө аракет кылып жүргөндөй, Алтайдан кийинчерээк көчүп келдикпи? Бул маселени биз өзүбүз да айрым чет элдик окумуштууларды ээрчип, ойгелди чаргытып жүрөбүзбү дейм. Болбосо, ушул эле «Китаб масалик ал-мамалик ал-Истахридеги»: «Ал эми Түркстанга келсек, андагы тогузгуздардын, кыргыздардын, кимактардын, гуздардын жана хазладжалардын – баарынын тилдери бир, алардын баары бири-биринен жаралышкан (чыгышкан)... «Ал эми кыргыздарга келсек, алардын турук кылган жери – гуз менен кимактардын, океан менен хазраджалардын ортосунда. Тибеттин жери кыргыздар менен Чин өлкөсүнүн ортосунда жайгашкан», «Гур тоосу Хорасан аймагында жайгашкан. Ал Бамиандын, Панджхирдин жана Мавераннахрдын айма-

гына, Ички Түркстанга, Чачга жана кыргыздарга чейин созулат. Бул тоолордо башынан аягына чейин күмүш жана алтын кендери бар, алардын эң жакшылары кыргыздардын чегинде жатат» («Материалы по истории Киргизии» М., «Наука», 1973, стр. 25, 26, 30) деген маалыматтарды эске алат элек да. Бул маалыматтарда кыргыздар азыркы эле аймактарда жашап турушкандары так көрсөтүлүп жатпайбы..

Ушундай эле ойлорду кыргыздын тарыхчы-окумуштуулары Б. Жамгырчинов, О. Караев, З. Эралиев, Т. Чоротегин ж. б. да айтышкан. Тарых илиминин доктору З. Эралиевдин айрым пикирлеринен мисал келтире кетейин: «...Ал эми биринчилерден болуп тарыхчы О. Караев мусулман авторлорунун жана чыгыш илимпоздорунун илимий эмгектерин талдап чыгып, бул мамлекетти (Караханиддер мамлекетин – **Т.К.**) бийлегендер чигил же жикилдерге таандык деп тыянак жасады. Ошентип, биздин оюбузча, орто кылымдарда түзүлгөн карахандыктардын мамлекети бул кыргыздардын дөөлөтү, алардын мамлекеттүүлүгүндөгү чоң баскычы болуп саналат...». «...Григорий жыл эсеби менен 980-жылы кол жазма түрүндө жарык көргөн «Худуд аль-аалам» деген чыгармада кыргыздар Чүй гана эмес, Чыгыштагы Синьзяндын көп аймактарын Ак-Суу (Пенчунь), Кашкар (Аргуш ж.б.) жерлерди ээлеп тургандыгы жөнүндө кабар кездешет...», «...Карахан мамлекети бир нече чөлкөмдөргө бөлүнүп турган... Анын негиздөөчүсү, көпчүлүк тарыхчылар: А. Бернштам, В. Бартольд, О. Прицак, А. Кляшторный ж. б. белгилегендей Абдыкерим Сатылган эле. Ал Арстан базардын уулу...» Андан кийин З. Эралиев Кара-Буура хандардын мураскерлигин баштан аяк маалымдап келип: «...Ал эми 1212-жылы Карахан династиясынын эң акыркы башкаруучусу Кылыч Арстан каза болгондон кийин, анын мамлекетинин бардык чөлкөмдөрү Хорезм шахтарына карап алган, мамлекет катары өз жашоосун токтоткон...» – деген маалыматтарды келтирет. («Ислам, тарых жана азыркы мезгил». Жалал-Абад, 2004-ж., 8–15-бет). Менимче, Карахандардын таржымалы кыйла түшүнүктүү болду го дейм.

Эми бабабыздын «Куттуу билим» дастанындагы «Элик» деген терминди алабыз. Бул туурасында да ойлор ар башка. Көпчүлүк окумуштуулар аны уйгур тилине байланыштырып, «илик» деген сөз, бул хан дегендик, карахандарды «илик хандар» деш керек, алар жергиликтүү аймактын эле беги дегендей ойду айтышат. В. В. Радлов да карахандардын бийлик ээлерин «елик хандар» десе туура болот деген ойду айткан (В.В.Радлов. К вопросу об уйгурах, стр. 119). «Элик» деген терминдин өзү илим чөйрөсүндө Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынан кийин пайда болгонун эске алсак, анда жогорудагы пикирлердин калпыс экенине күбө болобуз.

Менимче, бул кыргыздын эле «ээлик» (орусча «владыка») деген сөзү го деп ойлойм, демек, баарынын ээси – хан болбогондо эмине?! Бул да таза кыргыз сөзү экени талашсыз. Араб алфавитинде созулма үндүүлөр эки тамга менен белгиленбесе керек...

Жогоруда айтылган ойлорубуздун так болушу үчүн ислам дининин чыгыш мезгилинен жана Ала-Тоо аймагына таралышынан, ошол мезгилдеги тоо арасындагы кыргыздардын, болгондо да дал ушул Кара-Буура хандардын коомдук абалынан кабар берген XIII кылымдын авторлору ибн ал-Асир менен Жамал Каршинин чыгармаларына кайрылып, андагы маалыматтардын негизинде жазылган тарыхчы-окумуштуу Т. Кененсариевдин «Ислам дининин Кыргызстанда таралыш этаптары» («Ислам, тарых жана азыркы мезгил». Жалал-Абад, 2004-ж., 24–30-беттер) деген макаласынан биз сөз кылып жаткан өнүттөгү керектүү маалыматтарын кыскача келтире кетели (биздин сөздүн өнүтүнө жараша андагы маалыматтардын кыскартылган мазмунун гана келтирип жатам): Ислам дини VII кылымдын биринчи жарымында Аравияда жаралып, анын идеялык баштоочусу Мухаммед пайгамбар. 622-жылы жаңы жаралган ислам динине каршы турушкан Меккенин төбөлдөрү Мухаммедди өз пикирлештери менен кошо Меккеден Мединага качууга аргасыз кылышкан, ошондон кийин исламдын калган бөлүгү Мединада калыптанып, ошол 622-жыл – качуу жылы (хиджра жылы) аталат да ислам жыл санагы ошол жылдан башталат.

Ошондон бир кылым өтпөй ислам Араб халифатынын мамлекеттик динине айланып, анын таасири ар кандай (күч колдонуу да, миссионердик да) жолдор менен бат эле Жакынкы Чыгыш, Алдыңкы Азия, Индиянын желжүрүшүнө, Инд мухитиндеги көптөгөн аралдарга, желжүрүш Африкага, а түгүл Испанияга чейин тарады.

Ал эми Орто Азияга Араб халифаты көңүлүн 711-жылдан буруп баштаган экен. Биринчи жолу Орто Азияга Хорасан акими Муслим ибн-Кутейбенин башчылыгындагы аябай куралданган зор армия басып кирген. Арабдар бат эле Согдуну, Тохаристандын бир бөлүгүн, Хорезмди каратууга жетишишет...

Арабдардын мындай баскынчылыгына, айрыкча жергиликтүү калктарга карата чектен чыккан зомбулуктарына 720-жылдан баштап (Баргана өрөөнүндөгү туугандардын чакыруусу менен), ала-тоолук Сулук Чабыш-чор каршы турат да, арабдар бир нече жолу Сулук Чабыш-чордон жеңилип, 728-жылы Согдуну таштап кетүүгө аргасыз болушат. Ошондон соң араб башчылары Орто Азияга (тоолуктарга) газават (ыйык согуш) жарыялашып, алардын күчөтүлгөн армиясы 729-жылы Аму дарыясын кечип өтүшүп, Бухарага бет алат, аларга Согдунун падышасы Гурек кошулуп кетет. Сулук Чабыш-Чор аларга каршы дагы аттанат, арабдар дагы жеңилишет.

Улам-улам жеңилүү ызасын тарткан Багдад халифаты мурдагы акимди алмаштырып, Орто Азияга каршы аскердик жаңы чоң күчтү жиберет. Алгач ийгиликке жетише баштаган Багдаддын аскерлери 731-жылы ошол эле Сулук Чабыш-Чордон аябагандай кыйроого учурап, ошол бойдон арабдар 734–735-жылдарга чейин Орто Азияга баш баккан эмес.

...Кийин ортодон бир кылымга жакын мезгил өткөн соң, 812-жылдары арабдардын кол башчысы Фадл ибн-Сахл Отурардын (Отрар) жанында жергиликтүү элдердин колун талкалап, Ташкен чөлкөмүндө ислам динин орното баштаган. 842-жылы Самаркандын саманилеринен чыккан аким Нух ибн-Асад ушул эле Чимкенттин жака белине чейин жылып, ошол арадагы Исфиджаб шаарын каратат.

Ал эми кийинчерээк, ошондон дагы жарым кылым өткөн соң гана, дагы бир саманилик Ысмайыл ибн-Акмат 893-жылы Таласты, анын ордо шаары болгон Тараз шаарын (Тараз деген түшүнүктү кыргыздар да, казактар да али күнчө тактабай келебиз. Тараз деген орусчасы – Новгород – узунтуурасы чакан, келишкен көркөм, кооз шаар деген эле сөз, орто бойлуу, сымбаттуу кишини тараз бойлуу киши дешет кыргыздар – **Т.К.**) курчоого алып, узакка созулган камалоодон кийин Таластан тартып Чүй, Ысык-Көл, Кашкар, Какшаалды бириктирип бийлеп турган Уулча Кадыр хан жеңилүүгө аргасыз болот да, ордосун Тараздан Кашкарга көчүрүп кетет. Ошентип Ысмайыл азыркы Меркеге чейинки аймакка, Таластагы күмүш чыкчу (Күмүштук тоосу) эң бай кенге ээлик кылып калат. Кадыр хандын иниси Арстан Базардын 7 жашар уулу Сатылган (атасы каза болуп чоң атасы – Кадыр хандын колунда тарбияланган –дейт тарыхчы Т. Кененсариев өз изилдөөсүндө) Кашкарга ордо адамдары менен кошо кетип, 25 жыл ордодо тарбияланат да, айылына, туугандарына аң уулап келип-кетип жүрүп, исламдын таасирине өтүп кетип (ал кезде саманилердин таасиринен улам Таласта ислам жайылып калган), бир аз кол курай барып ордодого бийликти тартып алат. Ошондон Кара-Буура Сатылган хан аталат... Аны кийин Сатук Абд ал-Керим Кара-Буура хан атап калышкан...

Мындай белгилүү адамдардын: хандардын, баатырлардын, окумуштуулардын, акындардын ысымдарына анын кайсы жерлик экенин кошуп айтуу андан мурунку да, кийинки да замандардагы жалпына тиешелүү адат болуп калган кадимкидей көрүнүш экени талаш жаратпайт. Анткени бизге тарыхый да, көркөм да адабияттардан Махмуд Газневи, Исмаил Самани, Баязит Осмони, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари, Алишер Навои, Александр Невский, Султан Гирей Крымский, Олег Киевский деген сыяктуу ж. б. ондогон ысымдар жакшы белгилүү. Айтылуу Александр (Искендер) Македонскийдин ысмынын жаралышы да ушундай эмеспи. Мындай маалыматтар тарых беттеринен дайыма учуроочу көндүм көрүнүш экенин кантип танабыз!? Качанга чейин биз башкаларга келгенде жантыгыбыздан жата калып, өзүбүзгө келгенде өйдө карай албайбыз?! Эмне үчүн тарых айдынында башка элдерде тастыкталып адат болуп калган көрүнүш бизге (Кара-Буура хандарга) келгенде эле иштебей калат? Өзүбүздү өзүбүз басмырлаганды токтотууга мезгил жетти.

Менимче, Жусуп Баласагын бабабыз өзүнүн чыгармасында «...ал тавгач Кара-Буура хандар ханы» (60-кош сап) деп тактап жазгандай, кара-

бууралык хан, Кара-Буурадан чыккан хан деген эле түшүнүк го. Ал эми Жусуп бабабыздын чыгармасында «Кара-Буура хан» деген түшүнүктүн кээде «Буура хан», кээде «Кара хан» деп атала бериши – ал поэзиядагы муунду сактоо муктаждыгынан улам чыккан көрүнүш катары бааласа туура болор деп ойлойм.

Кийин Сатылгандын экинчи уулу Сулайман (анын ылакап аты – Сулайман Илек Тоң болгон, ал Ысык-Көлдүн Тоң булуңунда төрөлгөн – деп маалымдайт тарыхчы-илимпоз З. Эралиев), небереси Карын хан, анын чөбүрөсү Кадыр хан да Кара-Буура хан деп аталышып, Таласта орун алып, Талас менен Баласагынды (Кашкарды кошуп) кошо башкарып турганы (1102-жылдар) тарыхчы-окумуштуулардын эмгектеринен маалым.

Кара-Буура хандардын акыркы мураскери Арстан Кылыч Бухарада 1212-жылы каза болгонго чейин көптөгөн байыркы да, кийинки да окумуштуу-тарыхчылардын маалыматы боюнча, бийлик ээлери ар кандай аталганы менен, негизинен, Кара-Буура хандардын мураскерлеринин колунда болуп келгенин танууга болбойт. Арстан Кылыч өлгөн соң бийлик хорезм шахтарынын колуна (Мухаммед шахга) өткөн. Ошондон кийин Кара-Буура хандардын доору бүткөндүгүн да жогоруда эскерткенбиз...

Демек, Кара-Буура хандар – Кара-Буурадан чыккан кыргыз хандары, алар башкарган хандык кыргыз хандыгы, кыргыз мамлекети. Чоочулабай, «коркконго кош көрүнөт» болбой эле ушинтип атай берсек болот, болбосо совет мезгилинде түзүлгөн – бутубузду тушап, көзүбүздү таңып койгон коргондо камалып отура беребиз. Тарыхыбызды таамай тастыктоого мезгил жетти.

Ошондон улам өз учурундагы тарыхты таасын билген Жусуп Баласагын бабабыз китептеги каада-салттар да, нарк-насилдер да, а түгүл китептин тили да «Китеп сөзү – Буура хандын заң-зили, маңызы да, өзөгү дахан тили» (23-кош сап) – деп, кара-бууралык эле өзүбүздүн кыргыздардын тили деп жатат го. Эмнеси болсо да кептин ушул жагы биздин тарыхчы-тилчи окумуштууларыбызды терең ойлонтот турган көрүнүш...

«Караханиддер» деген терминди илимге орус окумуштуусу В. В. Григорьев XIX кылымда киргизген, ал жогорудагы «Кара-Буура хан» наамынан алынган эле жалпылама аныктама. Бирок бул атактуу окумуштуу ушул кадамы менен учурунда тарыхтын бир бүтүндөй агымын (300 жылга созулган) камтып, өзүнчө жүзү, өзүнчө таржымалы бар мураскерликтин (хандыктын) бейнесин, башка тунгуюк нукка буруп коёрун ойлонбосо керек. Анткени ошол бойдон, дээрлик үч жүз жылга жакын – 920-жылдардан 1212-жылдарга чейинки Орто Азияны бийлеп жашаган хандык өзүнүн төл таржымалын жоготуп, «Караханиддер» деген ат менен жылчыксыз туман ичинде, башы да, аягы да жок табышмак болуп кала берди... Көптөгөн божомолдордун, орунсуз ой жоруулардын, тарпы кеткен талаштардын булагына айланды...

Кийин аны өзүбүздүн эле окумуштуу-тарыхчы делген жарандарыбыздын «божомолдоруна» таянышкан айрым чет элдик да, жергиликтүү да окумуштууларыбыз «Кара» – «чоң», «Буура» – «күчтүү» деген маани деп түшүндүрүү менен алектенип, анын түпкү башатына көңүл бурбай калышты. «Буура» – «миң башы», «тайлак» – «жүз башы» дегендик деп божомолдошкон окумуштууларыбыз (З. Эралиев, К. Айдаркулов) да болду. Мени бул эки божомол тең ынаандырбайт, себеби алиге чейин эч бир жазма булактардан, элдик оозеки чыгармалардан андай аныктамаларды жолуктура алганым жок. Баланчанын эмгегинде ушундай деп жазылган деген далилди да эч ким кашкайтып алдыбызга суна элек. Андай далилдер дегеле жокпу дейм, болбосо кыргыздын оозеки энциклопедиясы болгон «Манас» эпосунан, же башка кичи эпостордон ушул ойго жакындашкан түшүнүктү сөзсүз табат элек.

Анын үстүнө, «кара» түшүнүгү кыргыз дүйнө таанымында бир эле «чоң» же «күчтүү» деген маанини билдирбейт, анын чыныгы мааниси дээрлик башка, а түгүл жалаң түстү эле билдирүүдөн бөлөк, көпчүлүк учурларда тескери түшүнүктү берет. Мисалы, кара ниет, кара бет, кара жолдуу, кара пейил, кара мүртөз, кара кийип кал, үстүндөн кара түшпөсүн, иши кара, ою кара, бул кара адам ж. б. түшүнүктөр сөзүбүзгө далил. Балбандарды эл өңүнө карап: Ак балбан, Сары балбан, Көк балбан, Кара балбан, Төө балбан (бою өтө чоңдорун) деп да атап келишкен. Айтылуу Кожомкул балбанды «Кара Кожомкул», «Буура Кожомкул» дегенди уга элекмин, Кожомкул балбан, Кожомкул алп дейбиз да. Кыргыздар бодо малды (төөлөрдү, жылкыларды, уйларды) «кара мал», кой-эчкилерди «майда жандык» деп айткандарынан улам эле ушул ой жалпы журтка теңирден тескери танууланып келе жатабы деп ойлойм. Же бизди, кыргыздарды «кара кыргыз», а түгүл «таш кыргыз» атап, кыргыздардын чоң эл экенин эмес, чакан, өзүнчө тоо-ташта жашашкан жапайы эл катары баалашып келишкени жалганбы? Деги ар бир сөзгө баа берип колдонуу керек го.

Жогоруда айтылгандардан улам биз сөз кылып жаткан мураскерликтин туура аталышын Кара хан же Буура хан эмес, Кара-Буура хандар деп атап, аны кыргыз хандыгы катары кабылдасак, тарых жолун танбаган болот элек деген тыянакка келип отурам. Болбосо, Манастан, андан кийинки Барсбектен кийин өз мамлекетибиз болгон эмес деп төл тарыхыбызды коңулга түртүп коюп, таанып-билбес дардак, тамыры жок камгак болуп, көрүнгөндүн көзүн карап жүрө беребиз...

Балдарга базарлык

БААРЫН БИЛГИМ КЕЛЕТ

Бар экен, жок экен...

Балдар, байыркы дөөлөттөр кайдан башталып, кантип курулуп, кулаганын билесинерби? Баса, дөөлөт дегенинер эмне дээрсинер? Кыргыз дөөлөт деп бакты-таалайды да айтат. Дөөлөт деп мамлекетти да атайт. Биз дөөлөт деп «цивилизацияны» алдык. Бул адамзаттын болуп-толуп же болуп-толууга умтулган учуру.

Ошентип, дүйнөлүк дөөлөт кайдан башталган? Тарых сабагынан берген агайынардан сурасанар: Египет, Финикия, Ниневия, Ассирия, Вавилония, Месопотамия... деп, дегеле көп дөөлөттөрдү атайт. Азыр аларды бар дагы, жок дагы деп койсок болот.

Эмне үчүн андай? Алардын табышмактуу сырын кийин билесинер. Окумуштуулардын жазганын окуп, археологдордун казганын көрүп билесинер. «Манаста» айтылат эмеспи: тоо бузулуп, сай болду, сай бузулуп тоо болду деп. Анын сыңарындай жер жүзүндө канча адам турмушу, дөөлөтү куралып, кыйрап, жок болуп, кайра кантип куралганын түшүнөсүңөр. Не деген хандар, бектер, кол башчы, жол башчылар өткөнүн, не деген кандуу согуштар болуп, не деген баатырлар жаралганын, алар кас душманын кантип жеңип, кантип жеңилгенин билесинер. Алардан ташка чегилген, чопого түшүрүлгөн, пергамент деп коёт, айбанаттын терисинен жасалган материалга жазылган ж.б. көптөгөн табышмактуу белгилер, жазуулар калган. Алардын бир кыйласын окумуштуулар чечмелеп, китеп кылып чыгарып салды. Аны окуйсуңар.

Бирок бир кызыгы, канчалык көп чечмеленген сайын, алар ошончолук табышмактуу, сырдуу болуп барат. Алардын табышмагын, мүмкүн, силер кошо таап, чечишесинер. Андай учур тарыхта аябай көп. Мына, анын бири...

Тарых сабагынан окусаңар керек, 1799-жылы Наполеондун армиясы Египетти баскан. Ошол жайда анын солдаттары Нилдин жээгинде, Розетта шаарынан алыс эмес жерде траншея казып атып, күрөктөрү бир катуу нерсеге урунат. «Кенч таптык!» – деп, сүйүнүп кетишет алар. Жан талашып казып, алып чыкса; төрт чарчы кара таштакча. Үстү жагында египет иероглифтерин (табышмактуу тамгаларын) эске салган жазуу. Ортосунда ойку-кайкы кол менен жазылган кандайдыр бир сүйлөмдөр. Алдында латын арибинин баш тамгаларына окшогон белгилер бар.

Ошентип, табылганын кабары Наполеонго жетет. Ал ошол замат Кайрге алдырып, анын көчүрмөсүн кагазга түшүртөт да, дүйнөнүн бардык академияларына жиберет. Илимпоздор аны үймөк самандан ийне издегендей изилдеп, түркүн түрдүү тилдерге салыштырып, египет иероглифтеринин табышмагын жандырат. Натыйжада байыркы египеттиктер өзү, өз мезгили, өтөгөн өмүр-турмушу тууралуу папируска (чийден жасалган кагаз) жазылган, храмдар дубалына, пирамида салташтарына, табыттарга чегилген тамгалар «сүйлөп», египтология илими пайда болгон. Ал дүйнөнү андан бетер аң-таң кылган ачылыш жасайт. Көрсө, Египет дөөлөтү биздин доорго чейинки төртүнчү-үчүнчү кылымдын нары жак, бери жагында эле жаралыптыр. Адамзат ошентип, Египет дегенде атактуу пирамидаларды, сфинкстерди, Ра же Озирис деген кудайларды эле элестетпей, «дүйнөлүк дөөлөттөрдүн бешиги» маанисин да түшүндүрүп келди.

Арийне... XIX кылымдын аягы, XX кылымдын башында археологдор Тигр менен Евфрат дайраларын бойлото казып жана бир ачылыш жасады: бир кезде бул аймакта андан да байыркы дөөлөт өкүм сүрүптүр! Дүйнө аны Шумерлер дөөлөтү деп атады. Эмне үчүн?

Семиттер Месопатия деп койгон Кош Өзөндүн бейиштей болгон жээгинде биздин доорго чейинки IV кылымдын башында шумерлер деген калк жашаптыр. Кайдан, кантип ооп келгени белгисиз. Археологдор жер алдынан шаарларды таап, дворец, храмдарды казып чыгышты. Байыркы жазууларды, алтын, күмүш, асыл таштардан жасалган буюм-тайымдарды тапты. Ошондон баштап окумуштуулар: «Тарых шумерлерден башталат» – деп калды.

Аңгыча болбой жана бир ачылыш жасалып кетти. 1958-жылы жаш окумуштуу Жеймс Мелларт азыркы Түркиянын Чатал-Гаюк дөбөсүн казып, дүйнөнү дагы бир жаңылыкка тундурду. Жердин жети катмарын казып киргенде дөбөнү жогору бойлото курулган кабат-кабат тамдар биринин артынан бири чыга келди. Анда жашаганга жайлуу үйлөр эле эмес, кудайларга сыйына турган ыйык жайлар – храмдар да бар экен. Дубалдары байыркы оймо-чиймелер менен кооздолуптур. Андан да таң калыштуусу: Чатал-Гаюкта табылган дан биздин заманга чейинки VII кылымда бышып жетилгени аныкталды. Демек, Чатал-Гаюк египет менен

шумер шаарларынан эки жүз, атүгүл үч миң жыл мурда курулган болуп чыгат. Аны аныктоо үчүн дүйнөнүн эң акыркы илим менен техника жетишкендиктери ишке чегерилди. Кайра, кайра текшертишсе деле ошол жыйынтык! Албетте, эң мыкты делген илимий аспаптар деле жаңылат. Жаңылса, ашып кетсе, эки-үч жүз жыл жаңылар. А бул жерде үч миң жыл жөнүндө сөз болуп атпайбы!

Кечээ жакында Жер үстүндөгү дагы бир байыркы шаар табылды. Демек, адамзат тарыхын дагы миңдеген жыл илгери кароого туура келер.

Азырынча Жеймс Мелларттын илимий ачылышы адамзат маданиятынын байыркы очогу Египет менен Кош Өзөн деген түшүнүктү жокко чыгарды. Биз дагы бир жолу адамзат өтүмүшү али изилденип бүтө элегине ынандык. Алдыда дагы канча ачылыштар күтүп турганын ким билет? Мүмкүн, аны силер ачып жүрбөгүлө...

Баса, шумерлер деген азыр кайда? Кайдан келген? Жашоо жагдайы, маданияты кандай эле?

Аны журналдын келерки санында кеп кылабыз.

Даярдаган **Алым ТОКТОМУШЕВ**

Адабият Жаңылыктары

Адабият алптарынын мааракелери келатат

Келерки, 2012-жылы кыргыз адабиятынын алптары Касымалы Баялиновдун туулганына 110 жыл, Түгөлбай Сыдыкбековго 100 жыл, драматургдар Токтоболот Абдумомуновго 90 жыл, Жалил Садыковго 80 жыл болот. Бул, ири окуяларга байланыштуу Жогорку Кеңештин билим, илим, маданият, маалыматтар жана дин комитети жыйын өткөрүп, аталган адабият алптарынын мааракелерин мамлекеттик деңгээлде өткөрүү сунушун парламент жыйынында кароого коймой болушту. Албетте, ал үчүн өкмөттүк комиссиялар түзүлүп, каржылоо жагы да чечилүүгө тийиш.

Ч.Айтматовдун айкели

Улуу жазуучубуз, кыргыз элинин сыймыктуу инсаны Чыңгыз Айтматовдун айкелин кичи мекени болгон Кара-Буурада орнотуу аракеттери көрүлүп жаткандыгы айтылууда. Айкелин ачылышы 12-декабрь – жазуучунун туулган күнүнө карата салтанаттуу азем менен өтмөкчү. Анын кандай, ким тарабынан жасалгандыгы, кайсыл жерге орнотулары коомчулукту, албетте, кызыктырууда.

Атактуу ырчы алтымыш жашта

Кыргыз Эл артисти, белгилүү журналист Түгөлбай Казаковдун 60 жылдыгы журтчулугубуз тарабынан кеңири белгиленди. Ай башында Ош шаарында өткөрүлгөн мааракеси 20-ноябрда Т.Сатылганов атындагы Кыргыз Улуттук филармонияда уланып, замандаш акын-жазуучулардын, композиторлор менен ырчылардын, мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин өкүлдөрүнүн катышуусунда салтанаттуу өткөрүлдү. Аземде КР вице-премьер министри И.Жунусов башындагы өкмөт мүчөлөрү таланттуу ырчынын татаал чыгармачылыгы, өтөлгөлүү өмүр жолу, кызыктуу учур-окуялары тууралуу кеңири сөз козгошуп, куттуктоолор, каалоо-тилектер айтылды.

Маараке жыйынында Т.Казаков өз ырларынан аткарып берип, А.Жумакматов атындагы Эл аспаптар оркестринин концерти коштолду.

Авторлорубуз түрк журналына чыгат

Мурдатан журналыбыздын жеке жигери жана байланышы аркылуу А.Сарманбетов, Э.Ажыканова, Ө.Караев, Т.Шайдуллаева сыяктуу автор-жазуучуларыбыздын чыгармалары Түркиянын журналдарына жарык көрүп келген болсо, эми эки өлкөнүн ири журналдары ортосунда расмий кызматташуу тууралуу макулдашылды. Ал, Түркиянын, Авразия, түркий мамлекеттердин жазуучулар биримдигинин «Кардеш калемлер» («Боордош калемгер») адабий журналынын аткаруучу редактору Али Акбаштын 18-ноябрда Бишкекке келүүсүндө ишке ашты. Эми журналыбыз мыкты чыгармаларды аталган түрк басылмасына, алар болсо бизге сунуштап, которулуп, жарык көрүп турмакчы. Бул, албетте, эки өлкөнүн калемгерлеринин түрк дүйнөсүнө таанылуусунан сырткары, тили тектеш элдердин адабий, рухий жакындашуусуна өбөлгө болмокчу.

«Авразия» жазуучулар биримдигине Түркия, Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Крым татарлары, Өзбекстан, Россиянын түрк тилдүү бир катар республикалары, Сирия, Ирак, Иран, Түркмөнстан, Чувашстан ж.б. акын-жазуучуларын камтыйт. Теңтөрагалары: ирактык жазуучу жана Кыргыз Эл акыны О.Султанов. Кыргызстан тараптан А.Акматалиев, Т.Мадылбай жана А.Сарманбетов биримдиктин мүчөлөрү болуп саналышат.

Ош шаарында жазуучулар көчөсү болсо...

Ош шаарынын мэри журналисттер күнүндө былтыркы коогалаңды так жана калыс чагылдырып, коомдук-саясий кырдаалды турукташтырууга чоң салымын кошо алгандыгы үчүн «Журналисттер көчөсүн» курууга жер тилкесин бөлүп берүүгө райкенешке сунуш кийирген экен. Минтип, журналисттердин коомдогу ишин, ролун жогору баалай билгендиги, албетте, кубандырат. Башка кесиптештери да андан үлгү алып, мамлекеттик бардык иш багыттарына өз таасирин оң тийгизип келе жаткан калемгерлердин эмгегин ушундай татыктуу баалай билишсе кана, ошол көчөнүн жарымын акын-жазуучуларга да берсе жакшы болбойт беле. Алар деле элибиздин рухий жандүйнөсүнө азык берип, өлкөбүздү алыс-жакындарга таанытып, билим берүү, идеология ж.б. иштерге өз салымын аянбай кошуп келе жатышпайбы.

Таластык «Боксёр»

«Арча – 2010» адабий сынагыбыздын жеңүүчүлөрүнүн бири, Таласта жатып алып, жетимиштен ашса да арыдым дебей китептерин удаама-удаа жазып жаткан акын, жазуучу Чынтемир Аскараров «Боксёр» аттуу китебин (25,5 б.т.) «Турар» басмасынан чыгарып кетти. Анда аталган повесттен сырткары кийинки мезгилде жазган «Белгисиз кыздын махабаты», «Поездеги баарлашуу» сыяктуу жаштык сезимди жаралаган жаңы аңгемелери да бар.